

TIGR V ZGODOVINI IN ZGODOVINOPISJU



TIGR V ZGODOVINI IN ZGODOVINOPISJU

UREDIL

ALEŠ GABRIČ

Ljubljana 2017

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 17
ISSN 2350-5656

Aleš Gabrič (ur.)

TIGR V ZGODOVINI IN ZGODOVINOPISJU

Recenzenta dr. Žarko Lazarevič
dr. Egon Pelikan
Jezikovni pregled Ajda Gabrič
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 400 izvodov

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Društvo TIGR Primorske

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
94(497.4-15)

TIGR v zgodovini in zgodovinopisju / uredil Aleš Gabrič. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2017. - (Zbirka Vpogledi,
ISSN 2350-5656 ; 17)

ISBN 978-961-6386-77-7

1. Gabrič, Aleš, 1963-
290693120

© 2017, Inštitut za novejšo zgodovino. Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Aleš Gabrič, <i>Predgovor</i>	5
1 TIGR in primorski antifašizem	7
Bojan Godeša, <i>O primorskem antifašizmu</i>	9
Branko Marušič, <i>Antifašizem in antifašisti</i>	41
Milan Pahor, <i>Nastanek in razvoj ilegalne tajne organizacije Borba (1927–1930)</i>	49
Boris Mlakar, <i>TIGR in ORJUNA</i>	61
Vida Deželak-Barič, <i>Komunistična partija Slovenije in tigrovci med drugo svetovno vojno</i>	71
2 TIGR med spominom in pozabo	95
Aleš Gabrič, <i>Pogled povojne oblasti na TIGR</i>	97
Mateja Režek, <i>Reprezentacije primorskega antifašizma in TIGR-a v slovenskih zgodovinskih učbenikih (1945–2016)</i>	117
Nevenka Troha, <i>Simbolni kraji spomina: Bazovica</i>	135
Milan Pahor, <i>Odmevi in spomin na Bazovico ter aktualnost njihovega sporočila</i>	147
Viri in literatura	161
Imensko kazalo	175
O avtorjih.....	183

Predgovor

O organizaciji TIGR se že desetletja krešejo mnenja, ali je o njej znanega dovolj, se o njej piše preveč ali pa je v zapisih morda označena z napačnimi predznaki. Vsekakor bodo torej ob »še eni knjigi« o TIGR-u nekateri negodovali z utrujenim »že spet«, drugi bodo bolj navdušeno vzdiknili »končno«, tretji pa se bodo vprašali, kaj je tokrat novega. In predvsem slednji so tisti, zaradi katerih se ni nikoli odveč vračati k temam, o katerih je bilo že veliko povedanega in zapisanega, a še vedno ostaja dovolj prostora za novosti in drugačne poglede nanje.

Pričujoča knjiga je nastala kot posledica posveta, ki ga je pod naslovom »Organizacija TIGR, zgodovinska vloga antifašizma na Primorskem in aktualnost sporočila« pripravilo Društvo TIGR Primorske, potekal pa je 11. februarja 2016 v Postojni. Niti posvet niti njegovo nadaljevanje v obliki pisanja pričujoče knjige nista imela za cilj obnavljati tistega, kar je bilo o TIGR-u že znanega, že zapisanega. Poglavitna dela na to temo lahko vsakdo najde tudi v seznamu literature na koncu knjige. Prav tako osrednji cilj ni bilo vnovično odpiranje polemik o ustreznosti oz. neustreznosti orisov in ocen dejavnosti tigrovcev v posameznih obdobjih, čeprav se temu vprašanju posveča kar nekaj avtorjev tega dela. V ospredje pripovedi smo avtorji poskušali postaviti vprašanje, kako z očmi zgodovinopisne stroke umestiti tigrovske delovanje v širši spekter tematike antifašizma, zlasti antifašizma na Primorskem, saj je bil po vključitvi v Kraljevino Italijo prav tamkajšnji del slovenskega naroda prvi, ki je moral hočeš nočeš definirati svoj odnos do fašizma. Odgovor je bil skorajda enoglasno nasprotovanje obstoječemu stanju, razlikovali pa so se pogledi na to, kako naj se ta odpor proti vladajoči italijanski politiki izrazi.

Knjiga je tematsko razdeljena na dva sklopa. Prvi obrača pogled v bolj oddaljeno preteklost, leta primorskega antifašizma, in v vlogo TIGR-a v njem. A že v tem sklopu naletimo tudi na odmeve tigrovske dejavnosti v ocenah kasnejših generacij, zlasti politikov. Sporočilnost, ki jo pisci poskušajo posredovati tistim, ki tega časa niso živeli, je enaka sporočilu, ki naj bi ga zgodovina prenašala z

vso svojo vrednostjo. Konkretno dogodke, ljudi v njih in njihove odločitve je treba vedno ocenjevati skozi prizmo časa, v katerem so se ti procesi odvijali. Najboljše ocene o tem, kako so akterji dojemali vrednost posameznih akcij, nam najlažje posredujejo zapisi sodobnikov, originalni dokumenti tistega časa. Tigrovce in pomen njihove dejavnosti tako spoznavamo skozi ocene drugih slovenskih političnih akterjev tedanjega časa, pa tudi skozi ocene italijanskih antifašistov in italijanskih oblastnikov. V povsem konkretno dejavnost tigrovcev nas popeljejo orisi organiziranja dejavnosti in odnosa organizacije TIGR z drugimi slovenskimi organizacijami, z Borbo na italijanski strani rapalske meje in z Orjuno, ki je delovala na obeh straneh te meje. Oris odnosa med tigrovci in vodilnimi komunisti med drugo svetovno vojno, ki zaključuje prvi del knjige, pa že nakazuje smernice, ki so vplivale na politiko spomina na TIGR in tigrovsko dejavnost v povojnem obdobju.

Drugi del knjige se torej dotika ohranjanja spomina na TIGR. V tem delu se pravzaprav prepleta več poti. Prvo, uradno, je skušala zakoličiti slovenska povojna oblast. Toda njeni pogledi so bili, kot je razvidno iz prispevkov več avtorjev, omejeni bolj na vodilne politične strukture. Vpliv politično dirigiranih pogledov ni popolnoma prežehl stvarnosti niti na Slovenskem, še manj uspešen pa je bil na Tržaškem, kjer so po vojni ves čas skrbeli za ohranjanje spomina na žrtve fašističnega terorja med slovenskimi antifašisti. V Sloveniji je bil spomin na primorski antifašizem vsaj v začetnem obdobju v spominski ali šolski literaturi bolj skromen. Sodeč po opisih v tej knjigi bi lahko to dejstvo pripisali tudi manjši pozornosti, ki je je bil ta del slovenske preteklosti deležen v zgodovinarskem raziskovanju. Šele ko so strokovnjaki Primorski dodelili več raziskovalne pozornosti, so se lahko odsevi njihovih rezultatov začeli seliti tudi v šolsko in poljudno literaturo.

Avtorji knjige smo torej hoteli pripoved o TIGR-u, kakršnakoli je že doslej bila, postaviti v luč časa in okoliščin, v katerih se je odvijala. Tisti časi so bili tako drugačni od današnjih, da je prenašanje želja in pogledov ljudi 21. stoletja v minule čase (za katere upamo, da se ne bodo vrnili), če že ne škodljivo, pa vsaj strokovno nesprejemljivo. Tako kot vedno pa tudi tokrat bralcu prepuščamo odločitev, ali mu bo pripoved všeč ali ne.

Aleš Gabrič

1.
TIGR IN
PRIMORSKI
ANTIFAŠIZEM

Bojan Godeša

O PRIMORSKEM ANTIFAŠIZMU

ODPORNIŠKO GIBANJE IN PRIMORSKI PREDVOJNI ANTIFAŠIZEM

»Zavedanje, kako dragocena je svoboda, je bilo med Slovenci in Slovenkami prisotno že mnogo pred začetkom druge svetovne vojne. Trpko izkušnjo o življenju brez pravic do svobodnega izražanja in svobode delovanja so najprej občutili naši primorski rojaki, ki so po krivični rapalski meji ostali izven matične domovine. Omejevanje uporabe slovenskega jezika ter izražanja narodne pripadnosti je postalo njihov grenak vsakdanjik. A z vzponom fašizma v Italiji so se zadeve še poslabšale. Ni jim bilo dovolj samo to, da so potujčevali slovenska osebna in ledinska imena, temveč so – najprej z omejevanjem, nato pa z aktivno prepovedjo uporabe slovenskega jezika – želeli izbrisati slovensko prisotnost na teh območjih. Slovenke in Slovenci pa se niso vdali. Vedeli so, da se je za svobodo treba boriti. Odporniške akcije TIGR-a in drugih gibanj so zato z zlatimi črkami vpisane v slovensko zgodovino. Prav tako so v knjigo slovenskih večnih junakov vpisani štirje mladi fantje, Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič, ki so na gmajni pri Bazovici 6. septembra 1930 dali življenja za svobodo in slovenstvo. Desetletje pozneje so se v knjigo narodnih herojev s svojo smrtjo pod streli fašistov vpisali še Pinko Tomažič, Viktor Bobek, Ivan Ivančič, Simon Kos in Ivan Vadnal. A s temi zavržnimi dejanji fašistične oblasti niso zatrle hrepenenja po svobodi, ampak se je to iz leta v leto le krepilo.

K temu so prispevali predvsem učitelji in duhovniki, ki jih danes označujemo za primorske čedermace. Naj omenim le najbolj poznane: Alojza Kocijančiča, Karla Esiha, Filipa Terčelja, Ivana Trinka, Andreja Simčiča. Pa seveda goriškega nadškofa slovenskega rodu Frančiška Borgia Sedeja, ki je bil izrazito naklonjen Slovincem na oni strani rapalske meje in se je moral zaradi fašističnega pritiska leta 1931 predčasno upokojiti. In končno, ne moremo mimo pomembnega skladatelja in zborovodje Lojzeta Bratuža, ki je svojo narodno zavednost plačal s prerano, bridko in strašno kruto smrtjo leta 1937. Vsi naštetih, predvsem pa vsi tisti, ki jih premalo poznamo in katerih usode za večno ostajajo neznane, so si želeli samo eno: živeti in imeti svobodo.

Nevihta grozodejstev pa se ni ustavila samo nad našimi Primorci, ampak se je po napadu sil osi 6. aprila 1941 razlila čez celotno slovensko narodno telo. Prekmurje, ki je s Trianonsko pogodbo pripadlo matični domovini, so zasedli Madžari, Štajersko in Gorenjsko Nemci, osrednjo Slovenijo pa Italijani. Ogroženost domovine je klicala k odporu. Fantje in dekleta pa so se klicu domovine odzvali. Pri tem niso omahovali. Vedeli so namreč, da svoboda in preživetje slovenskega naroda ostane ali pade z njimi. Zato so zapustili domove in odšli v gozdove ter se pridružili partizanskemu gibanju. In pri tem niso iskali nobenih časti ali medalj. V boj zoper okupatorje so šli iz ljubezni do domovine in za svobodo, iskreno in z najplemenitejšimi nameni. Za domovino in njeno preživetje so bili pripravljeni plačati tudi najvišjo ceno – dati lastno življenje. To je tisto zgodovinsko dejstvo, ki ga ne smemo nikoli pozabiti. Želja po svobodi je bila tako velika, da ji je Karel Destovnik Kajuh zapisal te večne verze: »Lepo je, veš, mama, lepo je živeti, toda, za kar sem umrl, bi hotel še enkrat umreti! Vsi so čakali dan, ko bo prišla svoboda. In ta dan je prišel. Fotografije, zapisi in pričevanja pravijo, da so bili takrat naši rojaki polni veselja in zanosa, saj so lahko zadihali v svobodi. A v dneh, ki so sledili, na žalost nismo bili priča samo veselju in radosti, ampak tudi gnevu, srdu in sovraštvu, ki so vodili do dejanj, ki so še danes neopravičljiva in zavržena. Kot bi naš narod ne trpel dovolj pod okupatorjem, smo si s povojnimi poboji globoko rano zadali sami. Besede iz Prešernovega Krsta pri Savici so se udejanile v celoti: »Slovenec že mori Slovenca, brata – kako strašna slepota je človeka!« Po naši državi obstaja okoli 600 prikritih povojnih grobišč, v katerih ležijo posmrtni ostanki pobitih v mesecih po koncu druge svetovne vojne. Sedemdeset let pozneje je zadnji čas, da pokopljemo naše mrtve. To od nas ne zahteva le naša zgodovina in civilizacija, katere del smo, temveč tudi dejstvo, da smo ljudje. (...) Pinko Tomažič je leta 1928, ko so se nad Slovenci na oni strani rapalske meje zgrinjali temni oblaki, zapisal: ‚Če so nam vzeli svobodo, nam pesmi ne morejo vzeti, če več zatirali nas bodo, več bomo morali pet.‘ Mi svobodo imamo, zato pojmo. Na glas. Naj nas danes zvečer vse skupaj objame svoboda.«¹

1 Slavnostni govor predsednika Državnega zbora dr. Milana Brgleza na državni proslavi ob 70. obletnici konca druge svetovne vojne.

To so odlomki iz slavnostnega govora predsednika Državnega zbora Republike Slovenije dr. Milana Brgleza na državni proslavi ob 70-letnici konca druge svetovne vojne 8. maja 2015.

V govoru je Brglez namenil 17 oziroma 20 vrstic predvojnemu primorskemu antifašističnemu uporu ter pri tem poimensko navedel vse bazoviške žrtve (Ferda Bidovca, Frana Marušiča, Zvonimirja Miloša, Alojza Valenčiča, Pinka Tomažiča, Viktorja Bobeka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa in Ivana Vadnala), nekatere izmed najbolj zavednih primorskih duhovnikov – »čedermacev« (Alojza Kocijančiča, Karla Esiha, Filipa Terčelja, Ivana Trinka in Andreja Simčiča) –, goriškega nadškofa Frančiška Borgio Sedeja ter zborovodjo Lojzeta Bratuža. Obdobju okupacije med letoma 1941 in 1945 je predsednik državnega zbora namenil 8 vrstic, v katerih je zgolj omenil obstoj partizanskega gibanja, medtem ko na primer Osvobodilne fronte slovenskega naroda in slovenske partizanske vojske izrecno ni omenil. Poimensko je bil iz vrst odporniškega gibanja izpostavljen le tragično preminuli pesnik-partizan Karel Destovnik Kajuh. V sklepnem delu govora pa se je predsednik državnega zbora dotaknil tudi še vedno pereče problematike poveljnih pobojev. Vseskozi je govoril o koncu druge svetovne vojne in se izogibal izrazu »osvoboditev«. Seveda namen pričujoče razčlenitve Brglezovega govora ob 70-letnici konca vojne ni podrobno tehtanje besed, ki jih je izrekel, temveč zgolj opozorilo na to, kakšen je pogled na preteklost iz zornega kota sodobnega družbenega konteksta. Tudi ne bom načenjal vprašanja, ali so razmerja in poudarki v govoru skladni z dejanskim pomenom posameznih zgodovinskih fenomenov. Ugotavljam le, da je bilo v govoru predsednika državnega zbora ob obeležitvi 70-letnice konca druge svetovne vojne v Evropi Primorski in predvojnemu primorskemu antifašističnemu uporu odmerjeno pomembno mesto v prikazu zgodovinskega dogajanja, ki se je zaključilo maja 1945.

Sicer pa je bila Primorska, to je s slovenskim prebivalstvom poseljena ozemlje, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Kraljevini Italiji, za slovensko odporniško gibanje vseskozi izjemno pomembna pokrajina. Priključitev njenega ozemlja v sklopu uresničitve programa Zedinjene Slovenije je bila namreč vseskozi eden temeljnih ciljev OF. Nič manj pomembna pa ni bila v očeh vodstva odporniškega gibanja mednarodna razsežnost primorske problematike, saj so se zaradi njene geopolitične lege na tem ozemlju križali interesi mnogih dejavnikov. Tako je Edvard Kardelj v pismu Josipu Brozu Titu 22. maja 1942, ko je opisoval razmere na Primorskem, poudaril: »Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo z gledišča slovenskih interesov, temveč tudi jugoslovanskih in celo evropskih.«² Poleg tega so v OF upoštevali, da je bil del primorskega ozemlja

2 *Dokumenti ljudske revolucije: knjiga 2*, dok. 47. Pismo Edvarda Kardelja dne 22. maja 1942 Josipu Brozu Titu.

narodno mešan; pomembno je bilo zlasti tržaško vprašanje. Vprašanje povojne državne pripadnosti Trsta je namreč vseskozi zavzemalo osrednje mesto v strategiji delovanja odporniškega gibanja na Primorskem. Zato je moralo vodstvo slovenskih komunistov v svojem delovanju upoštevati tudi prisotnost KPI in italijanskih antifašistov, ki so v narodno mešanih krajih delovali med italijanskim prebivalstvom. Tako je moralo vodstvo odporniškega gibanja na Primorskem upoštevati mnoge vidike, ki so bili povsem specifični ter pogosto tudi zelo kompleksni.

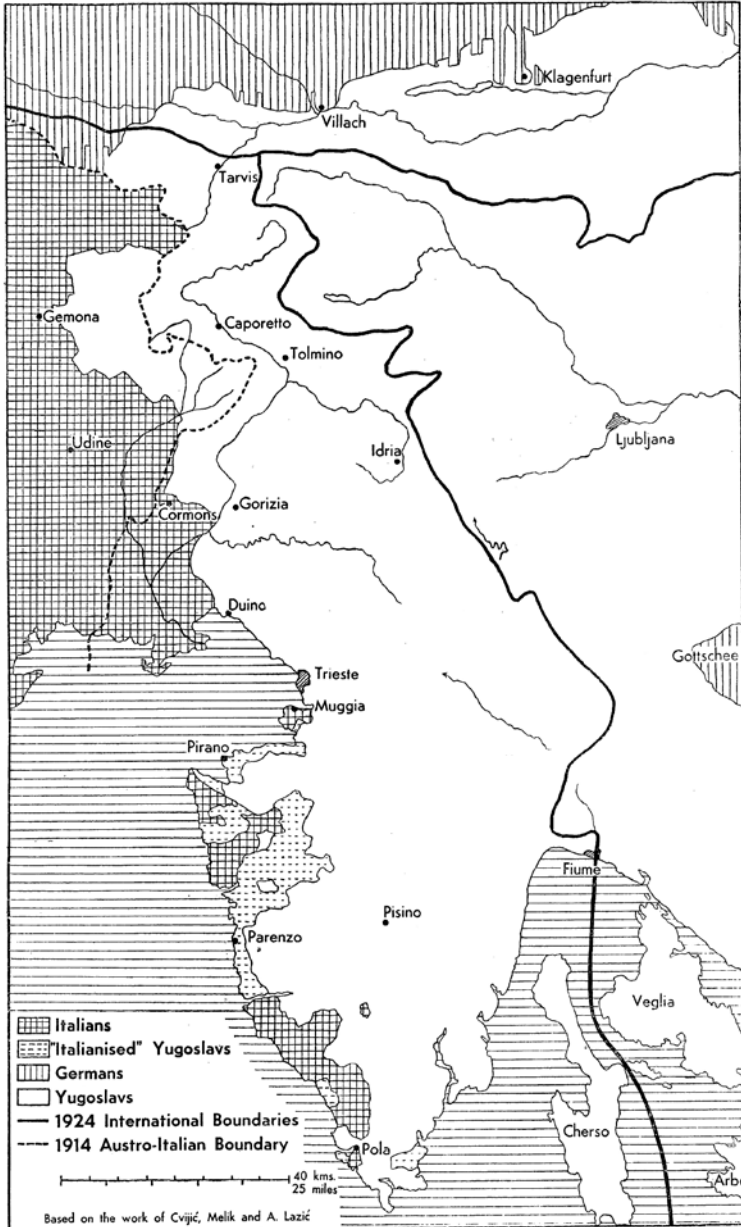
Slovenski komunisti so morali na Primorskem usklajevati nacionalne in internacionalne vidike svojega boja. V odnosu do italijanskega prebivalstva je bila KPS razpeta med načelnim internacionalizmom, kjer so uspeli množično pritegniti predvsem italijanske delavce v Trstu, Miljah in Tržiču (Monfalcone) ter jih vključiti v skupne slovensko-italijanske odbore Delavske enotnosti-Unità operaia, ki so jih od poletja 1944 ustanavljali na podlagi aprilskega sporazuma med vodstvom slovenske in italijanske KP, ter nacionalnim vidikom, kjer pa slovensko primorsko prebivalstvo ni bilo pretirano naklonjeno politiki »bratstva« oziroma »fratellance«, to je sodelovanju z italijanskimi antifašisti. Sicer pa je sodelovanje z italijanskimi antifašisti obstajalo na več ravneh: na vojaškem področju na primer z garibaldinci ter na političnem predvsem s KPI, pa tudi s CLN (Comitato di liberazione nazionale). To sodelovanje pa je bilo vseskozi obremenjeno z različnimi spori, med katerimi je bilo seveda najpomembnejše vprašanje bodoče državne pripadnosti Primorske, zlasti Trsta. Jeseni 1944 so začeli neposredno v slovensko odporniško gibanje vključevati tudi italijansko prebivalstvo na narodno mešanem ozemlju in ga sprva skušali pritegniti z ustanovitvijo Gibanja pristašev Nove Jugoslavije v Trstu z glasiloma Bolletino in Il Nostro avvenire, kasneje pa so začeli ustanavljati širšo italijansko OF kot sestavni slovenske OF ter še pred koncem vojne začeli združevati slovenske in italijanske partijske in mladinske organizacije. Sredi aprila 1945 je bil ustanovljen italijansko-slovenski antifašistični izvršilni odbor v Trstu in v PNOO za Slovensko primorje so sprejeli tudi italijanskega predstavnika.³

Ob usklajevanju teh vidikov boja je KPI obtoževala KPS na Primorskem, da deluje preveč nacionalistično, s slovenske strani pa so ji očitali, da zanemarja nacionalno komponento. V odnosih med KPS in KPI je vseskozi prihajalo do razhajanj (glede mejne problematike, razmejitve pristojnosti delovanja obeh KP, glede taktike, osebnih sporov itd.), tako da sodelovanje med njima ni bilo vedno zgledno. Pri tem je vendarle potrebno pripomniti, da KPS v nobeni temeljni točki pred italijanskimi komunisti ni popustila, tako da so slednji pogosto menili, da so v podrejenem položaju.⁴

3 Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu, str. 167–176.

4 Godeša, »Naš odnos do Italijanov«, str. 171–180.

Ethnographical Boundaries in the Julian Region



(Reproduced from *The Italo-Yugoslav Border*, by Dr. A. E. Moodie, by kind permission of Messrs. George Philip and Son).

Etnične meje, kakršne je v svojem delu *Trieste* iz leta 1945 objavil britanski zgodovinar Alan J. P. Taylor

V takšnih medvojnih okoliščinah na Primorskem, kjer so se razmere v mnogih vidikih pomembno razlikovale od tistih v drugih slovenskih pokrajinah, se je oblikoval tudi specifičen odnos vodstva odporniškega gibanja do predvojne primorske politične elite in njenega dotedanjega delovanja. Ob umestitvi tega vprašanja v medvojni historični kontekst je potrebno opozoriti, da predvojni primorski antifašistični upor in seveda tudi njegovi nosilci niso bili vedno deležni takšne pozornosti in takšnega (pozitivnega) vrednotenja, kot ga je v omenjenem govoru izrazil Milan Brglez.

Odnos vodstva odporniškega gibanja do predvojnih primorskih voditeljev je bil namreč v prvi vrsti pogojen s prepričanjem, da ti predstavljajo njihove poglavitve politične tekmece na Primorskem in jih je zato pač potrebno politično onemogočiti. Takšno stališče je bilo skladno s prizadevanjem odporniške organizacije po nadzoru celotnega protifašističnega boja na Primorskem.

V skladu s takšnim načelnim stališčem je CK KPS v navodilih PK KPS za Primorsko 20. novembra 1942 poudaril, da je »potrebno stopiti v stik s predstavniki raznih sredinskih skupin«, ker je to izredno pomembno za pospešitev diferenciacije na Primorskem. Pri tem je bilo še poudarjeno: »Če nihče od oficialnih in priznanih ‚voditeljev‘ na Primorskem ne pristane na sodelovanje v OF, tedaj se povežite z njihovimi nižjimi aktivisti ter iz teh formirajte nova vodstva nacionalne skupine, katoliške skupine, s(ocialno) d(emokratske) stranke itd. Saj je jasno, da v celoti nobena od buržoaznih in malomeščanskih strank ne bo pripravljena na sodelovanje z nami. Isti proces je bil tudi v ostali Sloveniji.«⁵

V skladu s takšnimi navodili osrednjega vodstva so na podlagi sklepov prve konference pokrajinske OF za Primorsko, ki se je konstituirala v stalen organ OF za Primorsko, v primorski pokrajinski plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sredi februarja 1943 v okrožnici podrejenim okrožnim odborom OF na Primorskem odnos do predvojnega antifašizma in njegovih nosilcev razložili z naslednjimi besedami:

»1. Kakor bo razvidno iz resolucije Primorskega pokr. plenuma OF, ki bo objavljena v prihodnji številki ‚Primorskega poročevalca‘, je konferenca ostro obsodila politiko starih primorskih ‚voditeljev‘, zlasti dr. Wilfana, Besednjaka, Čoka in Golouha. Konferenca je ugotovila, da je bila politika teh ‚voditeljev‘ popolnoma zgrešena in škodljiva. Škodljiva je bila ta politika prvič zato, ker je varala množice, češ da se vprašanje slovenskega Primorja da rešiti daleč od množic in brez njihovega sodelovanja, namesto da bi pozvala množice v boj za njihove pravice, drugič zato, ker je postavila kitajski zid med nas in naše najbližje zaveznike italijanske demokratične in protifašistične sile; tretjič zato, ker se je naslanjala in podpirala protiljudske in nazadnjaške sile v svetu, sovražila pa je tiste sile, ki so edine zaveznice slovenskega naroda in ki danes podpirajo naš narod v svojem

5 Jesen 1942, dok. 159, Navodila CK KPS 20. novembra 1942 PK KPS za Primorsko.

boju za svobodo, združitev in neodvisnost (zlasti Sovjetska zveza in Komunistična partija Jugoslavije). 2. Kakor je razvidno iz gornjega obvestila je prisostvoval konferenci tudi delegat italijanskih protifašističnih organizacij ‚Narodne borbe za mir in svobodo‘.⁶ Bil je sprejet tudi v Primorski pokrajinski plenum OF kot zastopnik italijanske narodne manjšine na Slovenskem Primorskem. S tem je vodstvo OF na Primorskem odločno krenilo po poti nove narodne politike k pravičnim odnosom do naših zaveznikov med Italijani. To je storilo prvič zaradi tega, ker je odločno zavzelo stališče, da je boj za našo narodno svobodo mnogo močnejši, če si naš narod v tem boju poišče opore pri tistih naprednih silah med Italijani, ki so odločne nasprotnice narodnega zatiranja sploh; drugič zaradi tega, ker je spoznalo, da smo tem bližji lastni svobodi, čim močnejše so te sile med Italijani; tretjič zaradi tega, ker smatra, da bo naša svoboda tem trdnejša, čim pravičnejši bodo naši odnosi do italijanske narodne manjšine na Primorskem, tako da te manjšine ne bo mogla nobena zunanja in nazadnjaška sila izkoristiti proti slovenskemu narodu in njegovi svobodi in četrtič zaradi tega, ker bo naša svoboda neprimerno trdneje zavarovana, če bodo te dosledno protifašistične in demokratične sile zmagale tudi v italijanskem narodu sploh. To stališče primorskega pokrajinskega plenuma OF se rezko razlikuje od stališča fašističnih plačancev in pomočnikov – belogardistov in mihailovičevcev – nadaljevalcev pogubonosne politike starih primorskih ‚voditeljev‘. Ti danes sodelujejo z italijanskimi fašističnimi oblastniki, ki slovenski narod uničujejo, zraven pa razpihujejo mržnjo do italijanskega protifašističnega delovnega ljudstva, da bi tako oropali slovenski narod in primorsko ljudstvo njegovega najbližjega zaveznika in laže dosegli svoje koritarske cilje – vzpostavljanje stare protiljudske in izkoriščevalske oblasti nad slovenskim narodom, hkrati pa izkoristili Slovence za zatiranje svobodoljubnih in protiiperialističnih teženj italijanskega delovnega ljudstva. Zato jim bo stališče primorskega pokrajinskega plenuma nov trn v peti in ga bodo klevetali z lažmi, ki jih že poznamo (da je OF prodala Primorje Italijanom in slično). Dolžnost okrožnih odborov OF je, da gornje stališče popularizirajo, da seznanijo vse aktiviste OF z vsebino pričujoče okrožnice ter da povsod odločno nastopajo zoper belogardistične in mihailovičevske klevete in razkrinkujejo njihove avtorje.«⁷

Citirana navodila osrednjega vodstva glede razreševanja problemov s predvojnimi primorskimi voditelji so v znatni meri izhajala predvsem iz izkušenj v Ljubljanski pokrajini (»Isti proces je bil tudi v ostali Sloveniji«!), kjer se je to vodstvo sicer ves čas okupacije nahajalo, manj pa so bila prilagojena dejanskim razmeram na Primorskem. Vendar je bilo tudi delovanje predvojnih primorskih voditeljev po napadu sil osi na Jugoslavijo vseskozi povsem drugačno od ravnanja predvojne politične elite v jugoslovanskem delu slovenskega ozemlja. Zato je

6 Bruno Borghese.

7 *Dokumenti ljudske revolucije: knjiga 5*, dok. 191. Okrožnica poverjeništvu IOOF za Primorsko dne 24. februarja 1943 okrožnim odborom OF o prvi pokrajinski konferenci OF za Primorsko.

specifično značilnost primorskih razmer predstavljal tudi pojav politične sredine, ki je edina v slovenskem okolju tudi dejansko ustrezala sredinski opredelitvi, za razliko od tiste v Ljubljani (katoliškega in liberalnega izvora), ki je bila zgolj nekoliko bolj zmerna oblika protikomunističnega tabora, od katerega se ni toliko razlikovala po ciljih, temveč predvsem metodah delovanja, ki niso bile neposredno uperjene proti OF.⁸

Primorsko sredino so sprva sestavljali predvsem duhovniki, ki so bili tedaj na Primorskem skoraj edini izobraženci. Že pred okupacijo so se organizirali v Narodnem svetu ter izvršnem odboru Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji. Liberalni tabor na Primorskem je bil v tistem času šibkejši, kasneje pa se je v glavnem pridružil odporniškemu gibanju. Ti primorski duhovniki so ostro obsodili začetno Natlačenovo politiko, ki jo je poosebljal njegov vstop v pokrajinsko konzulto, ter niso sprejeli njegove ponudbe, da se na Primorskem obnovi delovanje katoliške stranke. Kasneje niso želeli vstopiti v Slovensko zavezo ter so celo obsodili nastanek in delovanje kolaborantskih vaških straž (Milizia volontaria anticomunista) in kasneje tudi domobranstva. Posebej ostro so predvojni primorski voditelji nasprotovali prenosu bratomornega spopada na Primorsko in z dosledno sredinsko držo so v veliki meri preprečili razvoj, ki bi šel v smeri državljanske vojne tudi na Primorskem, četudi prihajale tovrstne pobude ljubljanskih predvojnih strankarskih prvakov.

Primorski predvojni voditelji so vztrajali na sredinskem stališču tudi v odnosu do odporniškega gibanja, saj so poudarili, da bodo z OF sicer vzdrževali stike, ne bodo pa v njej sprejemali položajev in nalog. Ta sredinski krog je sicer prepoznal nevarnost komunizma, a je partizanstvu priznaval tudi osvobodilno naravnost in ker je imel ta boj tudi množično podporo med domačim prebivalstvom (razumeli so, da so primorski partizani »naši fantje«), mu ni hotel neposredno nasprotovati.⁹

Kljub prizadevanjem po diferenciaciji primorske sredine in poskusom njenega nevtraliziranja vodstvo odporniškega gibanja na Primorskem dolgo ni uspelo izničiti njenega političnega vpliva. Po viškem sporazumu poleti 1944 so tako v vodstvu celo ocenjevali, da lahko postane vloga primorske sredine pomembna ne le za razvoj na Primorskem, temveč tudi za celoten slovenski prostor, in sicer kot politični dejavnik, ki bi lahko zaradi svoje neomadeževanosti odločilno vplival celo na dogajanje v osrednji Sloveniji. Šele konec leta 1944 lahko štejemo za tisto zarezo, ko je bilo politično delovanje primorske sredine ohromljeno.¹⁰

Dokorenite spremembe glede upoštevanja predvojnega primorske protifašistične tradicije s strani vodstva odporniškega gibanja je prišlo v začetku leta 1944. Takrat

8 Godeša, *Pogledi slovenskih komunistov*, str. 65–75.

9 Mlakar, *Goriška sredina*, str. 325–334. Tudi Cencič, *Primorska sredina*.

10 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 390–398.

je začela OF dosledneje vključevati predvojno primorsko protifašistično tradicijo v aktualni boj proti okupatorju. Tako je bilo v pismu poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 zapisano:

»Plavi, h katerim se je nagnila tudi večina Goriške sredine, izdajajo literaturo s programom, ki je bil značilen za začetno dobo njihovega dela v Ljubljani, razpihujejo šovinizem, apelirajo na jugoslovanska in verska čustva, operirajo s socialno demagogijo in vodijo gonjo proti komunističnim importirancem kot narodnim izdajalcem in govorijo z avtoriteto starih naprednih borcev proti fašizmu ter navezujejo svojo propagando na tradicijo (Bazovica – zato tudi naš predlog, da se ena naših brigad preimenuje v Bazoviško brigado).«¹¹

Preimenovanje Soške brigade v Bazoviško je bilo utemeljeno: »Mi bi v zvezi s preimenovanjem izvedli široko propagando navezovanja naše borbe na tradicije Slov. proti fašizmu«. ¹²

Zelo pomemben dejavnik, ki je vplival na odločitev vodstva odporniškega gibanja, da dosledneje vključi predvojno primorsko antifašistično tradicijo v svoj boj, so bile tudi težavne razmere, v katerih se je znašlo gibanje na Primorskem na začetku leta 1944. V tem času posledice nemške ofenzive za odporniško gibanje še niso bile v celoti odpravljene, (zlasti) med primorskim prebivalstvom pa je tudi še odmevala tragedija v Cerknem.¹³ To je bil čas, ko so zaradi nastopa protikomunističnega tabora, ki je s kadri iz Ljubljanske pokrajine začel ustanavljati kolaborantske enote (Slovenski narodni varnostni zbor – primorsko domobranstvo) na Primorskem, nastale tudi povsem spremenjene politične razmere.¹⁴ Istočasno so se iz internacij, konfinacij in zaporov vrnil nekateri primorski predvojni voditelji, pri katerih dvoma o njihovem dotedanjem političnem ravnanju ni moglo biti in ki so se prav tako neposredno navezovali na predvojno protifašistično tradicijo.¹⁵

V takih okoliščinah je tudi vodstvo odporniškega gibanja zlasti od začetka leta 1944 začelo kazati vse večje razumevanje za celoten predvojni primorski antifašistični upor in ga priznavati kot celoto, ne glede na njegovo idejno in socialno raznolikost. Takšen pristop je znatno olajšalo dejstvo, da je bil temeljni cilj, za katerega si je dvajset let prizadevalo primorsko prebivalstvo, to je združitev z matično domovino (s Slovenijo in Jugoslavijo), vseskozi tudi enak prizadevanjem

11 ARS, AS 1487, šk. (ex 19, a. e. 1822). Pismo poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 CK KPS.

12 ARS, AS 1487, šk. (ex 19, a. e. 1823). Pismo poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 29. marca 1944 CK KPS.

13 Mlakar, *Tragedija v Cerknem*.

14 Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*.

15 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 370–383.

slovenskega (jugoslovanskega) odporiškega gibanja za uresničitev Zedinjene Slovenije.¹⁶

Ravno v času, ko je odporiško gibanje začelo odločneje kazati naklonjenost do predvojne protifašistične tradicije, so bili v Trstu umorjeni dr. Stanko Vuk, njegova žena Danica Tomažič in dr. Drago Zajc. Trojni umor v ulici Rossetti zaradi svoje zagonetnosti še danes buri duhove, predvsem seveda na Primorskem. V zadnjem času predvsem po zaslugi knjige *Anatomija političnega zločina* Martina Breclja. Avtorjeva temeljna teza je zajeta v naslednjem mnenju:

»Zakonca Vuk sta bila nedvomno slabo zapisana pri PK VOS, CK VOS in pri slovenskem komunističnem vodstvu. Še zlasti Stanko Vuk je veljal za nevarnega antikomunista, ki je znotraj OF hotel voditi primorske krščanske socialce in je tudi dosegel podporo glavnine izmed njih, povrh pa se ni obotavljal odpirati občutljivih vprašanj, kakor je bila likvidacija 14 Cerkljanov. Proti takšnim motečim elementom je komunistično vodstvo praviloma ukrepalo, in to tudi z likvidacijami, ki jih je izvajala VOS, češ da je treba preprečiti, da bi osvobodilno gibanje prešlo v roke sredincev, ki naj bi bili posebna oblika «reakcije», z nekaterih vidikov nevarnejša od «bele garde.»¹⁷

Kljub Brecljevemu prepričanju, da je s takšno tezo dokončno razrešil vprašanje trojnega umora, pa je vendarle potrebno opozoriti na to, da njegovo mnenje vsekakor ne predstavlja dovolj prepričljive razlage tragičnih dogodkov v ulici Rossetti marca 1944. Breclj namreč niti ne poskuša resneje obravnavati morebitnih drugih možnih vzrokov za trojni umor, čeprav je zgolj na podlagi gradiva, ki ga prinaša *Anatomija političnega zločina*, moč zaslediti vrsto podatkov, ki ne le ponujajo tudi možnosti drugačnih razlag, temveč celo neposredno zanikajo njegovo razlago. To je ob dejstvu, da dokumentov, na podlagi katerih bi lahko nedvoumno ugotovili, kdo so bili storilci, kaj šele, kakšen je bil njihov motiv, vsaj zaenkrat še ni, precejšnja metodološka pomanjkljivost Brecljeve knjige. Tako je na primer Ravel Kodrič ob analizi istih dokumentov, ki jih je nazadnje objavil v *Nedeljskem dnevniku*, prišel do povsem drugačnih ugotovitev glede storilcev in seveda posledično tudi motiva za umor.¹⁸ Poleg tega je v Brecljevi knjigi umanjkal prepričljiv in celovit oris historičnega konteksta (ta je v nekaterih pomembnih segmentih povsem v nasprotju z dosedanjimi znanstvenimi spoznanji!), ki je predpogoj za ustrezno razrešitev trojnega umora v Trstu. Vsekakor bo potrebno

16 Godeša, Oblikovanje odnosa do sosednjih držav, str. 749–762; Godeša, Slovenci in problem meja med drugo svetovno vojno, str. 417–432. Tudi Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*.

17 Breclj, *Anatomija političnega zločina*, str. 226.

18 Kodrič, Pravljičnice za otroke, str. 14; Kodrič, O Vuku, Zajcu, str. 14; Kodrič, Vprašljiva metoda, str. 14. Sledil je tudi polemičen odgovor Draga Zajca (sina umorjenega dr. Draga Zajca) v *Nedeljskem dnevniku* (Zajc, Odgovor Ravlu Kodriču, str. 19).

še marsikaj domisliti in stvari preveriti tudi iz drugih zornih kotov. Poleg navedenih vsebinskih in metodoloških pomanjkljivosti Brecljeve knjige pa ostaja temeljna ovira za dokončno razrešitev trojnega umora v ulici Rossetti predvsem dejstvo, da (vsaj zaenkrat) nimamo na voljo neposrednih virov, to je »kronskega« dokumenta, ki bi prepričljivo in nedvoumno dokazoval, kdo so bili storilci in kaj jih je vodilo k umoru. Tako lahko sklenemo, da »zgodba« o trojnem umoru v ulici Rossetti tudi po izidu Brecljeve *Anatomije političnega zločina* nikakor ni zaključena.¹⁹

Nekaj mesecev kasneje (6. septembra 1944, to je na obletnico ustrelitve bazoviških žrtev 1930) je Joža Vilfan v *Partizanskem dnevniku* v članku Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini zaokrožil posodobljen pogled komunistov na predvojni primorski antifašizem narodnjaškega izvora v ugotovitev:

»Bodi poudarjeno, da je prav zaradi tega Osvobodilna fronta, ki je odpor proti okupatorju postavila na prvo mesto in ga stopnjevala v oborožene akcije in katere bistvo je, da je vsenarodno gibanje, takoj in na mah zajelo vso Primorsko. Pomenjala je ravno povzetje 25 letne primorske tradicije odpora in enotnosti in njen dvig na novo, višjo stopnjo. (...) Bazovica pomenja začetek novih oblik odpora, pomeni začetek oborožene akcije in pomenja začetek preoblikovanja našega narodnega značaja, kar je potem Osvobodilna fronta, ki v svojih temeljnih točkah oznanja, da Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človeške pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva, postavila na množične in s tem res uspešne osnove. Zato pa je Bazovica prelomnica v primorski zgodovini in hkrati mejnik na poti, ki je pripeljala Primorsko v Osvobodilno fronto. In zato tudi primorska udarna brigada, ki je zrastle iz primorskih partizanov, ne more nositi lepšega in pravičnejšega naslova kot Bazoviška.«²⁰

Razvidna je težnja vodstva odporniškega gibanja po popolni sinhronizaciji primorske predvojne protifašistične tradicije nekomunističnega porekla z medvojnimi oboroženim odporom na način, da bi bil slednji razumljen kot kontinuirano nadaljevanje predvojnih teženj primorskega prebivalstva, a da pri tem ne bi bilo ogroženo prvenstvo partizanskega boja. Tako so predvojno protifašistično gibanje na Primorske razdelili na »plebejski« in »voditeljski« del. Tako je bila v nekem poročilu že maja 1943 zapisana tudi naslednja kritika nekega letaka: »V njem je našeta cela vrsta žrtev italijanskega terorja na Primorskem, toda kot nalašč so to sami anglofilski individualni teroristi iz prejšnjih let ali slučajne žrtve dvomljivega političnega značaja. Komunisti, ki jih je padlo v zadnjem letu že zelo veliko število, ni nobenega omenjenega, niti niso vsaj brez imena oseb omenjene

19 Godeša, Sredina na Primorskem, str. 11; Godeša, Umor Stanka Vuka, str. 14.

20 Vilfan, Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini.

PARTIZANSKI DNEVNIK

GLASILO OSVOBODILNE FRONTE ZA PRIMORSKO IN GORENJSKO

Štev. 236

Sreda, 6. septembra 1944

Leto II

LUČ JE ENA. IN VEČ OD NEGA ŽIVLJENJA VREDNA IN VEČ OD ENA, ENE SAME SMRTI.

Ivan Cankar

Bazovica-prelomnica v Primorski zgodovini

Od tistih novemberskih dni, ko je Italija po zlomu avstroogrske monarhije v prvi svetovni vojni zasedla Primorsko, pa do tistih septemberskih dni lanskega leta, ko je kapitulirala v sedanjih vojni, je skoraj polnih petindvajset let. To so leta italijanske in potem tudi fašistene okupacije. Petindvajset let — četrto stoletje, ki pomenja najbolj preručnana in najbolj dosledna ter zato najhujše preganjanje, kar ga pozna slovenski narod v svoji zgodovini.

Primorsko ljudstvo se ni nikdar sprijaznilo z Italijansko okupacijo. Nikdar je tudi ni sprejelo kot izvrstno in nezpremenljivo dejstvo. Tudi v časih najtežjega mednarodnega položaja in največje domače nemoči ni nikdar izgubilo vere, da se bo pridružilo materji Sloveniji in skupni domovini Jugoslaviji. Iz tega prepričanja je vedno šlo moč za odpor proti okupatorju in njegovi raznarodovalni politiki. Stalen in globok, naravnost nagonski odpor proti okupatorju, to je prva značilnost razdobja, ki je končalo z Italijansko kapitulacijo.

Okupator je izvajal nad vse brutalno politiko, ki je bila preračunana na fizično iztrebljenje slovenskega naroda na našem ozemlju. Predhodnice te politike je bila predvojna politika Italijanskih imperalističnih krogov, legla kasnejšega fašizma, in tistega dela Italijanskega naroda, ki jim je tudi na Primorskem sledil. Zato je primorsko ljudstvo dobro poznalo in je zato takoj pred vsakega primorskega Slovenca postavilo vprašanje o biti ali ne-biti. Ključ je bilo skopno vprašanje našega naroda in vseh njegovih pripadnikov, iz tega sledi, da je še od vsega početka bil na Primorskem dan pogoj za narodno enotnost. Stara strankarska opredeljenost seveda ni izginila čez noč, je pa svoje nekdane oblike hitro izgubljala in je v zadnjih letih Italijanske okupacije bila samo še spomin. To je druga značilnost preteklega četrto stoletnega razdobja.

Budi povdarjeno, da je prav zaradi tega Osvoobodilna Fronta, ki je odpor proti okupatorju postavila na prvo mesto in ga stopnjevala oborožene akcije in katere blislo je, da je vsenarodno gibanje, takoj in na mah zajela vsu Primorsko. Pomenjala je ravno povzetje 25 letne primorske tradicije odpora in enotnosti in njen dvig na novo, višjo stopnjo.

Kakor pa narodna enotnost v odpru proti okupatorju ni takoj od začetka dosegla take širine in trdnosti, kakor jo ima danes, tako seveda tudi oblike odpora niso bile vedno iste in tudi niso bile vedno tako ostre. Narodna enotnost in oblika boja sta se v teku let razvijali. Premagali je bilo treba marsikatero predsodke in marsikatero utvaro.

Na tej poti so se leta 1930 dvignili

Napad NOV na železniške in cestne zveze

RSI, 4. 9.: Vojno poročilo Vrhovnega štaba NOV in PO: Proga Zagreb — Ogulin je bila porušena na 144 mestih. Na cesti ob železniški progi so bili uničeni 3 mostovi. Železniška proga Zagreb — Sisak — Novsko je bila porušena na 88 mestih in uničenih je bilo 5.000 metrov tračnic. Na cesti ob progi so bili tudi tu uničeni trije mostovi. Promet je popolnoma onemogočen. Vsi potokusi sovražnika, ki je hotel ovirati naše enote so bili brezuspešni. Proga Bihač — Kostanjevica je bila porušena na 66 mestih. Na cesti ob progi je bilo uničenih 7 mostov. V bojih za to komunikacijo je bilo pobitih 400 sovražnikov. V gorskem Kotorju so porušene vse komunikacije. V Dalmaciji so bile porušene tri ceste, ki vodijo iz Splita. V Bosni je bila poškodovana železniška proga Sarajevo — Mostar. V Srbiji je proga Niš — Vranje poškodovana

v dolžini 2 km. Na cesti ob progi sta bila razstreljena dva mostova. Pri Nišu je bilo uničenih 6 kamionov. Pri Leskovcu je bilo pobitih 60 četnikov. Na progi Prilep — Velea je bilo ubitih 150 Nemcev, ujetih pa 15 vojakov in 3 oficirji. Uničeni so bili 4 tanki, zaplenjena pa sta bila dva tanka in 3 radio-postaje. Po uspešni protiofenzivi čiščijo naše enote v Črni gori in Sandžaku teren.

V Sloveniji je bil na cesti Celje — Dravograd uničen tovorni vlak in ubitih 20 Nemcev. Železnica Ljubljana — Zidani most je bila porušena na več mestih. Odbiti so bili sovražniški poizkusi, da popravi progo Ljubljana — Kočevje.

V Albaniji je bila na cesti Kučuk — Prizren razbita nemška kolona. Ubilih je bilo 20 Nemcev.

Uspehi RA: za Romunijo in Bolgarijo še Finska

V Helsinkih je bilo 4. septembra objavljeno, da je Finska prekinitila obnosaje z Nemčijo in pozvala Nemčijo, da bo 15. septembra umakne svoje čete iz Finske, če ne, bodo razorožene in predane zaveznikom kot vojni ujetniki. Predsednik finske republike general Mannerheim je izdal danes izjavo, da prenehajo so-

vražnostni napram Sovjetski Zvezi.

Finska je zaprosila sovjetsko vlado, da sprejme finsko delegacijo. Moskva je objavila, da bo sprejela finsko delegacijo, čim bo finska vlada izpolnila predložene sovjetske pogoje, t. j. prekinitve odnosov z Nemčijo in poziv Nemčiji, da umakne svoje čete.

Bruxelles osvobojen

London 4. IX. Britanske čete so uzele zvečer vkorakale v glavno mesto Belgije Bruxelles. Nemškega odpora skoro ni bilo. Danes pa britanske kolone pridirajo proti Holandski in so še 40 km oddaljene od Holandske meje. Ameriške kolone pa so probrle v probosnja Charleroi-a in se bližajo trdnjavi Namur. Belgija se osvobaja brez bitke. Nekatere britanske kolone so obšle mesto Lille.

Ob izlizu reke Somme je bilo osvobojeno mesto Abbeville.

V smeri proti Nemški meji ameriške kolone se operirajo na vzdolžnem bregu reke Mosel ter pri Metz in Nancyju.

Maršal Tito pri lovski eskadrili NOV

(Maršal Tito je pregledal prvo lovsko eskadrilo NOV in PO).

med nami štirje fantje: Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, štirje primorski fantje, in izpovedali pred vsem narodom ter z dejanjem potrdili, da je za pridobitev svobode treba znati žrtvovati tudi svoje življenje. To, kako so si ti fantje od vsega začetka, ko so se podali v borbo, bili na jasnem, da tvegajo za svoje svete cilje tudi življenje, in to, kako so bili neomajni v svojem življanju, je pretreslo ves narod. Streljali so jih po fašistovski, v hrbet, toda Bidovec vrgel in ujel ves ploton v prsa. Pokazal je tako simbolčno, da te s svojimi tovariši bil vedno pripravljen gledati smrti v obraz. Zato pa strelj, sproženi 6. septembra 1930 na Bazovici niso ubili teh, štirih fantov, vzorov samozavešnega in ponosnega Slovenca — kajti oni žive in vedno bolj je svetel njihov spomin — ubili pa so za nas Primorce vso suženjsko preteklost. Jasno

nam je postalo, da si bomo svobodo priborili in da moramo zato biti vsi vredni bazovciških žrtve vsi samozavešni in ponosni Slovenci.

Bazovica pomenja začetek novih oblik odpora, pomeni začetek oborožene akcije in pomenja začetek preoblikovanja našega narodnega značaja, kar je potem Osvoobodilna Fronta, ki je svojih temeljnih točkah oznanja, da „slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in slovenske pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovensstva“, postavila na mncizme in s tem res uspešne osnove.

Zato pa je Bazovica prelomnica v primorski zgodovini in hkrati mejnik na poti, ki je pripeljala Primorskó v Osvoobodilno Fronto. In zato tudi primorska udarna brigada, brigada, ki je zrastle iz primorskih partizanov, ne more nositi lepšega in pravičnejšega naslova kot je Bazoviška.

Dr. Joža Vilfan

Joža Vilfan je v članku poudaril kontinuiteto med predvojnimi protifašističnim uporom in uporom med drugo svetovno vojno pod vodstvom OF slovenskega naroda.

(Vilfan, Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini.)

žrtve Partije za osvobodilni boj. Po tej plati je ta letak čisto malomeščanski, nacionalističen.«²¹

Vse pozitivne lastnosti naj bi imel le »plebejski« del, na katerega so se tudi oprli kot na izvirnega nosilca primorske protifašistične tradicije narodnjaškega izvora. Istočasno so sklenili ustvariti tudi nove simbole primorskega odpora. Najbolj značilen primer je postal Janko Premrl-Vojko, padli partizan in izjemno priljubljen domačin, ki je bil kasneje proglašen za narodnega heroja. Tako je poverjenišstvo CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško v poročilu CK KPS 29. marca 1944 predlog utemeljilo z naslednjimi besedami: »Predlagamo tudi imenovanje Vojka za narodnega heroja. Širi se propaganda, da bi bilo vse drugače, če bi bil Vojko še živ, da je on pravi nacion. borec in ne komunistični importirani Kranjci in smatramo, da bi oba ukrepa zelo tolkla plave, če ju bomo znali politično izkoristiti. Vojko je poleg vsega za Primorce legendarni junak in torej tako priznanje po poročilu štaba tudi zasluži.«²² Tako po vojni na Primorskem verjetno ni bilo kraja, ki ne bi imel Vojkove ulice.²³

Sicer pa ostre kritike predvojnih primorskih politikov s strani pokrajinskega vodstva KPS med domačimi pripadniki odporniškega gibanja nikoli niso žele odobravanja in so jih tudi zavračali kot povsem neverodostojne. Tako je PK KPS za Primorsko 8. julija 1943 poročal CK KPS:

»Prvič se je pokazalo, da tisti aktivisti OF, ki so prišli k nam iz katoliških vrst in so bili v prejšnjih letih navezani na Besednjaka, nikakor niso prenehali zaupati temu meščanskemu vodstvu. Priključili so se OF iz nacionalne borbenosti zato, ker drugega narodnega vodstva dejansko ni bilo. Naša kritika starega narodnega vodstva jih je neprijetno dirnila in so jo odkrito kritizirali. Slično je z bivšimi tigrjevskimi nacionalisti, ki čakajo, kdaj bo prišlo njihovo vodstvo iz zapora (zlasti dr. Mermolja).«²⁴

Takšno stališče glede na značaj ter vlogo Osvobodilne fronte v protiokupatorskem boju niti ne preseneča. Vodstvu KPS, ki je bilo pobudnik Osvobodilne fronte, je namreč s pozivom na oboroženi odpor proti okupatorju, ki ni bil omejen s politično-ideološkimi merili, temveč je prvenstveno temeljil na patriotski podlagi, uspelo pritegniti v svoje vrste mnogo ljudi, ki v »normalnih« okoliščinah ne bi postali privrženci gibanja, v katerem so imeli vodilno vlogo komunisti. Prav množična podpora prebivalstva partizanskemu gibanju pa je bila eden

21 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5.*, dok. 57. Poročilo PK KPS za Primorsko dne 18. (z nadaljevanji 21. in 25.) maja 1943 CK KPS.

22 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 372.

23 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 371–372.

24 *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji*, knjiga 8, dok. 33. Poročilo PK KPS za Primorsko 8. julija 1943 CK KPS.

od ključnih pogojev, ki je omogočil gibanju uspešen prevzem oblasti po vojni. Predvojni komunist Martin Mencej je takšno strateško usmeritev zelo nazorno opisal z besedami: »Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje množstvo dovčerajšnih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.«²⁵

Še precej izraziteje je takšna praksa prišla do izraza ravno na Primorskem. O razmerah na Primorskem je še 1. oktobra 1944, to je le nekaj mesecev pred osvoboditvijo, Lidija Šentjunc poročala CK KPS naslednje: »V vseh okrožnih institucijah je tako v OOOOF najbolj značilno dejstvo, da ‹vodilni› ljudje niso člani P, in da P tu razen med proletariatom nikjer ne igra vodilne vloge. Položaj, kot recimo drugod l. 1941, da si ljudje o Partiji ne upajo govoriti.«²⁶ Sicer pa se je na Primorskem celo dogajalo, zlasti v času pred kapitulacijo Italije, da so postali člani KPS celo prakticirajoči verniki, kot to ugotavlja v svojih raziskavah Vida Deželak Barič.²⁷

Na kakšen način se je na Primorskem uveljavilo zaupanje v partizanski boj in odporniško gibanje, pojasnjuje France Škerl z besedami:

»Poseben problem na Primorskem je nekaj časa bilo razmerje med četniki in partizani. Primorci so namreč partizanom rekli četniki, pri tem pa pravih četnikov v tistem zgodnjem času niso poznali. Četnike so spoznali pri poslušanju londonskega radia. Ta je takrat dejanja partizanov pripisoval četnikom. Na zavest primorskih ljudi, ki so dolga leta pričakovali rešitve le od Jugoslavije, so imeli ti četniki velik vpliv. Potrebno je bilo mnogo razlag, da so spoznali, kaj so četniki in kaj partizani. Ne glede na razlike pa primorski ljudje niso nikoli izgubili naklonjenosti do partizanov, ker so videli, da so se z Italijani resnično borili. To pa je bilo za primorske ljudi edino važno.«²⁸

Eden temeljnih ciljev OF je bila namreč v sklopu uresničitve programa Zedinjene Slovenije vseskozi tudi priključitev Primorske k matici. Zato je partizanski oboroženi odpor večina primorskega prebivalstva vse bolj dojemala kot logično nadaljevanje njihovega dvajsetletnega antifašističnega boja, katerega osnovni smoter je bil združitev z matičnim narodom.

Engelbert Besednjak, ugledni predvojni primorski politik, ki je v času med obema vojnama kot primorski emigrant živel pretežno v Beogradu in je bil znan

²⁵ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 278.

²⁶ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 392.

²⁷ Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, str. 291–312.

²⁸ Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 116.

po svoji široko razpredeni mednarodno mreži zvez ter bil vseskozi tudi na dvoru Karadorđevićev dobro zapisan, je dvajsetletni cilj primorskega prebivalstva v pismu Virgilu Ščeku na silvestrovo 1944, v katerem ga poziva, da na Primorskem opustijo sredinsko držo ter se pridružijo odporniškemu gibanju, pojasnil z besedami:

»K reviziji našega zadržanja nas razen tega, kar sem navedel, silijo še mnogoštevilni drugi tehtni razlogi, ki jih ne moremo v enem pismu izčrpno obrazložiti. Omeniti hočem na kratko le nekatere: 1) Mi vsi imamo tukaj vtis, da je voditelj Narodnoosvobodilnega pokreta rešil državo. (...) Njegova zmaga pomeni zato zmago jugoslovanske državne misli. Kdor hoče skupno državo, je dolžan podpirati pokret, ki je to državo rešil in jo brani proti vsem njenim nasprotnikom. (...) Mi Primorci, ki stopamo šele sedaj v svojo državo, ne moremo biti ravnodušni spričo teh nevarnosti. Nam ne more biti vse eno, ali bo dom, v katerem nam je bivati, zidan na zdravem ali trhlem temelju. (...) Kdor hoče pravo Jugoslavijo, ne more drugo nego vse to celoma odobravati ter novi pokret odločno podpreti. 3. K temu nas pa izrazito silijo tudi posebni interesi naše pokrajine. Osvoboditev domačije je bila najvišji cilj in gonilna sila naših dvajsetletnih borb. Temu cilju so služile vse naše organizacije in posamezniki doma in v inozemstvu. Njemu smo posvetili svoje življenje. Prirodno je bilo torej, da smo kakor vse ostale pokrete tako tudi Narodnoosvobodilno gibanje motrili in ocenjevali v luči naših vrhovnih ciljev. Vse dotlej dokler nismo bili neomajno uverjeni, da se v vprašanju naše domačije njihovi in naši cilji celoma krijejo, mi se nismo smeli predati brez pomislekov in pridržkov novemu pokretu. (...) Kdor noče samega sebe in drugih slepiti, mora priznati, da so nam Tito in njegovi ljudje dali in prinesli to, kar smo leta in leta zaman pričakovali, da bo vlada nemudoma proglasila, da je osvoboditev Julijske krajine, Koroške in drugih podjarmljenih delov naše zemlje vojni cilj Jugoslavije. (...) Kdor vestno in pošteno razmisli vsa izložena dejstva, mora priti neizbežno samo do enega zaključka: interesi naše domačije in naša načela nam nalagajo imperativno dolžnost, da se brez pomislekov in pridržkov pridružimo Narodno-osvobodilnemu pokretu. Če bi ravnali drugače, bi zatajili lastno preteklost in se izneverili vsem vrednotam, za katere se je naše ljudstvo borilo in trpelo četrto stoletja pod fašizmom. Pri tem nas ne sme prav nič motiti, da nas od Titovih ljudi loči naše krščansko svetovno naziranje. Saj boj se vrši danes v prvi vrsti za to, da vrnemo našemu ljudstvu domovino, da mu damo lastno državo. Najprej mora narod imeti zagotovljen obstanek, nato pride vse ostalo. V vprašanju lastne državnosti smo pa z Narodno-osvobodilnim pokretom ene duše in ene volje.«²⁹

Sprejetje takšne odločitve pa ne predstavlja zgolj Besednjakovega stališča, nekateri namreč oporekajo verodostojnosti pisma, češ da je bila takšna uteme-

29 Pismo dr. Engelberta Besednjaka, str. 258–267.

ljitev izsiljena s strani beograjskih oblasti, temveč jo gre razumeti kot izraz tedanjega razpoloženja pretežnega dela primorskega prebivalstva. V tem smislu gre razumeti tudi podporo primorske duhovščine povojnim prizadevanjem za priključitev Primorske k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji na pariški mirovni konferenci, čeprav je tedaj v njej že vladal komunistični režim.³⁰

LJUBLJANSKA PREDVOJNA POLITIČNA ELITA IN PRIMORSKI ANTIFAŠIZEM

Kako pa je predvojna politična elita v Ljubljani zapravila zaupanje primorskega prebivalstva? Že pred vojno vidne velike razlike med katoliškim taborom tostran rapalske meje (tu je bil kot glavni sovražnik prepoznan komunizem) in primorsko duhovščino, ki je vseskozi videla v fašizmu grožnjo narodnemu obstoju, so se dramatično poglobile in dobile povsem nove razsežnosti z napadom sil osi na Jugoslavijo. Naklonjenost partizanskemu boju med Primorci, ne glede na njihovo nazorsko in politično prepričanje, je bila v veliki meri pogojena z dejstvom, da se je predvojna politična elita na čelu z Markom Natlačenom in ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožman³¹ s pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji v očeh primorskega prebivalstva že ob začetku okupacije diskreditirala, ob njeni odločitvi za oboroženo kolaboracijo s fašističnim okupatorjem pa izgubila še zadnjo sled legitimnosti v znatnem delu primorskega javnega mnenja.

Če se znova naslonimo na Besednjakovo mnenje, je ta v pogovoru s srbskim novinarjem Milanom Jovanovićem Stoimirovičem nekaj mesecev pred okupacijo Jugoslavije izrazil prepričanje, da lahko le Anton Korošec, s katerim sta bila v zaupnih odnosih, doseže priključitev Istre³² k Jugoslaviji.³³ Takšne želje je Korošec sicer imel, pri čemer je bil, kot je razvidno iz spominov vodje HSS Vladka Mačka, ta karizmatični načelnik katoliške stranke prepričan, da bodo Slovenci zgolj s pomočjo združenih Srbov, Hrvatov in Slovencev mogli spet dobiti preko pol milijona Slovencev, ki so bili z rapalsko pogodbo predani Italiji.³⁴ Vendar je v luči razkritij v knjigi Čas odločitev, ki obravnava delovanje katoliškega tabora na predvečer okupacije, moč prepričljivo trditi, da takšnih Besednjakovih pričakovanj Korošec zagotovo ne bi mogel uresničiti s tedanjo politiko, saj je ta

30 Razgovori in članki. *Primorska duhovščina za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo*.

31 Godeša, O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, str. 152–170.

32 Srbski novinar je pod pojmom »Istra« seveda razumel celotno s Slovenci in Hrvati poseljeno ozemlje, ki je z rapalsko pogodbo pripadlo Kraljevini Italiji.

33 Jovanović Stoimirovič, *Dnevnik*, str. 409–410.

34 Maček, *Memoari*, str. 92–93.

vodila v smeri, ki se je oddaljevala od temeljnega cilja primorskega prebivalstva, to je priključitve Primorske k matični domovini. Do tega akta je lahko na mirovni konferenci v Parizu leta 1947 prišlo le zaradi odločne opredelitve proti silam osi in boja na strani zmagovite zavezniške koalicije tistih političnih subjektov, ki so po vojni tudi prevzeli oblast. Če se vrnemo k Besednjakovemu zaupanju v Koroščeve sposobnosti izpeljati priključitev Primorske k matici, lahko po tem, kar vemo o zadnjih mesecih njegovega delovanja, pravzaprav trdimo ravno nasprotno, in sicer da je bil prav Korošec dejanski začetnik in pobudnik tiste politične usmeritve, ki je privedla do aprilske opredelitve vodstva SLS, ko so se katoliška stranka in nato v Narodnem svetu za Slovenijo (ustanovljen 6. aprila 1941) zbrani predstavniki predvojnih strank povsem nedvoumno postavili na stran sil osi.³⁵

Kot se je kasneje pokazalo, je do ključne prelomnice med predvojno ljubljansko politiko in dvajsetletnimi prizadevanji primorskega prebivalstva za združitev z matico prišlo spomladi in poleti 1940 ob dogodkih, povezanih z napadom nacistične Nemčije na Francijo in z vstopom Italije v vojni spopad na strani Hitlerja.

»Čujte, on je gotov. Premro je od straha od Nemaca. Traži germanofilsku vladu, koja bi nas zaštitila. (...) Korošec kaže da moramo biti kao ‚Schulbubli‘, sa rukama na stolu!«³⁶ Tako je srbski politik in minister v vladi Dragiše Cvetkovića Mihailo Konstantinović v dnevniku povzel odziv nespornega voditelja slovenskega političnega katolicizma Antona Korošca na francosko kapitulacijo. Korošec je bil namreč prepričan, da po kapitulaciji Francije v mednarodnih okvirih ni več sile, ki bi lahko ustavila Hitlerja pri uresničitvi njegovih ciljev. Na podlagi takšnega predvidevanja se je Korošec nemudoma odločil za tesno naslonitev na nacistično Nemčijo ter sile osi, ki so se zavemale za vzpostavitev totalitarnega in rasističnega »novega reda«. Ta politična usmeritev je zaznamovala Koroščevo politično delovanje vse do njegove smrti 14. decembra 1940, nadaljevala pa sta jo tudi njegova naslednika na čelu katoliške stranke, Franc Kulovec in Marko Natlačen.³⁷

Korošec je bistvo svoje politike jeseni 1940 pojasnil nemškemu veleposlaniku v Beogradu z besedami, da vidi »nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo«.³⁸ Za takšno opredelitev je bilo ključno predvsem prepričanje v zmago sil osi v vojni, kar naj bi imelo po mnenju vodilnih katoliških politikov za »naravno« posledico tudi »razkroj zahoda«, to je zaton zahodne civilizacije. Dokončnega zatona liberalne parlamentarne demokracije ter tržnega gospodarstva, kot so

35 Godeša, *Čas odločitev*, str. 121.

36 Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 140.

37 Godeša, *Čas odločitev*.

38 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 226–227.

tedanje stanje ocenjevali v konservativnih katoliških krogih, ki so se nagibali k avtoritarnim rešitvam, pa niso obžalovali, temveč so v tem celo videli priložnost za uveljavitev korporativnega družbenega modela, ki je temeljil na papeških okrožnicah ter nasploh na cerkvenem nauku. V pretežnem delu katoliškega tabora tako niso videli nobenih resnejših težav pri prilagoditvi družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije. Z odločnim poudarjanjem korporativizma, antiliberalizma, antikomunizma in nasprotovanjem prostožidarstvu je Korošec pošiljal Berlinu sporočilo, da so se takšni ureditvi pripravljene brez predsodkov in povsem prostovoljno prilagoditi, če se pri tem pusti pri miru Cerkev.³⁹ Razmerje med nacizmom in katolicizmom, kakršnega so v tistem času zagovarjali v vodilnih slovenskih katoliških krogih, je natančno opredelil Ivan Ahčin, glavni urednik časnika *Slovenec* ter eden osrednjih katoliških ideologov, ko je dejal: »Mi imamo svoj Weltanschauung, nacionalsocialisti pa svojega. (...) Mi smo z njimi na isti liniji v treh stvareh: masoni, Judje in komunisti.«⁴⁰

Najbolj so se v katoliškem taboru v idejnem smislu približali nacizmu s poudarjanjem agresivnega antisemitizma, čeprav je papež Pij XI. v okrožnici *Mit brennender Sorge* (Z zgočo skrbjo) leta 1938 v kritiki nacionalsocialistične ideologije, poleg njenega pretiranega nacionalizma, kot nesprejemljive za katoličane izpostavil prav njene rasne vidike. Takšni rasistični poudarki, ki jih v katoliškem taboru v tistem času niti niso skušali prikrivati, so pomenili na simbolni ravni tudi najpomembnejšo »vstopnico« v svet totalitarnega in rasističnega »novega reda«. V tem pogledu se je najbolj izpostavil Korošec kot minister za prosveto v Cvetkovičevi vladi z brezkompromisnim zavzemanjem za sprejetje protijudovskih ukrepov, kjer pa mu je uspelo doseči le sprejetje uredbe o omejitvi vpisa (*numerus clausus*) judovskih dijakov in študentov na jugoslovanske izobraževalne ustanove.⁴¹

Lavo Čermelj, eden od obsojencev na tržaškem procesu, in pisatelj France Bevk, kasnejši predsednik PNOO, sta glede pomena vstopa Mussolinijeve Italije v vojno junija 1940 na strani Hitlerjeve Nemčije za bodočo usodo Primorske izrazila mnenji, ki ju lahko posplošimo na celotno primorsko prebivalstvo. Čermelj je zapisal: »Ko je Italija sredi leta 1940 stopila v vojno na strani nacistične Nemčije, je postalo slovenskim in hrvaškim Primorcem jasno, da je napočil čas za osvoboditev Trsta, Goriške in Istre izpod fašističnega jarma.«⁴² Bevk pa je v svojih spominih *Pot v svobodo* ob tem dogodku zapisal:

39 Godeša, *Čas odločitev*.

40 Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, str. 432.

41 Godeša, *Čas odločitev*. Tudi Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*.

42 Čermelj, *Ob tržaškem procesu 1941*, str. 14.

»Pričakoval sem vojno napoved Italije. Ali Mussolini pojde v vojno? Pojde. To prepričanje mi je vsiljevala že zgolj želja da bi se to zgodilo... Napovedal je vojno, da bi delil plen nemških uspehov... Srce se mi je oddahnilo. Nisem se varal v svojih upih. Italija gre v vojno. Bilo mi je, kakor da so v enem samem hipu izpolnjene vse nade tlačenega ljudstva, poplačani vsi njegovi naporu dvajsetih let, maščevano vse trpljenje. Zdelo se mi je. Zdelo se mi je, da že vidim plapolati tolikokrat zasramovane in onečaščene slovenske zastave, da že slišim vzklikanje in petje nepregledne množice v zanosu navdušenja. Prevzemala me je radost, kakršne še nisem občutil. Če bi bil hotel, bi ne mogel skrivati svojih občutkov... Nisem poznal pravega razmerja vojskujočih se sil, a verjel sem v neogiben poraz napuha, laži in gorja. Prav je tako! Dobro je tako! Gorel sem od zadoščenja!«⁴³

Takšno prepričanje pa je vodilo primorske antifašiste tudi v konkretne akcije, v katere je sodila tudi Čermeljeva spomenica, ki jo je na začetku leta 1941 poslal v London in v kateri je opisal, kako nevzdržne in krivične so razmere na Primorskem, ter zapisal: »Proti tej bolezni je samo eno zdravilo: eliminirajte ta tujek! Z drugimi besedami, ločite Julijsko krajino iz italijanskega političnega telesa in jo združite z njenim zaledjem, kamor po narodnosti spada.«⁴⁴

Še v času, ko delovanje tigrovcov ni bilo ustrezno ovrednoteno v slovenski družbi, je Tone Ferenc objavil knjigo o njihovih akcijah v Italiji in Avstriji spomladi 1940, kasneje so o tem med drugim pisali tudi Gorazd Bajc,⁴⁵ Jera Vodušek Starič⁴⁶ in predvsem na podlagi gradiva SOE v britanskih arhivih avstrijski zgodovinar Peter Pirker.⁴⁷

Že na podlagi opravljenih raziskav, predstavljenih pred dobrim desetletjem v knjigi Jerce Vodušek Starič *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*, se je povsem nedvoumno pokazalo, da so v očeh Britancev med predstavniki slovenskih političnih strank veljali za angleške »prijatelje« predvsem tisti, ki so izhajali iz liberalnega tabora, ter zlasti primorski »iredentisti«, prav tako izvorno liberalnega porekla. Tako npr. je polkovnik George Taylor 11. marca 1941 v poglavju o Hrvaški in Sloveniji iz Aten Charlesu Hambru, šefu Special executive operations (SOE) in predsedniku sveta o dejavnosti SOE na Balkanu poročal tudi naslednje:

»Zelo tesno sodelujemo s slovensko demokratsko skupino,⁴⁸ ki jo vodita dr. Čok in profesor Rudolf, psevdonim Rukovina. Ti ljudje, za razliko od slovenske klerikalne

43 Navedeno po Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 104.

44 Pirjevec, Dr. Lavu Čermelju v spomin.

45 Bajc, *Iz nevidnega na plan*.

46 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*.

47 Pirker, *Gegen das Dritte Reich*; Pirker, *Transnational resistance*, str. 765–788.

48 Mišljeni so slovenski liberalci.

stranke, so odločno protinemški, zagrizeno protiitalijanski in proangleški (ali bolj natančno prozahodni) liberalci. Po svojih idejah ne predstavljajo širokega dela slovenskega ljudstva, so pa izredno organizirani pri podtalnem delovanju in izkušeni pri zarotniški dejavnosti, ker so se obdržali kot ilegalna organizacija (ne da bi jih beograjska vlada resno skušala zatreti) celo vrsto let.«⁴⁹

Vse to je zelo dobro vedel tudi znameniti britanski zgodovinar Alan John Percivale Taylor, ko je v brošuri *Trieste*, v kateri je tudi s svojim znanstvenim ugledom podprl zahtevo po priključitvi Trsta k Jugoslaviji, zapisal tudi besede, ki so se nanašale na primorske antifašiste in še posebej tigrovce:

»Takšna so bila italijanska pričakovanja o mirnem civiliziranju slovanskih kmetov. Niti en Italijan se ni zoperstavljal, nikoli ni bilo z njihove strani poskusa izboljšati njihov položaj. Italijani vseh strank so soglašali s ciljem o narodnem izničenju Slovencev in Hrvatov pod italijansko oblastjo. Cilj ni bil uresničen. Ljudstvo je skušalo pravico do življenja uresničiti z izkazovanjem svoje volje po življenju; in nobeno ljudstvo ni skušalo bolj izkazovati svoje pravice kot Slovenci zahodno od Julijskih Alp. Italijani so se zatekali k vedno bolj terorističnim metodam in velikima sodnima procesoma, enim leta 1930 in nato še bolj brutalnim leta 1941. Britanska javnost ima rada plebiscite. Tukaj je neprenehoma več kot dvajset let potekal plebiscit, neprekinjeno ljudsko glasovanje, v rezultat katerega ni bilo dvoma. Slovenci kot ljudstvo niso hoteli umreti; odklonili so sprejetje italijanskega gospostva. Njihova priložnost se je pojavila leta 1940, ko je Italija vstopila v vojno na strani Nemčije. Končno so lahko tudi Slovenci imeli zaveznike. To so postali, še preden je vojna zajela tudi Jugoslavijo, ko je imela Velika Britanija zelo malo zaveznikov. Služili so kot izhodiščna točka za odpor v jugovzhodni Evropi; in so postali eden od najmočnejših dejavnikov v narodnoosvobodilnem gibanju, ki se je vzpostavilo v Jugoslaviji pod maršalom Titom. Ti Slovenci niso prosili, da bodo osvobojeni od Italije. Osvobodili so se sami. Vse, kar prosijo, je, da ne bi bili nasilno vrnjeni pod italijansko gospostvo.«⁵⁰

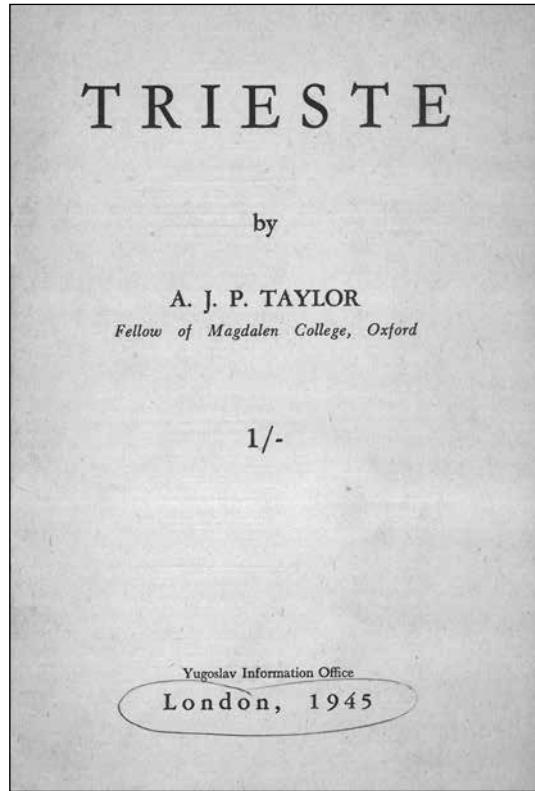
V sklop politike prilagajanja totalitarnemu in rasističnemu »novem redu«, ki so ga ustvarjale sile osi, je sodil tudi popolnoma odklonilen odnos vodilnih katoliških krogov do primorskih antifašistov, zlasti tigrovcev.

V skladu s politiko katoliške stranke, ki je videla »nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo«,⁵¹ je bila razumljiva tudi Koroščeva reakcija ob razpustitvi Zveze emigrantskih društev v Beogradu septembra 1940. Njen predsednik Ivan Marija

49 Biber, Utrinki iz arhiva SOE, str. 145–154.

50 Taylor, *Trieste*, str. 14.

51 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 226–227.



Naslovnica brošure *Trieste*, v kateri je britanski zgodovinar Alan J. P. Taylor zelo pohvalno pisal o primorskem antifašizmu

Čok je namreč (upravičeno) veljal za britanskega človeka ter je bil na zahtevo Nemcev, ki so bili v vojni z Veliko Britanijo, konfiniran v Arandelovcu. Vendar je bila Čokova konfinacija, v skladu s politiko večinskega dela vlade, ki se je nacistom le taktično prilagajala, dokaj »elastična«. Toda ko ga je brezkompromisni zagovornik tesne naslonitve na sile osi, Korošec, po naključju srečal na Bledu, ga je dal takoj prijeti in znova konfinirati.⁵² Tako se ne gre čuditi Čokovi nastrojenosti proti »klerikalcem«, ko se je z njimi znašel v emigraciji. Alojzij Kuhar je za Čoka kasneje trdil, da je bil »on naš denunciant, odkar smo prišli z Angleži v stik v Jeruzalemu«.⁵³ Čok je dvakrat, novembra 1942 in maja 1943, celo pisal britanskemu ministrskemu predsedniku Winstonu Churchilllu ter mu v pismih pojasnjeval, da je tedanji predstavnik Slovencev v Londonu in član begunske vlade dr. Miha Krek bil tudi v Cvetkovičevi vladi, ki je podpisala pristop

52 Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 59.

53 ARS, AS 1643, šk. 57, Pismo Alojzija Kuharja 8. marca 1943.

k trojnemu paktu. Ista vlada je Čoka zaradi Britancem naklonjenega delovanja celo za mesec dni spravila v zapor in nato za osem mesecev v internacijo v Srbijo.⁵⁴

Ob napadu sil osi na Jugoslavijo se je vodstvo SLS, nato pa tudi nekateri predstavniki drugih strank, zastopanih v Narodnem svetu, odločilo svoj obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno ustvariti totalitarni in rasistični »novi red«. Predvojni slovenski politični eliti, zbrani v 6. aprila 1941 ustanovljenem Narodnem svetu, je ustanovitev NDH 10. aprila 1941 v organizaciji ustašev Anteja Pavelića predstavljala zgled. Prizadevali so si namreč za enako rešitev, to je za vzpostavitev slovenske države pod okriljem sil osi. Dokončna odločitev za takšno ravnanje je bila sprejeta ob prihodu Kulovca iz Beograda v Ljubljano 3. aprila 1941, ko je bilo sklenjeno, da bodo ob napadu sil osi na Jugoslavijo ustanovili Narodni svet. To politično telo je bilo ustanovljeno z nalogo, da v pričakovanju uničenja Jugoslavije kot države s strani sil osi v ustreznem trenutku skuša izposlovati pri nacističnih oblasteh ustanovitev slovenske države po slovaškem oziroma po hrvaškem vzoru. Pobudo za takšno rešitev sta že dan pred napadom sil osi na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, preko slovaškega poslanstva v Beogradu vodji SLS, dr. Fran Kulovec in dr. Miha Krek, sicer še ministra v Simovićevi vladi, sporočila v Berlin. Po državnem prevratu 27. marca 1941, ki so ga v SLS ostro obsodili, a so bili njeni predstavniki kljub temu prisiljeni vstopiti v Simovićevo vlado, so v strankinem vodstvu predvideli, da je vojna s silami osi neodločljiva ter da z njo prihaja konec Jugoslavije. Kulovec in Krek sta ob tem ugotavljala, da bodo morali Slovenci, če se za Slovenijo ne bo našla kakšna posebna rešitev, prav tako tudi Hrvati umreti skupaj s Srbi. Medtem so se namreč razširile vesti o razkosanju slovenskega ozemlja. V Berlin sta zato sporočila, da jima gre bolj za njuno deželo kot za jugoslovansko državo, in se zavzela za drugačen izhod. Pri tem sta izrecno poudarila, da »ta pa mora biti na vsak način najden in rešen v sodelovanju z Nemčijo«.⁵⁵ Kot rešitev sta predlagala ustanovitev samostojne Slovenije ali pa iz Slovenije in Hrvaške izoblikovano skupno državo.

Vodstvo SLS se je v trenutku, ko je bilo dobessedno vse postavljeno na kocko ter sta bila Kulovec in Krek s svojimi predlogi pripravljena tvegati tudi življenji, tako opredelilo v skladu z začrtano politično usmeritvijo, ki jo je določil že dolgoletni karizmatični vodja SLS Anton Korošec po kapitulaciji Francije.

Vendar za odločitev vodstva katoliške stranke, da v aprilskih dneh leta 1941 s pobudo za ustanovitev slovenske države obstoj naroda poveže z usodo sil osi, ideološki motivi v smislu naklonjenosti fašizmu nikakor niso bili ključni. V ospredju je bilo prepričanje, da bodo Hitler in njegovi zavezniki v vojni zmagali

⁵⁴ Biber, *Zavezniške in sovjetske misije*, str. 116.

⁵⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, 5. tom (prvi poltom – Februar–April 1941), dokument 273, str. 383. Slovenski prevod dokumenta je objavljen v: Prevod poročila nemškega odpravnika poslov v Beogradu 5. aprila 1941, *Slovenski zbornik 2007*, str. 348–349.

ter se zato z napadom sil osi na Jugoslavijo bliža tudi konec Jugoslavije kot države.⁵⁶ Skladno s takšno odločitvijo so skušali Natlačen ter še nekateri drugi člani Narodnega sveta po vesti o ustanovitvi NDH prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je iz Berlina prispelo zgolj suhoparno sporočilo, »da predstavnik ministrstva zunanjih zadev ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati z vodjem Slovenskega narodnega sveta«. ⁵⁷ Kasnejše ravnanje Natlačena in njegovih sodelavcev (obrat k Italijanom ter naslovitev identične prošnje Mussoliniju, nato priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, vstop v pokrajinsko konzulto in odhod »poklonitvene deputacije« v Rim k Mussoliniju in papežu) kljub veliki vztrajnosti ter celo posredovanjem pri Mussoliniju ter (posredno) Hitlerju ni obrodilo nikakršnih sadov. Poskusi slovenskih predvojnih vodilnih politikov ob začetku agresije sil osi na Jugoslavijo, da bi se postavili ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, so se končali klavrno, saj jim ni bila namenjena niti vloga »polnopravnih« kvizlingov, kot so tedaj pogosto označevali osebe, ki so prevzele takšno ali podobno vlogo, kot sta jo imela voditelja Slovaške in NDH. Pa sta ti tvorbi v Hitlerjevi hierarhiji odnosov z nacističnimi zavezniki veljali za bolj ali manj »tretjerazredni«. Vendar je bil tudi tak »kvizlinški« status za slovensko predvojno elito v okviru »novega reda« povsem nedosegljiv. Zadovoljiti se jim je bilo potrebno še s precej bolj obrobni položajem in le simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzulti, ki je imela le posvetovalni značaj, kjer so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti zgolj izkazovali svojo lojalnost italijanski državi in fašističnemu režimu. Celó v takšnem položaju so se predstavniki slovenske predvojne politične elite med seboj prerivali, kdo se bo bolj prikupil novim oblastnikom.⁵⁸

Takšno ravnanje je temeljilo izključno na dejstvu, da so bili v izhodišču pač usmerjeni zgolj v iskanje rešitve slovenskega vprašanja pri silah osi ter v tistem trenutku o morebitnem obstoju drugačnih možnosti niti niso razmišljali. In to namreč iz povsem preprostega razloga, pretežni del predvojne politične elite je bil namreč povsem prepričan v zmago sil osi v vojnem spopadu z zavezniki.

Že vesti o Natlačenovem priznanju enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine (Provincia di Lubiana) k Italiji in zlasti v širši mednarodni javnosti odmeven obisk »poklonitvene deputacije« konzulte pri Mussoliniju v Rimu so skrajno negativno odmevali v zavezniški javnosti in med člani jugoslovanske begunske vlade. Z obiskom so pokrajinski predstavniki aneksijski akt še dodatno manifestativno potrdili. Tudi Natlačenov vstop v pokrajinsko konzulto, ki je pomenil s strani predvojne politične elite potrditev obstoječega stanja in s tem

56 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

57 Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju, str. 135.

58 Godeša, *Čas odločitev*.

tudi pristanek na razkosanje slovenskega ozemlja kot dokončno rešitev, je naletel na negativne odzive..

Celotno ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je torej gibalo v iskanju rešitve v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda ter je s priznanjem aneksije pomenilo pristanek na debelacijo Jugoslavije, t. j. nepriznavanje njene državne kontinuitete. Tako je pristanek na aneksijo predstavljal, kot je to poudaril Janko Pleterški, tudi »priznanje tuje oblasti kot domače«. ⁵⁹ Aneksijski akt je poleg najbolj izpostavljenih vodilnih oseb (Natlačén, Adlešič, Pucelj, Gosar, škof Rožman) s svojim ravnanjem potrdilo tudi vseh 105 županov z ozemlja Ljubljanske pokrajine. To je seveda samodejno pomenilo tudi, da obstoječega stanja tisti del politične elite, ki je pristal na aneksijo, ni mogel interpretirati kot okupacijo. S tem se je skladalo tudi mnenje nekaterih katoliških razumnikov, ki so trdili, da »rajši vidijo nadoblast Italijanov kot pa Nemcev ali Srbov«. ⁶⁰ To je bilo seveda v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, vključno z jugoslovansko begunsko vlado, ki takšne razlage stanja na ozemlju jugoslovanske države s strani agresorskih držav niso niti priznavale niti upoštevale. Zanje je bilo takšno ravnanje v nasprotju z mednarodnim pravom ter kot tako popolnoma nesprejemljivo in nedopustno. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo takšno ravnanje moč obravnavati kot kršitev. S perspektive slovenskih nacionalnih interesov pa je bilo priznanje enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, ki je dejansko pomenilo potrditev obstoječega stanja in s tem tudi legitimiranje razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve, s strani vseh sodobnikov opredeljeno kot največja katastrofa za slovenski narod.

PRIMORSKI ODMEVI NA RAVNANJE LJUBLJANSKIH POLITIKOV OB NAPADU SIL OSI NA JUGOSLAVIJO

Na Primorskem so vsi politični subjekti v nasprotju s ljubljansko politično elito vseskozi verjeli in upali v končno zavezniško zmago, prav z napadom na Jugoslavijo, v katerem je sodelovala tudi fašistična Italija, pa so videli enkratno priložnost za priključitev k matici, to je jugoslovanski državi. V tem pogledu je bil Besednjak v pismu, ki ga je 15. julija 1941 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku v Ljubljani Andreju Gosarju, povsem jasen, ko je zapisal:

»Gledajo z drugačnimi očmi na državo. In kako je mogoče prezreti razpoloženje ljudstva na Primorskem? V tem ljudstvu, ki presega število vašega prebivalstva, so

⁵⁹ Pleterški, *Pravica in moč*, str. 409.

⁶⁰ Simšič, Ugo Ubaldi, str. 439–474.

se v dveh desetletjih nagrmadile sile, o katerih vemo, da bodo v danem trenutku bruhnile na dan z nezadržno, skoro revolucionarno močjo. Primorski živelj je v narodnih in državnih stvareh skrajno občutljiv in intrasigenten. Primorci so sicer pripravljeni se boriti za samoupravo, smatrajo pa pri tem državo za svetinjo, ki bi jo branili strastno in odločno proti vsakomur. Vse, kar diši po separatizmu, vzbuja odpor pri vseh strankah brez razlike programa in svetovnega naziranja.«⁶¹

V skladu s takšnimi divergentnimi pogledi so bili primorski odmevi na ravnanje ljubljanske politične elite ob začetkih okupacije, ko je le-ta pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, razumljivo še znatno ostrejši in neizprosnejši, kot se je to dogajalo v Ljubljani s strani odporniškega gibanja. Kritika s primorske strani je bila povsem utemeljena, saj je izpostavljala popolno nelegitimnost ljubljanske politične elite zastopati ne le interese slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji, temveč še toliko manj celotnega slovenskega naroda. Z vidika mentalnega obzorja primorskega prebivalstva je bilo takšno delovanje namreč povsem nedopustno. V tem smislu je Besednjak v omenjenem pismu Gosarju izpostavil tudi naslednje:

»Mož⁶² ni nikdar imel v sebi tiste snovi, ki jo mora imeti politik. Naravnost zabavno je opazovati ga, kako se sam preriva na čelo godlje, ki mu more z matematično gotovostjo samo škodovati in ga onemogočiti za bodočnost. Ne vidi dalje od svojega nosu. Točno isto mnenje je imel o njegovih političnih sposobnostih Korun.⁶³ (...) Je že prav, da prevzema nase vso odgovornost in ostajaš Ti v ozadju. Bo nosil tudi posledice. (...) V slučaju zmage zapadnih sil se bo najprej takoj obnovila država. Tako so se obvezali zavezniki. O tem vprašanju sploh ne bo diskusije. (...) Drugo, kar se bo zgodilo, bo obračun z ljudmi, o katerih mislijo, da so bili v času nesreče odpadniki ali izdajalci. Ob prevratu ne bo časa, da bi stavili naši gospodje pogoje. Mučile jih bodo čisto druge, nujnejše skrbi. Mrzlično bodo hiteli pojasnjevati, razlagati in opravičevati svoje sedanje zadržanje. Vso moč svoje logike bodo napeli, da prepričajo merodajne činitelje o svoji nedolžnosti. In če jim to uspe, se bodo vračali srečni domov in hvalili Boga, da se lahko v miru umaknejo v zatišje. Toda doma ne bodo razmere povsem take, kakor si zamišljajo naši gospodje. Ne pozabi, da je njihova pokrajina⁶⁴ le majhen del slovenskega ozemlja. V mnogo večjem področju se vrši sedaj nasilno preseljevanje. Ta dogodek bo pretresel do dna duševnost prizadetih in morda temeljito spremenil njihov duševni odnos do

61 Tavčar, Pelikan, Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka*, str. 74.

62 Mišljen je dr. Marko Natlačén, predvojni ban Dravske banovine in predsednik 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo.

63 Psevdonim za dr. Antona Korošča.

64 Mišljena je Ljubljanska pokrajina.

države. Preseljenci so za nas velika uganka. Nadalje je treba v bodočnosti računati s Korošci. To so ljudje, ki mislijo drugače kakor vaši gospodje. (...) Kar se je pri vas v zadnjih mesecih zgodilo, je imelo gotovo tudi pozitivne strani, je bilo v znatni meri narekovano po sili razmer. Političen človek marsikaj razume. Nikdar pa ne bo mogel politik raztolmačiti in opravičiti primorskemu ljudstvu gotovih izjav in govorov, ki jih je čitalo v vašem in tujem časopisju. Vedi, da je obnašanje vaših vodilnih mož onkraj meje sprožilo splošno ogorčenje. Ljudje so od jeze trgali vaše časnike. Primorska javnost ne more prenesti takih pojavov. To ni bil zanjo dovoljen politični oportunistem, temveč izraz slovenske hlapčevske duševnosti, dokaz pomanjkanja vsakega narodnega ponosa. V zadnjih dvajsetih letih se ni našel onkraj meje niti eden odgovoren človek, ki bi se bil tako poniževal pred tujcem, kakor so se vaši. Vedi, da je mišljenje onkraj meje enotno, in da bo imelo zadržanje vaših mož, kakor se bojim, še zelo neljube posledice. Ljudje onkraj meje dolžijo vaše voditelje, da so omadeževali pred očmi celega sveta slovensko ime! Pri vas se ne zavedajo še, kako je stvar resna in se vedejo, kakor, da se pravzaprav ni nič posebno zgodilo. Tem neprijetnejše bo, se bojim, presenečenje, ki jih čaka. To posebno radi tega, ker bodo morali živeti skupaj z ljudstvom onkraj meje in upoštevati njegovo mišljenje o slovenski narodni časti. Jaz smatram, da gre tu za vprašanje, ki se bomo morali z njim pravočasno baviti. Zavzeti bo treba jasno in nedvoumno stališče. Iz tega pisma vidiš, da razmere ob prevratu ne bodo tako enostavne, kakor si nekateri mislijo. Pripravljajmo se, da nas razmere ne presenetijo.«⁶⁵

Po osvoboditvi je v tem smislu tudi Virgil Šček v pismu Engelbertu Besednjaku 20. maja 1946 zapisal naslednje misli:

»Ko so Italijani aprila 1941 zavzeli Slovenijo in so vodilne slovenske stranke (ki niti v tisti usodni dobi niso ustanovile skupnega narodnega sveta⁶⁶) sklenile pakt s fašizmom, v tistem trenutku sem bliskoma razumel: te stranke so za vselej likvidirane, in bo morala prevzeti vodstvo diktatorska struja. (...) Šest mesecev pred svojo tragično smrtjo je dr. Natlačen poslal k meni posebnega sla in predlagal obnovitev S. L. S. (...). Odposlancu sem naravnost povedal, da so stranke, ki so podpisale pakt z Mussolinijem, za vselej likvidirane, svetoval sem, naj reče Natlačenu in Rožmanu: ‚Čimprej odstopite, tem večjo uslugo naredite slovenskemu narodu.‘«⁶⁷

Prav tako tudi Gosarju glede njegovega ravnanja v začetnem obdobju okupacije ni bilo prizaneseno, čeprav se je predvsem zaradi spora za nasledstvo na čelu

65 Tavčar, Pelikan, Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka*, str. 72–74.

66 V tem pogledu se je Šček motil. Predvojni politiki so na pobudo Koroščevega naslednika na čelu SLS, dr. Frana Kulovca, ki je 3. aprila 1941 prav s tem namenom prišel v Ljubljano, ob napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 ustanovili Narodni svet za Slovenijo.

67 ARS, AS 2065, š. 21.

SLS po Kulovčevi smrti že kmalu oddaljil od politične usmeritve, katere simbol je predstavljal predvojni ban Dravske banovine in predsednik Narodnega sveta za Slovenijo dr. Marko Natlačen. Tako je v nekem Besednjakovem pismu iz leta 1943 izraženo mnenje, da Gosar ni primeren za vodilni položaj v katoliški stranki, ker se je politično onemogočil maja 1941 s svojim pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. V tem pogledu so bili slovenski komunisti bolj pragmatični in so Gosarja kljub njegovemu sodelovanju v Narodnem svetu za Slovenijo in pristanku na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar je bilo sicer z vidika dolgoročnih slovenskih nacionalnih koristi povsem nedopustno ravnanje, še jeseni 1941 vabili, naj se pridruži odporniškemu gibanju.⁶⁸

Kako različno je bilo ocenjevanje tedanjih razmer s strani ljubljanskih in primorskih politikov ter s tem seveda tudi njihovo ravnanje, nam kaže naslednji dogodek. Znano je, da si je Natlačen prizadeval za pomilostitev obsojencev na drugem tržaškem procesu; kot je razvidno iz knjige Lučke Jerman, predvsem na pobudo goriškega politika Janka Kralja.⁶⁹ Vendar nas na tem mestu zanima zgolj to, s kakšnimi argumenti se je zavzel za obsojence pri visokem komisarju za Ljubljansko pokrajino Emiliu Grazioliju. V svojem poročilu v London je Natlačen zapisal naslednje:

»Opozoril sem ga,⁷⁰ da je sedaj z objavo dekreta o ustanovitvi Ljubljanske province nastala za Slovence in sicer tudi za one v Primorju popolnoma nova situacija. Opozoril sem ga, da se nahaja po mojih informacijah okrog 500 Slovencev iz raznih krajev Primorja v internaciji. Plediral sem za to, naj bi napravila Italija z ozirom na novo nastali položaj plemenito in res širokogrudno gesto s tem, da se vse briše, kar je bilo, da se vsi Slovenci, ki so iz političnih razlogov v zaporih, ali v internacijah, puste na svobodo, da se na to, kar je kdo v preteklosti zagrešil, nič več ne ozira, če pa kdo v bodoče kaj zagreši, naj se ga pozove na odgovor. Opozarjal sem, da bi taka gesta odlično odjeknila v vseh slovenskih slojih in da bi Italija s tem med Slovenci, tudi med tistimi, ki so ji bili doslej neprijazno razpoloženi, pridobila izredne simpatije, po drugi strani pa da nima res prav nikakega stvarnega smisla preganjati Slovence zaradi političnih deliktov, ki so z ozirom na novo situacijo postali popolnoma brezpredmetni.«⁷¹

Natlačenova prošnja za izpustitev primorskih zapornikov in internirancev je sicer kazala njegovo skrb za njihovo usodo, a je njegova argumentacija razlogov za takšno gesto obenem izražala vdanost v obstoječe stanje kot dolgoročno rešitev. To je pomenilo, da je bil Natlačen prepričan, da bo v prihodnosti večina

68 Godeša, Dr. Andrej Gosar v času okupacije, str. 47–56.

69 Jerman, *Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik*.

70 Mišljen je bil Emilio Grazioli.

71 Dr. Natlačen o svojem delovanju, str. 139–140.

Slovencev, tudi ti v Ljubljanski pokrajini, živela v fašistični Italiji, s čimer naj bi bil dvajsetletni antifašistični boj primorskih Slovencev za priključitev k jugoslovanski državi zaman in »z ozirom na novo situacijo postal popolnoma brezpredmeten«. ⁷²

V kontekstu takšnega razmisleka predvojne politične elite je nastal celo dokument, v katerem so si snovalci želeli v okviru »novega reda« uresničiti Zedinjeno Slovenijo, ki bi bila del fašistične Italije. Bistveni poudarki tega dokumenta se glasijo: »Ker Italija že ima Primorce in Ljubljansko pokrajino in ker so tudi že Hrvati zvezani z Italijo, ali bi ne bilo za vse Slovence še najbolje, da bi vsi pripadli Italiji? Morda bi si lahko izgovorili najširšo avtonomijo. Tako bi bili zavarovani v veliki in močni državi in bi ne prehajali več iz ene države v drugo, kot smo v zadnjih 22 letih prišli kar v tri države: Avstrijo, Jugoslavijo in Italijo«. ⁷³ V nadaljevanju je bilo v besedilu tudi pojasnjeno, zakaj bi mogla biti fašistična Italija primerna rešitev za Slovence: »Kakor sedaj kaže, bi svobode pod Italijo ne imeli nič manj, kakor smo jo imeli v Jugoslaviji: banski svet – sosvet Ljubljanske pokrajine, ban – visoki komisar itd. Kakšno svobodo imajo zdaj Slovenci v Mariboru in kakšno imamo mi v Ljubljani!« ⁷⁴ Glede tega, kako bi prišlo do uresničitve takšne zamisli, pa dokument predlaga naslednje: »Da bi Italija mogla dobiti vse Slovence, tudi Korošce s Celovcem in Štajerce z Mariborom, pri tem bi Slovincem pomagali tudi Italijani sami: Grazioli in Duce. Duce bi skušal Hitlerja pregovoriti, da bi Hitler sprejel v zameno za Slovenijo kako drugo provincijo, železnico do Trsta in pristanišče v Trstu, ali tudi brez tega, to je stvar dogovora. – Ducejeva beseda bi pri Hitlerju veliko več zalegla, ako bi se lahko sklicevali na to, da Slovenci želijo priti vsi pod Italijo. Javno si zdaj tega nihče ne upa povedati z obzirom na Nemce«. Nato predlog predvideva naslednji scenarij: »V ‚Spomenici‘ na Dučēja bi dokazali, da je v Avstriji celo pristransko ljudsko štetje pokazalo, da ni bila Spodnja Štajerska nikoli ‚deutsches Gebiet‘, kakor to so Štajerski Nemci Hitlerja informirali. Kako da se je nekaj Nemcev naselilo na Spodnjem Štajerskem, to bi v spomenici na Dučēja opisal kak zgodovinar. Kolikor zdaj pomaga Italija Nemčiji, za to bi bila Italija od Nemčije lahko z vso odločnostjo zahtevala zase vso Slovenijo. Da je Italija do Nemčije preveč popustljiva, to je splošno znano.« ⁷⁵ Nato pa je bilo posebej poudarjeno še naslednje: »Ko bi vsaka država tako lepo postopala v zasedeni pokrajini, kot to dela Italija, potem bi bil ‚novi red‘ v Evropi rešen z lahkoto«. ⁷⁶ Poleg tega je bil argument piscev tudi, »če Hitler zahteva, da morajo Nemci prebivati vsi v skupni Nemški državi, bi ga bilo treba prepričati, da mora dosledno dovoliti tudi Slovincem, da pridejo vsi v eno državo, ne pa da

⁷² Prav tam.

⁷³ Šnuderl, *Dnevnik*, str. 116–118.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam.

bi bila pečica Slovencev razkosana na tri države«. ⁷⁷ Na koncu je bilo še izraženo prepričanje:

»Tako spomenico bi ekscelenca Grazioli poslal Duceju, ta pa svojemu poslaniku v Berlin z ukazom, da informira Hitlerjeve ljudi in jih skuša pridobiti za odstop Slovencev Italiji. Na besede Duceja in Ciana bi se morda celo med Nemci kdo zavzel pri Hitlerju za pravično stvar Slovencev. Tudi če bi vsega tega ne dosegli, vsaj to bi se z Dučejevo pomočjo doseglo, da bi prišla pod Italijo velika večina Slovencev in da ne bi segala državna meja prav tik do Ljubljane.« ⁷⁸

Tako so vodilni predvojni politiki v najbolj nenavadni obliki izrazili enostransko vztrajanje pri iskanju podpore osnih držav za rešitev vprašanja v obliki slovenske države pod okriljem sil osi. Zamisel je temeljila na poskusu uresničitve Zedinjene Slovenije s Hitlerjevo in Mussolinijevo pomočjo in je nastala junija 1941 v političnih krogih, ki so se napajali iz povsem istega miselnega vzorca kot slovenski predstavniki v konzultih. Makso Šnuderl je, ko je dobil v roke citirani dokument, v svoj dnevnik zapisal: »Pisec se ali šali ali pa je bedak, ko si zamišlja kot možne take absurdnosti!« ⁷⁹ Dokument dejansko predstavlja najbolj očiten primer tedanje zablode pretežnega dela slovenske predvojne politične elite, ki je z neverjetno vztrajnostjo skušala doseči ugoden položaj Slovenije znotraj totalitarnega in rasističnega »novega reda« kljub tedaj že povsem jasnemu (sprva predvsem) nemškemu odklonilnemu stališču, predvsem pa njihovemu odkritemu in nasilnemu raznarodovanju, ki so ga začeli izvajali takoj po zasedbi in za katerega je že tedaj prevladovalo prepričanje, da ima za cilj uničenje Slovencev kot etnične enote.

Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je Natlačen ob začetku okupacije (seveda povsem neuspešno) težil k združitvi Slovencev v fašistični Italiji, medtem ko so Primorci nezakonit akt agresije sil osi na Jugoslavijo in po mednarodnem pravu protizakonito aneksijo Ljubljanske pokrajine k Italiji razumeli ravno nasprotno, in sicer kot izhodišče za združitve vseh Slovencev v matični domovini Jugoslaviji.

Razumljivo je, da pri takšnih popolnoma divergentnih pogledih razumevanja za »posebne« razmere v Ljubljanski pokrajini, še manj pa seveda soglasja Natlačnovemu prizadevanju o skupnem življenju v italijanski državi na primorski strani preprosto ni moglo biti. Iz teh diametralno nasprotnih izhodišč je tudi izviralo neizmerno začudenje in še bolj ogorčenje primorskih ljudi nad ravnanjem ljubljanske predvojne elite, ki jim je bilo tako čutenje povsem tuje.

77 Prav tam.

78 Prav tam.

79 Prav tam.

Predvojna strankarska elita v Ljubljani, ki se je kljub temu še naprej štela za legitimnega zastopnika interesov celotnega slovenskega prebivalstva, tako doma kot pred mednarodno javnostjo, si je skušala podrediti tudi slovenske politične predstavnike izven meja predvojne jugoslovanske države. Dokončno so se takšna prizadevanja izjalovila z odločitvijo za oboroženo kolaboracijo z italijanskim okupatorjem v Ljubljanski pokrajini poleti 1942 ter z ustanovitvijo vaških straž za boj proti partizanom. France Škerl je o tem zapisal:

»Nekoliko drugačno barvo je imelo razmerje do nasprotnikov Osvobodilne fronte, ki so zrastle iz Primorcev samih. To so bili ljudje, ki so bili povezani z ljubljansko desnico. Toda ta desnica na Primorskem pravzaprav ni mogla dobiti korenin. Poskušala je zanesti na Primorsko najprej propagando proti Osvobodilni fronti in partizanom, ki je segla še dokaj široko in uporabljala proti partizanom predvsem ideološke momente, po roški ofenzivi na Dolenjskem pa naj bi se Primorci na željo ljubljanske desnice ogreli tudi za oborožene vaške straže in sodelovanje z Italijani. Tu pa je kontrarevolucionarna reakcija doživela popoln neuspeh. Doživela ga je predvsem zaradi visoke narodne zavesti primorskih ljudi. Bili so na Primorskem ljudje, ki niso simpatizirali z Osvobodilno fronto, nekateri so celo delali proti njej, toda da bi šli v oboroženi boj proti partizanom, to pa na Primorskem ni bilo mogoče. Te mentalitete ljubljanske desnice ni bilo mogoče presaditi na Primorsko in ne je realizirati v oboroženem boju proti partizanom. Primorci so namreč ravno to ravnanje ljubljanske desnice obsojali. Boj proti bratom na strani Italijanov je bil za Primorce nemogoč.«⁸⁰

Od tedaj s predvojnimi strankarskimi voditelji v Ljubljani nihče ni več računal kot z dejavnikom, ki bi na Primorskem lahko odločilno krojil politiko in odločal o usodi pokrajine ter si za uresničitev združitve z matičnim narodom pridobil naklonjenost njenega prebivalstva.

NAMESTO SKLEPA

Diskriminacija predvojnih primorskih protifašistov s strani povojnih oblasti je razvidna tudi v primeru povojne obravnave petih usmrčenih obsojencev na drugem tržaškem procesu. Po vojni je bil razglašen za narodnega heroja zgolj Pinko Tomažič, ker je bil pač komunist. Hkrati pa je bil tudi edini jugoslovanski narodni heroj, ki se je zavzemal za svobodno (sovjetsko) Slovenijo.

Medvojni zadržani odnos do tigrovcev⁸¹ se je tako nadaljeval tudi po

⁸⁰ Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 116.

⁸¹ Deželak-Barič, Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR, str. 181–196.

vojni, kljub vključitvi predvojnega primorskega antifašizma v tradicijo protiokupatorskega boja.⁸² Pri tem je le obrobno vlogo igrala bojazen, da bi le-ti zasenčili veličino partizanskega boja, bolj je bilo za povojno oblast moteče, da se je organizacija TIGR »oslanjala na najbolj reakcionarne sile v Jugoslaviji in tako postala orožje tujih obveščevalnih služb«.⁸³

Na posvetu ob 25-letnici Osvobodilne fronte leta 1966 je Ivo Juvančič, medvojni predstavnik goriške sredine, v razpravi zavrnil še vedno precej razširjeno prepričanje tedanjih oblastnikov o navezanosti predvojnega primorskega protifašizma na »reakcionarne sile« v predvojni Jugoslaviji. Juvančič je opozoril namreč tudi na naslednje vidike:

»Pri nas je bilo samo tako gibanje: Hoteli smo biti Slovenci in Jugoslovani, pa nismo nikdar mislili na Jugoslavijo Karadjordjevičev. Naši preprosti ljudje so ves čas med obema vojnama staro Jugoslavijo stalno kritizirali. Preprost kmet, ki sem ga srečal v Krnskih hribih, je imel svoje pripombe na različne stranke, češ da so koritarji itd. Torej gibanje je bilo. Zakaj? Ker smo vsi trepetali pred fašizmom za svoj obstoj. Omeniti moram še neko pomembno dejstvo: medtem ko je tako imenovana monarhofašistična diktatura Karadjordjevičev – mislim, da poimenovanje tudi ni pravilno, ker je bila bolj vojaška – začela hitro upadati. (...) Druga misel s tem v zvezi, ki jo moram poudariti, je ta, da v Primorju gibanje ni imelo nikakršnih stikov z vladnimi strankami (v stari Jugoslaviji), čeprav bi človek to sklepal. Med katoliškimi tam in katoliškimi tukaj so bile malenkostne zveze. Meščansko gibanje tam se ni naslanjalo na gibanje tukaj. Zato je proces tam specifičen, ima okoliščine, ki pojasnjujejo celotno obdobje v stari Jugoslaviji.«⁸⁴

Kot vemo iz novejših raziskav, zlasti na podlagi ohranjenega, a za raziskave dolgo nedostopnega gradiva Engelberta Besednjaka, ki ga je v knjigi o delovanju primorske duhovščine pod fašizmom obdelal Egon Pelikan,⁸⁵ navedenih Juvančičevih izjav o »malenkostnem« sodelovanju s predvojnimi jugoslovanskimi oblastmi ni moč potrditi kot povsem verodostojnih. Seveda je pri tej izjavi razvidna Juvančičeva težnja razbremeniti predvojni primorski antifašizem hipoteke predvojnega sodelovanja s tedanjim jugoslovanskim režimom, ki je imelo v času druge jugoslovanske države predvsem pejorativni pomen. Kljub temu je ravno opredelitev večinskega dela primorskega prebivalstva med drugo svetovno vojno potrdila bistvo Juvančičevega posega na simpoziju. Primorci so

82 Gabrič, Molk o TIGR-u; Gabrič, *Socialistična kulturna politika*, str. 291–302; Gabrič, *Povojna usoda tigrovcev*, str. 163–167.

83 ARS, AS 1589, III, šk. 8. Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS dne 13. junija 1958.

84 Juvančič, *Razprave*, str. 141–143. Tudi Juvančič, *Odnos primorskih Slovencev*, str. 40–50.

85 Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine*.

se za dosego svojih dvajsetletnih prizadevanj po združitvi z matičnim narodom pridružili odporniškemu gibanju kot edinemu političnemu subjektu, ki je lahko uresničil njihovo dvajsetletno hotenje. Juvančič se je skliceval na to, ko je želel predvsem opozoriti, da »smo hoteli biti Slovenci in Jugoslovani«. ⁸⁶

Diskriminatoren odnos do predvojnega primorskega antifašizma, še zlasti do TIGR-a, je na strani vladajoče politike prevladoval vse do srede osemdesetih let prejšnjega stoletja, ⁸⁷ ko se je, seveda poleg drugih tem, začela vedno bolj problematizirati tudi tigrovska tematika. ⁸⁸

Medtem ko je moral Juvančič na nekoliko nenavaden, a glede na tedanje okoliščine razumljiv način zagovarjati pozitivno vlogo predvojnega primorskega antifašizma, je prišlo po državni osamosvojitvi v slovenski družbi do splošnega družbenega konsenza o nespornem pomenu celotnega primorskega antifašističnega upora. Tako se je npr. 67-letnice ustanovitve TIGR-a na Nanosu 4. septembra 1994 udeležil tudi tedanji predsednik Republike Slovenije Milan Kučan. ⁸⁹ »Ob petdesetletnici priključitve Primorske Sloveniji za zasluge v zmagovitem boju proti nacifašizmu ter za zvestobo slovenstvu v najhujših časih potujčevanja« je predsednik države Kučan leta 1997 podelil Zlati častni znak svobode Republike Slovenije Ferdu Bidovcu, Viktorju Bobeku, Ivanu Ivančiču, Simonu Kosu, Franu Marušiču, Zvonimirju Milošu, Pinku Tomažiču, Ivanu Vadnalu in Alojzu Valenčiču. Istočasno so bili odlikovani tudi IX. korpus NOV Slovenije, organizacija TIGR, prekomorske brigade in druge prekomorske enote, I. bataljon Simona Gregorčiča, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst ter zbor svečenikov sv. Pavla.

V takšnem kontekstu je prišel do zanimivih spoznanj (sicer osredotočenih predvsem na TIGR) v svojih spominskih zapisih *Pot v osamosvojitve* tudi gorenjski partizan in povojni gospodarstvenik Niko Kavčič, ko je ugotavljal: »Čeprav je bila do tigrovcev, ki so se znašli v službi Angležev in pod njihovim poveljstvom, do neke mere razumljivo nezaupljiva politika slovenske Komunistične partije, pa lahko danes obžalujemo zlasti žalostno usodo tistih tigrovcev, ki so v poznejših letih prišli med partizane bodisi kot padalci ali ilegalci. ⁹⁰ Škoda, da OF in komunisti že leta 1941 niso znali spreminjati svojega političnega kurza. TIGR bi moral tedaj postati četrti skupinski koalicijski partner v OF. To je bila zgodovinska napaka komunistov, ki so s svojo sektaško politiko izločili borce TIGR-a. Prav bi bilo, da bi tigrovci postali skupina primorskih prvoborcev, ki jih ni bilo zanemarljivo malo, in prihranjena bi jim bila marsikatera težka ura, ki so jo v partizanih morali preživeti.« ⁹¹

⁸⁶ Juvančič, *Razprave*, str. 141–143.

⁸⁷ Marušič, O TIGR-u in tigrovcih, str. 948–949.

⁸⁸ Kacin-Wohinz, *Tigr, Borba*, str. 13–87. Nato pa tudi Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi* in Kacin-Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*.

⁸⁹ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 373.

⁹⁰ V mislih je imel usodo primorskih padalcev, ki so jih Britanci poslali med partizane. S tem vprašanjem se je med prvimi začel ukvarjati Ivo Jevnikar, monografijo *Cena domoljubja* pa je napisal John Earle.

⁹¹ Kavčič, *Pot v osamosvojitve*, str. 63–65.

Branko Marušič

ANTIFAŠIZEM IN ANTIFAŠISTI

I talijanski zgodovinar Enzo Collotti, urednik zbornika o antifašizmu v Italiji in Evropi med letoma 1922 in 1939, je v uvodu v to knjigo na vprašanje »Kdaj se je rodil antifašizem?« zapisal, da bi bil najlažji odgovor ugotovitev, da se je antifašizem rodil hkrati s fašizmom. In če je tak odgovor na splošno vzeto sprejemljiv, piše dalje Collotti, pa je v resnici zgodovinsko in politično vzeto problem bolj kompleksen, kakor je kompleksen tudi pojav fašizma.⁹²

Raznolikosti razmer, ki so prispevale k nastanku fašizma in posledično antifašizma, se na tem mestu ne bomo posvečali, kot tudi ne različnim oblikam fašizma in antifašizma, oblikam, ki so kasneje nastajale kot odmev na razmere in zahteve časa. Navsezadnje tudi danes, ko se pojavljajo glasovi o novem fašizmu, lahko istočasno razmišljamo ali pa predvidevamo tudi o pojavu novega antifašizma oziroma o njegovem vračanju (*remake* zgodovinskega trenutka).⁹³

Prvotni antifašizem, ki je po eni od interpretacij deloval v duhu pravne države in se zavzemal za demokratični parlamentarizem, je predstavljal vsako obliko in zvrst opozicije fašizmu in nato tudi nacizmu. Kasneje je antifašizem svojo podobo spreminjal in jo prilagajal, pogosto celo do take mere, da je vključevala tudi popolno spremembo njegovega izvirnega pomena in namena. V zgodovini je bilo več fašizmov, toda na tem mestu je zanimanje omejeno zgolj na italijanske

92 Collotti (ur.), *L'antifascismo in Italia e in Europa*, str. 12.

93 Mastnak, *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*, str. 85.

razmere, ker je bil v to državo po prvi svetovni vojni vključen precejšen del slovenskega etničnega ozemlja. Fašizem je nastal v Italiji v razmerah po koncu prve svetovne vojne, iz katere je Italija izšla, kot se rado ponavlja, s »pohabljenostjo« zmagov. Fašizem je bil torej odmev na čas, ko je Italija objokovala katastrofalne žrtve in druge posledice vojne, ko so državo vodile nemočne liberalne vlade in ko leva sestavina političnega življenja države ni mogla izkoristiti revolucionarnega nemira množic »rdečega dvoletja«, to je obdobja med letoma 1919 in 1920. To pa je marca 1919 uspelo ob podpori italijanskega kapitala ustanovljeni fašistični stranki. Njen vstop v politiko je bil povezan z namenom, da se povzpne na oblast, in pri tem je nasilno obračunavala zlasti s socialističnim in komunističnim gibanjem. To gibanje je dobilo v Italiji strankarsko podobo v začetku leta 1921.

Pri Slovencih je na fašizem opozarjal zlasti tisk, ki je izhajal na Primorskem, in sicer tržaško socialistično/komunistično *Delo*, pa tudi liberalni dnevnik *Edinost* in krščanskosocialna *Goriška straža*. Pogosto je bilo v tem poročanju poleg resnih opozoril tudi veliko porogljivosti, podobnih nekakšni vojni napovedi, kot jo je avgusta 1921 zapisal državni poslanec Virgil Šček: »O pomirjenju med Slovenci in fašisti ne more biti govora, zakaj za to manjka prvi pogoj: vojskovati bi se morali obe stranki. Pri nas se vrši napadanje izključno le od ene stranke, od fašistov«. ⁹⁴ Slovencem je fašizem prvi temeljiteje razložil krščanskosocialni primorski politik dr. Engelbert Besednjak konec leta 1922, potem ko je bil leta že dva meseca na državnem krmilu. ⁹⁵ Dušo fašizma žene le ena misel in sila, to je nacionalizem, je v zaključku svoje analize ugotavljal Besednjak. Prav v tem opozorilu slutimo Besednjakovo napoved, da se Slovencem, vsaj tistim, ki so živeli v italijanski državi, ne obetajo dobri časi. Da bo Primorcem že več desetletij pred tem dobro poznani iredentizem zamenjala še ostrejša oblika italijanskega nacionalizma. V tedanjih Besednjakovih besedah pa tedaj ni bilo slutiti upornih misli, kakršne je pokazal kasneje v svojih poslanskih nastopih v rimskem parlamentu. Toda uporni, pravzaprav narodnoobrambni nameni, so bili stalnica v narodni zavednosti zahodnih Slovencev že od programa Zedinjene Slovenije, od taborov in od protiiredentističnih manifestacij iz let pred prvo svetovno vojno dalje, se pravi dolgo, preden je stopil na plan fašizem.

Na razvoj razumevanja obrambe zahodnih slovenskih meja je krepko posegla prva svetovna vojna s svojimi posledicami. Takrat se je začelo obdobje »dvajsetletnega primorskega upora«, kakor opredeljuje Milica Kacin Wohinz čas dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja. ⁹⁶ Prolog v ta dvajsetletni ilegalni primorski upor proti italijanski oblasti na slovenskem in hrvaškem delu ozemlja

94 Šček, Primorski Slovani in fašizem.

95 Besednjak, Fašizem, str. 289–294.

96 Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 17.

tako imenovane Julijske krajine predstavlja prva italijanska vojaška okupacija, programirana z risorgimentalnim iredentizmom, s protiaavstrijstvom in protislovanstvom. Pričela se je z vojno v Posočju konec maja 1915. Če je tedaj med v vojno vpletenimi Slovenci zavladal odpor, je bil ta v prvi vrsti namenjen vojni in imperializmu, zaradi katerega je nastala. V tem primeru je tudi obramba Soče v vojni, pri kateri so sodelovali kot avstroogrski vojaki tudi Slovenci, predstavljala uporno dejanje zoper italijanski imperializem. Po koncu vojne, ko se je okupacija nadaljevala v duhu *fait accompli*, je zajela še več z londonskim tajnim paktom iz leta 1915 določenega slovenskega ozemlja. Istočasno z italijansko vojaško zasedbo je nastajal ilegalni podtalni odpor, uperjen predvsem zoper novo oblast. Pravzaprav ni mogoče določiti, ali je odpor nastal, preden je okupator sprožil protislovenske ukrepe, ali je obratno odpor oz. upor nastal po uvedbi teh ukrepov in zaradi njih.

Toda vrnimo se k italijanskim razmeram. Leto 1920 in sledeča leta zaznamujeta v Italiji rast fašističnega gibanja in nasilje, ki ga je povzročilo divjanje fašističnih škvader. Odgovor na to nasilje je bilo tudi protifašistično gibanje širom Italije. V Trstu je fašistična stranka ustanovila svojo organizacijo proti koncu maja 1919. Avgusta tega leta so se fašisti prvič spopadli z delavci socialistične usmeritve in s slovenskimi narodnjaki. Prvomajske proslave leta 1920 so se končale s krvavimi izgrede, 13. julija 1920 je bil požgan Narodni dom v Trstu, med generalno stavko septembra leta 1920 so se stavkajoči delavci v Trstu, med njimi so bili tudi Slovenci in Hrvatje, spopadali s fašisti ter s policijskimi silami in vojsko; ubitih je bilo 9 oseb. V Pulju je bilo septembra 1920 napadeno poslopje Delavske zbornice. In še bi lahko naštevali.

Nič drugače ni bilo v ostalih predelih Italije. V domala vseh mestih in na podeželju so se še v obdobju »rdečega dvoletja« pričeli nemiri med fašisti in nastajajočim antifašističnim taborom, ki je zbiral socialiste, komuniste, razne sindikalne organizacije in druge levo usmerjene skupine. Junija 1921 je nastala tudi bojna organizacija *Arditi del popolo* kot protiutež fašističnemu *Arditi d'Italia*. Najbolj odmeven je bil spopad med fašisti, ki jih je vodil Italo Balbo, in antifašisti je bil v začetku avgusta 1922 ob splošni stavki v Parmi. Nekajdnevni spopadi so zahtevali 7 smrtnih žrtev. Da bi strli stavko levih sil, so fašisti tedaj zbrali 10.000 svojih privržencev, nasproti so jim stale tudi bojne skupine antifašističnih *Arditov di popolo*.⁹⁷

Dva meseca kasneje, konec oktobra 1922, je bil fašizem že na oblasti in uporno gibanje antifašistov je polagoma pojenjalo. Fašizmu je uspelo obvladati celotno italijansko družbeno življenje. V spopadih, ki so terjali človeška življenja

97 Pregled razmer v Italiji je povzet po že citiranem zborniku Enza Collottija, knjigi Paola Alatrija *L'antifascismo italiano* in leksikonu *Dizionario della Resistenza 1*.

in v katerih se je uničevala imovina, so bili prva žrtev komunisti, zoper njih je bilo usmerjenih največ nasilnih dejanj. Fašistično nasilje je pasiviziralo antifašiste, ki so morda zamudili priložnost, da bi zmogli zaustaviti vzpenjajoči se fašizem. Niso se mogli dogovoriti za enoten nastop. Razpeti so bili med komunisti, ki so merili na radikalnejše metode, in drugimi strankami, ki so upanje polagale v dejavnost parlamenta. Fašizem je svojo moč kljub temu, da je vladal, utrjeval z novim nasiljem, tudi z umori. Med temi je najbolj odmeval umor socialističnega poslanca Giacoma Matteottija v začetku junija 1924. Po četrtem neuspelem, a provociranem atentatu na Mussolinija je bil 5. novembra 1926 sprejet zakon za zaščito države. V Italiji je bil uveden totalitarni režim, ukinjeno je bilo strankarsko življenje.

Štiri leta trajajoči proces uvajanja in utrjevanja fašistične državne oblasti je pognal veliko Italijanov v emigracijo. Te selitve so le utrdile moč fašizma, obenem pa so sprožile živahno dejavnost antifašistov, ki so se zatekali predvsem v Francijo.

V tržaškem dnevniku *Edinost* je bilo mogoče novembra 1925, še pred uvedbo italijanske verzije jugoslovanske Obznane, brati tudi naslednjo vest, povzeto po rimskem časniku *Tevere*: »Protifašizem uspeva v Franciji, toda ni doktrinaren, temveč ofenziven. Ta antifašizem je organiziran v oboroženih tolpah in skuša izvršiti določene smrtne obsodbe.«⁹⁸ Tudi slovenski tisk je še pred tem in pa tudi kasneje objavjal vesti o spopadih med fašisti oz. oblastjo in antifašisti na italijanskih tleh (na primer na Siciliji). V evropsko javnost so vesti prihajale kljub hudi cenzuri. Pa tudi v drugih evropskih državah naj bi se spopadali fašisti in antifašisti, a očitno je šlo za italijansko emigracijo, ki je bila številčno močna in tudi izven Italije politično razcepljena.

Na pot politične emigracije so se podali politični voditelji, javni in kulturni delavci. Svojo prvo večjo politično skupnost so ustanovili 6. decembra 1926 v Parizu kot Comitato d'attività antifascista. 28. marca 1927 je sledila ustanovitev organizacije Concentrazione antifascista, v kateri so bili predstavniki iz republikanske in obeh socialističnih strank, ni pa bilo med njimi komunistov. Leta 1929 pa se je v Parizu izoblikovalo gibanje Giustizia e Libertà. Vodila sta ga Carlo Rosselli in Emilio Lussu. Gibanje je po besedah zgodovinarja Pierra Milze pomenilo »resničen preobrat v italijanskem antifašizmu.«⁹⁹

Naj še enkrat poudarimo, da je imel slovenski protifašizem na Primorskem svoje globoke korenine že v nastopih zoper italijanski nacionalizem in iredentizem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Italijanska okupacija med prvo svetovno vojno in po njej je to nerazpoloženje še poglobila. Nove oblike pa mu je nato dajal še fašizem. Antifašist je bil tako na zahodnem slovenskem in hrvaškem ozemlju vsakdo, ki ni sprejemal politične miselnosti fašizma. Za učinkovito nasprotovanje

98 *Edinost*, 50, št. 267, 14. 11. 1925, str. 1, Aventinci na razpotju

99 Milza, *Zgodovina Italije*, str. 733.

fašizmu pa pasivna drža ni bila dovolj in tako je imela odločilno vlogo pri rojstvu tajnega aktivnega odpora v Julijski krajini organizacija jugoslovanskih nacionalistov Orjuna, ki je imela v svojem programu in organiziranosti mnogo fašistoidnih prvin, kot je ugotavljala Milica Kacin Wohinz.¹⁰⁰ Na Primorskem je Orjuna delovala od leta 1922 in imela tako med tamkajšnjimi prebivalci kot med primorskimi emigranti v Jugoslaviji kar veliko somišljenikov. Za njeno delovanje na italijanski strani državne meje so bili značilni incidenti z italijanski obmejnimi organi. Orjuna je krajši čas (1925–1926) vključevala avtonomno skupino Orjunavit (Orjuna v Italiji), ki ji je pripadala tudi organizacija TIGER (Trst– Istra– Gorica– edini–Reka), ustanovljena konec leta 1924 pri uredništvu dnevnika *Edinost* v Trstu. Ta zametek antifašistične organiziranosti, ki pa se ni tesneje povezoval z italijanskimi somišljeniki, je konec leta 1926 razpadel zaradi odhoda voditeljev v emigracijo, a sta iz njega izšli na Nanosu jeseni 1927 ustanovljena tajna organizacija za Julijsko krajino in decembra 1927 v Trstu ustanovljena organizacija Borba. Po prvem tržaškem (bazoviškem) procesu 1930 se je ilegalni protifašistični odpor poenotil in se sredi tridesetih let razglasil za Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.

Ko se v javnosti z napisano ali izgovorjeno besedo omenja ilegalna narodno-revolucionarna organizacija Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini med obema svetovnjima vojnama s krajšim imenom TIGR, se ob to besedo pogosto dodaja oznaka, da gre za »prvo protifašistično organizacijo v Evropi«, njeni člani, tigrovci, pa da so bili »prvi antifašisti«. Toda vsako označevanje in opredeljevanje – tudi v primeru organizacije oziroma gibanja TIGR – mora temeljiti na preverjenih in ustreznih trditvah ter naj ne ustvarja nesporazumov zaradi doseganja različnih (predvsem političnimi) ciljev. Mimogrede, pred časom, sredi leta 2015, smo na spletu v neki politično močno opredeljeni polemiki lahko prebirali, kako dober slovenski izvozni artikel bi bil lahko TIGR.

Antifašizem je, kot pravi *Enciklopedija Slovenije*, družbeno in politično gibanje za zavračanje in uničenje fašizma. Njegovi pripadniki, antifašisti, pa so vsi, ki fašizmu nasprotujejo. Na Primorskem je to antifašistično skupnost tvorila množica posameznikov in skupin, ki so imeli v gibanju različne vloge in naloge. Storili bi krivico, ko bi katerega od članov te skupnosti spregledali ali izpostavili le enega ali pa drugemu pripisali to, česar ni storil. To pa se posebej pogosto dogaja, ko se zaradi antikomunizma povsem minimizira ali celo zanika vloga, ki so jo v primorskem antifašizmu odigrali komunisti. Zelo pogosto se tigrovsko organizacijo prikazuje tudi kot edinega predstavnika primorskega antifašizma.

Leta 1990 je Milica Kacin Wohinz izdala knjigo *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. V uvodu h knjigi je pojasnila: »Antifašizem se je rodil

100 Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 20.

v Italiji leta 1919, prav tisti trenutek, ko je nastopil fašizem najprej v obliki delavskega spopada s skvadrizmom.¹⁰¹ Toda ob to ugotovitev dodaja: »Tak vseljudski odpor, pasiven in aktiven, spontan in organiziran in celo oborožen, je bil prvi v Evropi.« Tako prvenstvo seveda ne ustreza povsem dejstvu. Sodba je nastala v posebnem zgodovinskem obdobju, v času slovenskega osamosvajanja, ko je slovenska javnost dobivala več informacij o primorskih antifašistih, zlasti o tigrovcih. Ti so zaradi posebnega razmerja, ki ga je do njih gojila povojna slovenska politična oblast, postali in so še vedno priložnost tudi za obračune s slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem med drugo svetovno vojno ter s časom, ki je sledil, in za ustvarjanje posebne mitologije. Prav Milica Kacin Wohinz je v razpravi na strokovnem srečanju, posvečenem primorskemu antifašizmu (Senožeče, 1. junij 1991) opozorila, naj mitologije o NOB-ju na Slovenskem ne zamenja mitologija o tigrovstvu.

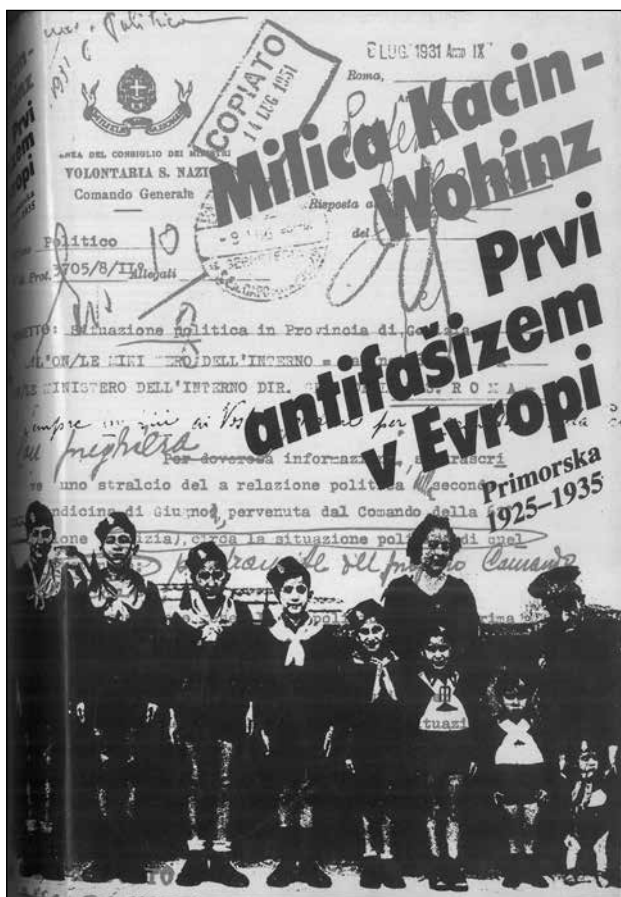
Nastajanje slovanskega antifašizma v Julijski krajini je razvejan proces. Povezan je tudi z nastajanjem italijanskega antifašizma, ki pa se za razliko od slovenskega skrajni nacionalistični dejavnosti fašizma ni upiral zaradi raznarodovalnih razlogov. Na Primorskem imamo zagotovo opravka najprej s pasivnim, nato pa z aktivnim in oboroženim odporom zoper italijanski fašizem. Iskanje prvenstva, kdo, kdaj, kje in zakaj je bil prvi protifašist – pasiven, aktiven ali oborožen – pa v soočanju z zgodovinskimi dejstvi v slovenskem, italijanskem ali evropskem/svetovnem okviru postane pravzaprav manj pomembno vprašanje in problem. Uravnoteženo iskanje bistvenih značilnosti razvejanega antifašizma na Primorskem tudi ne daje rezultatov, ki bi bili po volji tistim, ki žele revidirati nekatera poglavja iz novejše slovenske zgodovine. Tako nam je zelo jasno, zakaj in komu so bile namenjene na primer besede ministra dr. Žige Turka, izrečene v Ljubljani konec septembra 2012 ob odkritju spominske plošče bazoviškim žrtvam pred sedežem univerze: »Janez Janša je bil prvi predsednik slovenske vlade, ki je pripadnikom organizacije Tigr priznal, da so bili ‚prvi oboroženi protifašisti v Evropi‘.«¹⁰²

Namesto oznake *prvi antifašizem* ali prvi antifašisti bi se odločil za oznako *izviren borbeni antifašizem*. Svojo opredelitev, zlasti glede izvirnosti, utemeljujem predvsem z dejstvom, da je odpor v Julijski krajini samodejno ustvarila slovenska oziroma hrvaška manjšinska skupnost, da je bil množičen, da je bil uperjen predvsem zoper raznarodovalno nasilje, da je bil borben in da je prispeval veliko žrtev ter da je posredno in neposredno prispeval k zmagi civiliziranega sveta nad fašizmom in nacizmom v drugi svetovni vojni.

K povedanemu lahko dodamo še, da je Slovenska kulturnogospodarska zveza v izjavi za javnost, povezani s polemiko o TIGRu kot teroristični organizaciji leta

101 Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 9.

102 *Primorske novice*, 66, št. 227, 1. 10. 2012, str. 5.



Naslovnica monografije Milice Kacin Wohinz *Prvi antifašizem v Evropi*

2005, zapisala, da je organizacija TIGR, »zgodovinsko dokazano – označevala prvi antifašizem na Primorskem.«¹⁰³ To pa velja predvsem za tisti del Primorske, kjer so živeli in še žive Slovenci. Antifašisti med Italijani v Gorici, Trstu in Istri so se pojavljali istočasno z nastajanjem in utrjevanjem moči fašizma.

Za konec – leta 2012 smo dobili Slovenci prvo moderno napisano zgodovino Italije, ki jo je napisal francoski zgodovinar Pierre Milza. O primorskem slovenskem antifašizmu v knjigi ni besede.

103 <http://www.skgz.org/skgz-organizacija-tigr-je-oznacevala-prvi-antifasizem-na-primorskem>.

Milan Pahor

NASTANEK IN RAZVOJ ILEGALNE TAJNE ORGANIZACIJE BORBA (1927–1930)

Tradicionalne oblike boja za narodne pravice, kakršne so uporabljale slovenske narodne organizacije do nasilnega razpusta in so slonele na zakonitih prizadevanjih, na politiki dogovarjanja in izrazih lojalnosti do države, bi utegnile biti uspešne v demokratični državi, pod fašističnim režimom pa so bile docela neučinkovite. Spričo naraščajočega fašističnega nasilja je prišlo do odločitve, da je treba uporabljati radikalne oblike odpora. Tako je bilo stališče zlasti mlajše generacije, ki je bila organizirana v mladinskih, športnih in prosvetnih društvih. Veljaki političnega društva Edinost so se kot legalni zastopniki slovensko-hrvaške narodne skupnosti v tedanji Julijski krajini zavzemali za lojalne odnose do oblasti, vendar težnjam mlade generacije, ki se je pripravljala na ilegalni odpor, niso nasprotovali. Želja po radikalnem odporu in boju je vplivala na zблиževanje med nazorsko različno usmerjenimi mladinskimi skupinami.

Veljaki t. i. edinjaških organizacij, narodnoliberalnih in krščanskosocialnih, so branili narodne pravice s sredstvi, ki so jim jih nudili zakoni. Takratna mladina je mislila drugače. Bilo ji je jasno, da bo fašistični režim v relativno kratkem času

brezobzirno in neusmiljeno pometel z vsemi t. i. slovanskimi organizacijami v Julijski krajini, zato je bilo treba pomisliti na ilegalno organizacijo.¹⁰⁴

Nasprotje med mlado in starejšo generacijo je bilo včasih tudi ostro. Na Tržaškem je bila mladina organizirana v društvih in krožkih, povezanih v Zvezo mladinskih društev. Na Goriškem, kjer so jeseni 1922 krščanski socialci prevzeli vodstvo pokrajinske Edinosti, je v začetku vsa organizacija mladih slonela na ponovno organizirani Zvezi slovenskih prosvetnih društev. Jeseni 1925 je prišlo do načelnega sklepa med osrednjimi dijaškimi organizacijami, da se ločene srednješolske in visokošolske organizacije združijo v eno. Tako se je 30. julija 1926 v Gorici Udruženje slovenskih srednješolcev v Italiji povežalo z Zvezo slovenskih akademskih društev in nastalo je enotno Udruženje dijaških društev. Podobno je tudi na športnem področju Udruženje slovenskih športnih društev v Italiji 12. oktobra 1924 pod eno streho združilo vse športne klube. Prav društva iz obeh združenj so nato bistveno pripomogla k nastanku širokega mladinskega gibanja, ki je bilo sposobno preiti v ilegalno. Člani nasilno razpuščenih društev so postali prvi protifašisti v tajnem ilegalnem gibanju med obema vojnama.¹⁰⁵

Dogodki v Italiji leta 1926, še posebej atentati na fašističnega voditelja Mussolinija, so spremenili položaj v državi. Fašistični režim je izdal posebne dekrete in ukrepe, ustanovljeno je bilo Posebno sodišče za zaščito države. Komunistično gibanje je bilo nasilno prepovedano. Narodnim društvom in organizacijam v Trstu so fašistične škvadre razdejale še zadnja zbirališča in sedeže. V Gorici so fašisti 6. novembra 1926 pripravili pravi pogrom na slovenske sedeže, saj so razdejali sedeže Zveze prosvetnih društev, Dramskega društva ter Pevskega in glasbenega društva in gledališko dvorano v Trgovskem domu; opustošili so tudi slovensko katoliško tiskarno. Julija 1927 so sledili še sestanki fašističnih veljakov federalov, ki so zahtevali nasilno uničenje še preostalih slovanskih društev in organizacij. Tako so sredi leta 1927 padle še zadnje organizacije. Izvajala se je jasna fašistična politika nasilja po legalni poti, da se popolnoma poitalijanči Primorska, da se z zemljevida Italije izbriše prisotnost Slovencev in Hrvatov.¹⁰⁶

Bilo je jasno, da je napočil prelomni trenutek. Znani primorski protifašist Zorko Jelinčič v svojih spominih pravi, da je bil med množico, ko so fašisti razdejali Trgovski dom. Takrat je naletel na slovenskega mladince, ki je v žepu skrival samokres in vprašal Jelinčiča: »Ali naj udarim?«¹⁰⁷

V zgodnji jeseni, septembra 1927, so se na Nanosu sestali radikalno usmerjeni mladinci – predstavniki razpuščenih mladinskih in športnih zvez in društev – in ustanovili tajno narodnorevolucionarno gibanje za Slovence in Hrvate v Julijski

104 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*.

105 Pahor M., *Slavjanska sloga*, str. 178–183.

106 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 20.

107 Prav tam, str. 21.



Jože Dekleva (8. 2. 1899–17. 12. 1969)

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)



Vekoslav Španger (29. 1. 1906–27. 12. 1971)

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

krajini. Med njimi so bili vodilni mladinci Zveze mladinskih društev Jože Dekleva in Dorče Sarđoč iz Trsta, za goriško Zvezo prosvetnih društev Albert Rejec in Zorko Jelinčič, za mlade iz Pivškega Jože Vadnal ter Andrej Šavli.¹⁰⁸

Glede takojšnje uporabe akronima imena TIGR (kratica za Trst, Istro, Gorico, Reko) si pričevanja niso enotna. Nekateri pričevalci trdijo, da so to ime sprva uporabljali kot spoznavno geslo. Odgovor na geslo »Tigr« je bila beseda »Štiri«. Kratica TIGR je vsekakor prišla v slovensko zgodovino ter danes nekako predstavlja protifašistično gibanje med obema vojnoma. Priznana slovenska zgodovinarica Milica Kacin Wohinz pravi, da v gradivu, ki ga je notranje ministrstvo oziroma policija pripravljalo za obtožnico na prvem tržaškem procesu, sestanek na Nanosu iz septembra 1927 ni omenjen. Od udeležencev nanoškega sestanka je bil namreč na procesu le Jelinčič (drugi del procesa v Rimu, decembra 1931), ki je o tem molčal, ostali udeleženci pa so bili že v konfinaciji v Italiji ali pa v emigraciji v Jugoslaviji.¹⁰⁹

Sestanek na Nanosu je bil v bistvu sestanek vodilnih mladincev iz nasilno razpuščenih zvez. Domenili so se, da njihovo dotedanje legalno delovanje preide v ilegalno, tajno. Novost je predstavljalo poenotenje organizacije z enotnim vodstvom za vso deželjo, strukturno organiziranostjo s trojkami na bazi in verižno

¹⁰⁸ Pahor M., *Bazovica* : (6. IX. 1930–6. IX. 1980), str. 12–14; Pahor M., *Slavjanska sloga*, str. 205; Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 21.

¹⁰⁹ Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 21.



Drago Žerjal (1. 7. 1903–6. 1. 1991)

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

povezavo ter z načrti akcij proti centrom potujčevanja, kar so bile šole in vrtci. Iz vsega tega je lahko nastala javna demonstracija, o kateri svet mora izvedeti, da se vtisne v spomin in zavest ljudi. Obenem pa je bila aktivnost tajne organizacije propaganda proti popolni fašizaciji tedanje Julijske krajine odnosno Primorske.

Italijanska policija v svojih preiskavah ni našla statuta te tajne organizacije, vendar je lahko ugotovila njen jasin namen, da se z vsemi sredstvi bori proti fašizmu, da vzpodbuja obvezno učenje slovenščine v družinah, da preprečuje vstop mladine v fašistične organizacije ter da deluje za osvoboditev Primorske izpod fašističnega jarma in za priključitev k Jugoslaviji.¹¹⁰

Tako je sestanek na Nanosu prispeval k enotnosti ilegalnega protifašističnega gibanja in povezal mladince, ki so se odločili za aktivno ilegalno protifašistično delovanje. Program je bil torej enoten, dejavnost pa je potekala razdrobljena po posameznih skupinah ali organizacijah.

V istem času – septembra 1927 – je bil v Trstu sestanek bivših članov razpuščene Zveze mladinskih društev. Pobudnik sestanka in pričevalec Lojze (Vekoslav) Španger v svojih spominih piše, da je bila jesen in je bilo hladno. Drugi pričevalec in pobudnik Drago Žerjal se spominja, da je sestanek potekal v oktobru 1927. Na prvem sestanku niso sprejeli konkretnih sklepov. Vekoslav Španger, Drago

¹¹⁰ Prav tam.

Žerjal, Franjo Marušič in Zvonimir Miloš so se nato redno sestajali, večkrat prav v Miloševem stanovanju na Drevoredu XX. septembra v Trstu. Tako so izoblikovali tajno organizacijo, katere pravila sta sestavila Žerjal in Marušič. V začetku leta 1928 so tajno organizacijo poimenovali Borba. Ime so povzeli po ilegalnem časopisu Borba, ki ga je izdajalo protifašistično gibanje TIGR, ustanovljeno na Nanosu.

Cilja tajne organizacije Borba (TOB) sta bila brezkompromisen boj proti fašizmu in priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji. V pravilih je območje delovanja te organizacije obsegalo celotno Julijsko krajino. V praksi pa teritorialna porazdelitev na srenje ni dosegla Goriške. Organizacija Borba je s svojim delovanjem pokrivala v glavnem Trst, Kras in Istro. Vodil jo je odbor 5 članov, ki so bili hkrati načelniki srenj. Borba se je torej delila na 5 srenj, ki so bile sestavljene iz celic, celice pa so se delile na trojke. Načelniki srenj so določali voditelje celic, ti pa so izbirali voditelje trojk. Organizaciji se je delila na dva dela: nekateri člani so bili določeni za izvedbo konkretnih akcij, drugi pa so se posvečali organizaciji in propagandi. Borbini voditelji so bili Alojz (Vekoslav) Španger, Drago Žerjal, Zvonimir Miloš, Fran Marušič in Alojz Valenčič. Tem se je kasneje priključil še Ferdo Bidovec, ko se je po služenju vojaškega roka v italijanski vojski vrnil v Trst.¹¹¹

Iz razvoja in delovanja obeh gibanj je razvidno, da se je organizacija, ki je nastala na Nanosu, dejansko omejevala na Goriško, medtem ko je Borba delovala v tržaški pokrajini in se je razširila na Istro. Borbi se je priključila še tajna skupina, ki je delovala v okolici Postojne in Pivke. Za to skupino je bil odgovoren Vadnal, ki je bil med udeleženci sestanka na Nanosu. V septembru 1927 je tam nastalo protifašistično ilegalno narodno revolucionarno gibanje, ki ga danes poznamo z imenom TIGR (Trst, Istra Gorica, Reka). Ustanovili so ga predsedniki oziroma predstavniki nasilno razpuščenih mladinskih in prosvetnih zvez iz Trsta in Gorice (Jože Dekleva, Dorče Sardoč, Zorko Jelinčič, Albert Rejec, Jože Vadnal, Andrej Šorli). Večina omenjenih je bila v naslednjih mesecih aretirana, konfirirana oziroma se je zatekla v Jugoslavijo. Osrednjega vodstva gibanja TIGR ni bilo na ozemlju Julijske krajine. Na širši krajevni ravni sta nastali dve organizaciji v sklopu TIGR-a, ki pa sta delovali samostojno. Na Tržaškem, na Krasu in v Istri je delovala Borba, na Goriškem pa Organizacija. Borba je bila izrazito akcijska, goriška veja pa je delovala bolj na kulturni ravni. Razpoznavni znak je bil med aktivnimi člani na Goriškem in Tržaškem enak: številka 4, vpisana na osebni izkaznici. Ustno geslo se je glasilo: 4 – svobodni. Številka 4 je pomenila štiri črke, s katerimi je bila sestavljena beseda TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka).

Zorko Jelinčič v svojih spominih poudarja enotnost in povezanost med obema vejama protifašističnega gibanja. Drago Žerjal pa v svojem pričevanju

¹¹¹ Prav tam, str. 23–25.

bolj poudarja in zagovarja samostojnost tržaške veje. Med obema organizacijama je obstajala enotnost glede namena, cilja, organizacijske strukture in metode dela. Delovanje obeh vej pa je bilo zelo različno in dejansko avtonomno drugo od drugega, pogojeno s stopnjo organiziranosti in okoliščin, v katerih sta organizaciji delovali. Tržaška je bila izrazito akcijska, goriška predvsem kulturna in propagandna. Goriški del je skrbel za izdajo ilegalnih časopisov *Borba* in kasneje *Svoboda* ter drugega propagandnega gradiva, zlasti letakov. Propagandno gradivo je bilo skupno za obe veji.¹¹²

V noči z 28. na 29. december 1927 je na Proseku pri Trstu zagorela stavba (potujčevalnega) otroškega vrtca. To je bila prva akcija tajne organizacije Borba. Akcijo je izpeljala celica Borbe za Prosek in Kontovel, ki so jo sestavljali Vekoslav Španger, Vladimir Štoka (kasneje je padel kot partizan), Drago Rupel (padel kot partizan) in Anton Ukmar (Miro).¹¹³

V naslednjih mesecih so goreli vrtci in šole: 8. aprila 1928 je bila požgana šola na Proseku, 3. maja 1928 šola na Katinari, 28. maja 1928 otroški vrtec v Tolminu, 6. avgusta 1928 vrtec v Štorjah pri Sežani, 29. avgusta 1928 ponovno rikreatorij na Proseku in nato še drugod.¹¹⁴ Drugi požig vrtca-rikreatorija na Proseku je izpeljal znani antifašist, domačin Anton Ukmar - Miro, ki si je med akcijo osmodil lase in obleko. Z njim so bili še Rupel, Španger in Štoka. Anton Ukmar je bil obenem borbaš in komunist.

Komunistična partija Italije takrat še ni imela izdelanega in napisanega programa glede narodnega vprašanja in še ni stopila na pot oboroženega upora proti fašizmu. Vendar sta v tem obdobju tajnik KPI Antonio Gramsci in tržaško-slovenski komunist Vladimir Martelanc sestavljala program o stališču partije do narodnega vprašanja. Potem ko je vodstvo partije program odobrilo, je nastal problem, da so mu nasprotovali nekateri italijanski tovariši v Julijski krajini.

Na terenu je bilo preprosteje. Komunist Ukmar se je pridružil borbašem iz enostavnega razloga: aktivno so se borili proti fašizmu. Ukmar je ostal pri Borbi do septembra 1929, ko je moral emigrirati v Ljubljano, v Jugoslavijo, ker ga je policija hotela zajeti. V Ljubljani se je srečal s komunističnim voditeljem Ivanom Regentom, ki je bil doma s Kontovela. Regent je Ukmarja nato napotil v Francijo, v Pariz, kjer je deloval, dokler ni odšel na študij v Sovjetsko zvezo.¹¹⁵ Član Borbe Edvard Danev, prav tako doma s Kontovela, je v letu 1928 navezal stike z domoljubi iz Istre. Istrsko zvezo je prav tako vzdrževal študent Slavko Zlatič, doma iz Pulja, ki je študiral v Trstu. Iz tega je nastala istrska veja Borbe, ki ji je načeloval Vladimir Gortan iz Berama pri Pazinu.

112 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 25. Glej tudi: Pahor M., *Slavjanska sloga*, str. 205.

113 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 26; Španger, *Bazoviški spomenik*, str. 47.

114 Pahor M., Anton Ukmar - Miro. Glej tudi: Španger, *Bazoviški spomenik*, str. 49–53.

115 Pahor M., Anton Ukmar - Miro.

II 79293

BORBA

Dne 24. decembra 1927. Stev. 1

Rojaki!

Vnebovpijoče so krivice, ki jih dan za dnem zagrešuje Italija nad našim rodom, odkar smo prišli pod njeno suženjstvo.

Ze sam prihod Italije v našo solčno Goriško, ponosni Kras in plemenito Istro je bila strašna krivica, greh proti naravi. Tega so se Lahi sami tudi zavedali, zato so se začetkom novembra 1918., ko ni bilo več nikakih ovir, vkljub svojim topom in oklopnim avtomobilom z zvijačo in hinavstvom pod belimi zastavami polastili naše zemlje.

Komaj pa so jo zasedli — oboroženi do zob —, so pokazali svoje junaštvo nasproti sestradanemu in izmučenemu našemu ljudstvu. Trpinčenje, zapiranje, zasramovanje je pričelo. Namesto da bi — če bi bili res tako civiliziran narod, kakor se vedno hvalisajo — spoštovali narod, čigar zemljo so zasedli, in ki so s tem storili največjo krivico, namesto da temu narodu z obzirnostjo in pravičnostjo omilijo storjeno nepravdo, navalili so z novimi krivicami, z nezasišanim nasiljem, z gaženjem in teptanjem najenostavnejših pojmov človeških pravic, z jasnim namenom, uničiti, da, popolnoma uničiti nad pol milijona naroda na njegovih lastnih zemljih!

Sicer so nekateri med njimi, ki nosijo odgovornost, ministri in še več, včasih izjavili, da nam ne bodo delali krivic, da bodo spoštovali nas, naš jezik, naše šole, naše šege in navade. Še več so nam obljubljali: da bodo odpravili krivice, ki nam jih je delala Avstrija. Da, vse to in druge zlate gradove so nam obetal! Toda, kaj pomeni pri njih dana beseda, pa tudi, če jo je dal najvišji funkcionar v deželi?

Boljše kot v Avstriji, so rekli, da se nam bo godilo! Boljše? Stotisočkrat hujske je! Avstrija, če tudi se je prav po mačehovsko proti nam obnašala, si ne bi bila niti upala na to misliti, kar so Lahi z največjo lahkoto, z največjim cinizmom storili.

Z neverjetno brutalnostjo so nam uničili vse, kar smo ustvarili v zadnjih desetletjih s trudom in žrtvami na polju civilizacije, kulture, gospodarstva in napredka. Naše šole, pravica našega jezika v državnih in občinskih uradih, da, deloma celo v cerkvi, naše gospodarske ustanove, naše deželne avtonomije, naše uradništvo v državnih, deželnih in občinskih službah itd. itd. — vse to je danes v teh naših krajih mrtvo pogorišče in pritepenci iz vseh krajev Italije se ošabno in prevzetno šopirijo po naših krajih in jedo naš kruh. Mi jih moramo le slepo ubogati in molčati.

Ali ni, da bi človek znorel, ko vidi, kako po vsej deželi pred našimi očmi vsaki dan krajejo našim otrokom njihovo dušo, da jim vsadijo drugo, vidi, kako jim trgajo in režejo njih jezik iz ust, da jim vcepijo, vsadijo drugega?

Rojaki!

Dovolj je tega trpljenja! Ti grehi zoper naravo in zoper Boga kličejo po maščevanju! In maščevanje mora priti!

Naša dolžnost pa je, da vzdržimo do tedaj in da ne klonemo duhom, Kvišku srca in pogum! Globoka vera v končno zmago pravice nad pregrešno prevzetnostjo in nasilnostjo bodi naš ščit!

Naš ideal je: Svoboda, naše sredstvo je: Borba.

Uvodnik prve številke časopisa *Borba* z dne 24. decembra 1927

V prvi polovici leta 1929 so se požigi nadaljevali: 6. januarja 1929 je gorelo v Lokvi nad Bazovico, v februarju 1929 sta bili požgani šoli v Dutovljah na Krasu in v Branici, 30. marca 1929 šola v Škrbini na Krasu, 3. maja 1929 šola na Katinari pri Trstu, 16. maja 1929 šola v Smiljanah v Brkinih, spodletela pa sta požiga v Gropadi na tržaškem Krasu in na Colu pri Repentabru (nad Trstom).¹¹⁶

Konec leta 1928 je fašistična oblast razpustila italijanski parlament. Slovenci smo tako izgubili zadnja dva poslanca: Josipa Wilfana in Engelberta Besednjaka. Nasilno je bilo ukinjeno izhajanje tržaškoslovenskega dnevnika *Edinost*. V Italiji je nastopila popolna fašizacija družbe in države. Režim je hotel podkrepiti totalen prevzem oblasti z ljudskim referendumom, ki naj bi potrdil naklonjenost ljudi do fašizma. Plebiscit bi moral z zelo velikim odstotkom volivcev dokazati priljubljenost in zasidranost režima v Italiji.

¹¹⁶ Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 30–34.

Gibanje TIGR in tajna organizacija Borba sta natisnili na tisoče letakov, ki so jih delili med ljudmi, seveda proti plebiscitu in udeležbi na volitvah. Akcijo so izpeljali v noči od 20. na 21. marec 1929. Akcija je dobro uspela, saj je bil na Primorskem delež prebivalstva, ki je na plebiscitu podprl fašistični režim, nižji kot drugod v Italiji.

V Istri je nastala skupina Borbe pod vodstvom Vladimirja Gortana; člani skupine so bili Živko Gortan, Viktor Bačac, Dušan Ladavac, Vjekoslav Ladavac, Stjepan Brazković idr. Istrska veja Borbe je organizirala akcijo, s katero so hoteli preprečiti, da bi fašistična milica s silo prignala ljudi na volišča. Prišlo je do pravega napada na kolono volivcev, ki so jih gnali fašistični miličniki. Akcija je imela hude posledice. Tajna policija je prišla tej skupini Borbe na sled. Posebno fašistično sodišče za zaščito države se je preselilo iz Rima v Pulj, kjer je zasedalo od 14. do 16. oktobra 1929. Izrečena je bila smrtna obsodba in 17. oktobra 1929 je bil usmrčen Vladimir Gortan, voditelj istrske veje Borbe. Gortan je bil tako prva žrtev in hkrati junak, ki je žrtvoval svoje življenje kot pripadnik Borbe.¹¹⁷

Člani Borbe so se spravili tudi nad slovenske fašiste, ovaduhe in informatorje policije. Vsi atentati se niso posrečili, nekateri pa le. 10. junija 1929 je bil v Hruševju pri Pivki ustreljen fašist Blažina. Borbaš Stanko Petaros iz Boršta je izvedel atentat na zakonca Marangon. Fašist in učitelj Sottosanti je obležal 4. oktobra 1930 v Vrhpolju pri Vipavi. Neuspešna pa sta bila napada na fašista Kureta iz Ricmanj pri Trstu in na ovaduha Cerkveniča.¹¹⁸

Vodilni tigrovec Albert Rejec, ki se je zatekel v Jugoslavijo, je leta 1929 s posredovanjem antifašista in komunista Ivana Regenta prišel v stik z italijanskimi antifašisti v Parizu. Tako sta TIGR in Borba prišla v stik z organizacijo Concentrazione antifascista, ki je takrat delovala v Parizu.¹¹⁹

Na Primorsko je začel prihajati tudi italijanski protifašistični tisk. Iz tega sodelovanja je kasneje leta 1933 nastala publikacija z naslovom *Fascismo e il martiro delle minoranze*, ki jo je izdala organizacija Giustizia e libertà, ki sta jo vodila brata Rosselli in Emilio Lussu. Gre za originalno poročilo iz tistega časa, ki ni obremenjeno s kasnejšimi dogodki in vplivi. Gradivo za knjižico so prispevali slovenski antifašisti, napisali in izdali pa so jo italijanski. Publikacija nedvomno predstavlja izreden dokument. Odbor za proslavo bazoviških junakov pri NŠK (s sodelovanjem organizacij SKGZ in SSO ter založb ZTT in Mladika iz Trsta) je po 70 letih pripravil ponatis knjižice, ki je izšel leta 2004 v Trstu. Ob ponatisu originala je bil dodan še slovenski prevod, ki ga je pripravil Igor Tuta (sin protifašista Slavka Tute).¹²⁰

117 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 29–30; Španger, *Bazoviški spomenik*, str. 53–74.

118 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 34.

119 Prav tam, str. 30.

120 *Il fascismo e il martirio delle minoranze. Fašizem in zatiranje manjšin*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Mladika, 2004. Ponatis in prevod dela: *Il fascismo e il martirio delle minoranze*. [S. l.] : Giustizia e Libertà, 1933.

V knjižici *Il fascismo e il martirio delle minoranze*, ki je izšla leta 1933 v italijanskem jeziku v knjižni zbirki protifašističnega gibanja *Giustizia e libertà*, so omenjeni borbaši in prvi tržaški proces.¹²¹ Sodelovanje je nato odprlo pot do akcijskega dogovora med narodno in revolucionarno organizacijo TIGR in Komunistično partijo Italije leta 1935. Prav tako je imela velik politični pomen deklaracija treh komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije iz leta 1934, kjer je zapisana pravica narodov do samoodločbe in odcepitve. Vse to je v letih pred drugo svetovno vojno pripeljalo do skupne fronte proti fašizmu ter do politike ljudskih front.

A vrnimo se k naši osnovni temi. Požig šol, ki so v bistvu postale potujčevalnice slovenskih otrok, je bila ena izmed najvidnejših karakteristik delovanja Borbe. Organizacija je seveda skrbela tudi za širjenje slovenske knjige in antifašistične propagande in literature. V marcu 1928 je proseško-kontovelska celica Borbe s kolesi iz Renč pripeljala veliko količino slovenske literature. Akcijsko gledano pa so bili borbaši izredno dejavni pri požigu šol, pri napadih na fašistična glasila, pri napadih na fašistične ovaduhe in pri motenju izvedb referendumov, s katerimi si je hotel fašistični režim pridobiti množično ljudsko soglasje. Odmeven je bil tudi mali bombni atentat na Svetilnik zmage v Barkovljah pri Trstu leta 1929. Borbaši so skratka napadali vidne centre fašističnega potujčevanja in simbole fašistične prisotnosti, obenem pa fašistične časopisne redakcije, iz katerih sta se vsakodnevno vsuvala strup in sovraštvo proti vsemu, kar je bilo slovenskega in slovanskega.¹²²

Borba je bila aktivna le kratek čas, samo 3 leta, od leta 1927 do leta 1930. Zapustila pa je trajno sled v slovenski in hrvaški antifašistični zgodovini. Postala je simbol protifašističnega odpora in upora na Primorskem in v Istri. V aktivnem boju proti fašizmu je svoje življenje dalo pet njenih pripadnikov: 17. oktobra 1929 je bil v Pulju ustreljen istrski hrvaški junak Vladimir Gortan, vodja istrske veje Borbe, 6. septembra 1930 pa so bili na vojaškem strelišču v Bazovici pri Trstu ustreljeni Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš in Vekoslav Valenčič. Prvi tržaški proces, ki je potekal od 1. do 5. septembra 1930, in ustrelitev na smrt obsojenih ob zori naslednjega dne sta bila posledica bombnega atentata borbašev na tržaško redakcijo fašističnega glasila *Il popolo d'Italia* v Ulici Santa Catarina di Siena v Trstu 10. februarja 1930.¹²³ Napad so izpeljali Ferdo Bidovec, Franjo Marušič in Zvonimir Miloš z zunanjo pomočjo Alojza (Vekoslava) Valenčiča. Akcija je močno razkačila fašistično oblast, ki je zato sprožila široko akcijo med protifašisti in pripadniki slovenske narodne skupnosti. Množične aretacije, dolga zasliševanja in mučenja so na koncu obrodili sadove, ki jih je hotela oblast. Prišli

121 *Il fascismo e il martirio delle minoranze*, str. 44–47.

122 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 34.

123 Prav tam, str. 38 in sledeče.



Ferdo Bidovec (4. 2. 1908–6. 9. 1930)
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)



Franjo Marušič (4. 3. 1906–6. 9. 1930)
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

so na sled članom Borbe. Med nasilnim zasliševanjem je v zaporu v Rimu 16. junija 1930 umrl borbaš Alojz Gropajc (1885–1930) iz vasi Draga (občina Dolina pri Trstu). Ob 85letnici tragične smrti mu je 5. septembra 2015 Odbor za proslavo postavil spominsko obeležje pri spomeniku v Bazovici.

Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato) se je ponovno preselilo v sodno palačo v Trst, kjer je nato od 1. do 5. septembra 1930 potekal t. i. prvi tržaški proces. Oznako prvi je dobil kasneje, ker je sledil še drugi tržaški proces, ki se je odvijal od 2. do 14. decembra 1941. Dan kasneje, 15. decembra 1941, so bili na vojaškem strelišču na Opčinah pri Trstu ustreljeni en komunist in štirje tigrovci: Pino Tomažič, Viktor Bobek, Simon Kos, Ivan Ivančič in Ivan Vadnjal.

Prvi proces se je zaključil 5. septembra 1930. Naslednje jutro, 6. septembra 1930 ob 5. uri in 43 minut, so bili na vojaškem strelišču pri vasi Bazovica v občini Trst ustreljeni štirje junaki: Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič.¹²⁴ Na procesu je bilo 18 obtožencev. Zanimiv je podatek, da je bilo kar 12 od 18 obtoženih rojenih v Trstu ali v neposredni okolici mesta. Borbaši so bili najbolj zasidrani prav v Trstu in njegovi okolici.

¹²⁴ Pahor M., *Slavjanska sloga*, str. 206–207.



Zvonimir Miloš (14. 11. 1903–6. 9. 1930)
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)



Alojz Valenčič (9. 9. 1896–6. 9. 1930)
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

Na treh procesih (1929, 1930, 1941) so fašistične oblasti na smrt obsodile 10 slovenskih in hrvaških protifašistov, kar predstavlja visok krvni davek za veliko antifašistično zavest in narodno pripadnost. Spomin na Vladimirja Gortana, na štiri junake, ustreljene v Bazovici, in na pet ustreljenih na strelišču na Opčinah se je globoko zasadil v srca ljudi na Primorskem in v Istri. Postali so simbol slovenskega, hrvaškega in italijanskega antifašističnega izročila. Člani tajne organizacije Borba, ki so bili ustreljeni 6. septembra 1930 na vojaškem strelišču pri vasi Bazovica, pa so se zapisali v antifašistične in narodnoosvobodilne anale. Ime Bazovica je danes simbol antifašizma.

Kraj smrti se je spremenil v kraj srečanja ljudi, ki si želijo svobodo, pravico, resnico, mir in sožitje med narodi. Vsakoletna srečanja in slovesnosti v Bazovici zavestno krepijo vrednote protifašizma.

Boris Mlakar

TIGR IN ORJUNA

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov oziroma na kratko Orjuna je nastala v Dalmaciji leta 1921, čeprav pod drugačnim začetnim nazivom. Med glavnimi osebnostmi, ki so botrovale njeni ustanovitvi, gre omeniti predvsem advokata Ljuba Leontića. Velik priliv beguncev z zasedene Primorske in iz Istre kot tudi programski poudarki nove organizacije so imeli za posledico, da je poleg Dalmacije prav Slovenija postala trdno oporišče Orjune. Na prvem mestu v njenem programu sta bila namreč boj proti italijanski okupaciji in zatem proti fašističnemu režimu ter prizadevanje za združitev »neodrešenih bratov« z matico Slovenijo in Jugoslavijo oziroma, kot je to definiral Aleksej Kalc, posebej »po trboveljskih dogodkih se je osredotočila na delovanje za osvoboditev rojakov v Julijski krajini izpod italijanskega jarma. Z deklarirano opredelitvijo za priključitev dežele k Jugoslaviji si je pridobila naklonjenost Primorcev in črpala mnogo svojega članstva iz vrst primorske emigracije. (...) Aktiviste je pridobila tudi v Julijski krajini in tako razširila svoje delovanje v Italijo.«¹²⁵ V Sloveniji je njen nesporni voditelj postal ilirskobistriški rojak inž. Marko Kranjc, med vojno sobojevnik Ljudevita Pivka, pa tudi nekateri njegovi tesni sodelavci so izhajali iz primorskih vrst.

Zaradi nekaterih značilnih metod delovanja, zaradi nekaterih elementov ideologije ter svojega nasilnega nastopanja je bila Orjuna v preteklosti obravnavana kot povsem fašistično gibanje, brez ostanka. Toda po primerjavi s temeljnimi značilnostmi generičnega fašizma lahko ugotovimo, da Orjuna le ni dosegala t. i. fašističnega minimuma oziroma da je ne moremo imeti za pravo, »polnovredno«

¹²⁵ Kalc, Čas med svetovnima vojnama, str. 16.

fašistično gibanje, kar pa seveda bistveno ne zmanjšuje neprijetnega slovesa v predvojni jugoslovanski zgodovini, ki si ga je prislužila predvsem s svojim nasilnim nastopanjem.¹²⁶ Toda po drugi strani lahko v zvezi z našo temo navedemo značilno mnenje predvojnega komunista in pisatelja Vlada Kozaka, ko pravi, da »ko so začeli ti ljudje (primorski begunci, op. avt.) v vedno večjem številu bežati pred naraščajočim fašističnim terorjem v Jugoslavijo, so se mnogi med njimi, brž ko so prestopili mejo, sami spremenili v fašiste, ker so se pri nas takoj pridružili orjunašem. Hoteli so zgrda in z nasiljem tudi pri nas uveljaviti takšno diktaturo, kakršno so videli v Italiji.«¹²⁷ Seveda je bila vsaj slednja trditev močno pretirana. Ob dejstvu, da je bil Kozak komunist, pa je vsekakor zanimivo, da sta bila v začetku pripadnika Orjune tudi kasnejša vodilna komunista Tone Tomšič in Boris Zihlerl. Jugoslovanska policija je slednjega celo zasliševala v zvezi z znanimi krvavimi dogodki v Trbovljah.¹²⁸

Nesporno pa je bilo, da je bila Orjuna proti vsem, ki so motili moč (jugoslovanske) države, rušili osrednjo oblast in bili proti enotnemu in edinemu jugoslovanskemu narodu ipd. Zato je bila Orjuna gorka Antonu Korošču, bila je proti avtonomizmu ali očitnemu separatizmu Slovenske ljudske stranke, posledice takega stališča pa sta bila npr. razbitje Koroščevega zborovanja v Ljubljani ter demoliranje katoliške tiskarne sv. Cirila in Metoda v Mariboru. Na Primorskem sta seveda tako Orjuna kot zatem TIGR podpirala narodnozavedne slovenske duhovnike ob hkratnem zelo kritičnem stališču do sodelovanja s fašizmom s strani italijanskih škofov in tudi Vatikana, ki je imelo za posledico tudi njihovo ignoriranje in omalovaževanje zatiranja slovanske manjšine s strani režima. Slednje je bilo npr. zelo ostro izraženo v članku z naslovom »Katoliška cerkev v Julijski krajini«, nosilnem članku v eni od števil tigrskega glasila *Svoboda* iz leta 1935.¹²⁹ Le deloma, vsekakor pa z liberalnim orjunaško-tigrovskim ozadjem, lahko s tem povežemo epizodo iz novembra 1924 na Tolminskem, ko se je tam mudil novi tajnik tržaškega političnega društva »Edinost« Josip Gaberšček, sicer tolminski rojak in skorajšnji ustanovitelj organizacije TIGR in, kot bomo še videli, hkrati poosebljenje njegove povezave z Orjuno. Glasilo *Goriška straža* ga je namreč kar dobro vzelo v precep ter ga obtožilo, da je »ruval pri raznih društvih proti ‚Prosvetni zvezi‘. (...) Posebno sovraži duhovščino, ki ga je s svojimi žulji zredila in izšolala v gimnaziji. Tolminci ga svarimo, da se preveč ne širokousti. Ali ne ve, da se jočejo danes mnoge družine vsled poloma zadruge, ki jo je on zafural? Naj bo tih, da ne izpregovorimo o neki drugi čedni stvari, ki bo njemu silno neprijetna.«¹³⁰

126 Griffin, *The Nature of Fascism*, str. 38. Nekako podobno stališče zastopajo tudi zgodovinarji Momčilo Zečević, Branislav Gligorijević, Metod Mikuž, Milica Kacin Wohinz in Ervin Dolenc.

127 Kozak, *Kozaška pričevanja*, str. 91.

128 ARS, AS 1829, t. e. 14.

129 ACS, MI, G 1 Associazioni, šk. 293.

130 Tolminsko, str. 3.

Večina raziskovalcev, in v tem pogledu so v ospredju predvsem raziskave dr. Milice Kacin Wohinz, se strinja, da je bila nekako do leta 1926/1927 večina primorskih emigrantov v Sloveniji ali vsaj večina tistih, ki so izkazovali aktivno nasprotovanje režimu v Italiji, pripadnikov ali vsaj simpatizerjev Orjune. V tem pogledu vsekakor izstopa primer Lipeta (Filipa) Kosca, ki je bil eden najbolj aktivnih orjunašev in kasneje, objektivno vzeto, tigrovec, ki ni bil Primorec. Kosec, ki je doživel točno sto let, se je sicer še v pozni starosti subjektivno smatral za orjunaša in kot tak je predvsem v predvojni Ljubljani igral svojevrsten obveščevalni in protiobveščevalni »poker« z italijanskim konzulatom, ki je imel svoje prostore v poslopju današnje Name. Boža Škoberne je sicer ocenila, da je bil Kosec edini neprimorski tigrovec (!, op. avt.) in da je okoli leta 1935 zaupne ljudi seznanjal z Danilom Zelenom, s katerim je sicer sodeloval. Toda tudi po njeni presoji se je do konca razglašal za orjunaša oziroma je »bil romantičen in idealno misleč orjunaš, ki je trdno verjel v Jugoslavijo. Žal pa o Zeleni ni vedel nič povedati«. ¹³¹ Emigranti so sodelovali v Orjuninem obveščevalnem delu, bili so kurirji in prenašalci slovenske in tudi italijanske protifašistične literature, toda zraven so bili tudi pri organiziranju in izvajanju terorističnih akcij proti postojankam in pripadnikom fašističnega režima kot tudi proti slovenskim renegatom. Tudi v Ljubljani se je našlo nekaj ovaduhov oziroma informatorjev, tako da je imel italijanski konzulat na razpolago obilico informacij tako o dogajanju med emigranti v Sloveniji kot tudi med slovenskim prebivalstvom v Julijski krajini. Seveda so bili motivi in vzroki za tako postopanje emigrantov različni, le težka pa bi med temi našli identificiranje z režimom ali zavestno hotenje po škodovanju svojim rojakom. Italijanski diplomatski in posledično tudi represivni organi so na podlagi številnih namigov sicer sklepali, da ima Orjuna tudi na Primorskem trdno organizirano vojaško in obveščevalno strukturo s trojkami, conami in celo bataljoni, a te trditve so videti pretirane, vsaj iz razpoložljivih virov jih ni mogoče dokončno potrditi. Nesporna pa je bila ugotovitev, da je bil posebej močan center t. i. terorizma in množične podpore Orjuni prav na območju Pivke oziroma Postojnskega.

Vsekakor so bile delovanju Orjune lastne nekatere poteze, ki so bile značilne tudi za kasnejši TIGR. Med temi recimo lahko omenimo povezovanje, sodelovanje in tudi dogovore z italijanskimi protifašističnimi emigranti v Franciji kot tudi z organizacijo južnotirolskih emigrantov »Andreas Hofer Bund« v Innsbrucku. Ljubljanski konzul je porabil kar veliko papirja, ko je opisoval potovanja Kranjčevega pribočnika Andreja Verbiča v Pariz ali v Innsbruck oziroma prihode italijanskih slov v Ljubljano ter posledične sporazume s t. i. Antifašistično

¹³¹ Škoberne, Premalo osvetljena osebnost, str. 941. Več o Filipu Koscu v Turk, *Nenavadne zgodbe*.

koncentracijo o skupnem protifašističnem delovanju.¹³² Do zelo konkretnih sporazumov, kot je videti, sicer ni prišlo. Do bolj »otipljivih« rezultatov je nato v prvi polovici tridesetih let privedlo dogovarjanje med omenjeno koncentracijo, skupino »Giustizia e Libertà« in vodstvom TIGRa. Šlo je za položaj slovenske manjšine v Italiji po propadu fašizma, za načrte o atentatu na Mussolinija ipd.¹³³ Če drugega ne, pa so tudi orjunaši, podobno kot kasneje tigrovci, na Primorskem širili oziroma v Italijo vnašali poleg slovenskega tudi italijanski protifašistični tisk, ki so ga dobivali od omenjenih italijanskih emigrantov. Še več, v korespondenci fašističnih represivnih in obveščevalnih organov se pojavljajo tudi namigi, da skuša Orjuna navezati stike tudi s komunistično partijo in sploh z delavstvom v Julijski krajini ter spodbuditi med njimi simpatije in s tem povečati odpor do fašističnega režima, pri čemer naj bi nudila tudi finančno podporo. Ali, kot ugotavlja ena izmed zabeležk z vrha fašistične policije, Orjuna naj bi hotela na slovanskem italijanskem ozemlju organizirati združenje, sestavljeno iz komunistov in nacionalistov, sovražnih režimu, in bo iskala posebej med komunisti osebe, ki bi bile sposobne pripravljati akcije proti glavnim predstavnikom režima, izogibala pa se bo izpostavljenosti slovanskih nacionalističnih elementov.¹³⁴ To je bila seveda ena izmed hipotez fašistične policije, v konkretnem primeru je šlo za zabeležko, slonečo na »informacijah iz zaupnih virov«, ki jo je sestavil oddelek politične policije na notranjem ministrstvu v Rimu avgusta 1928; vsekakor pa se tu ne moremo izogniti asociaciji na kasnejši sporazum med organizacijo TIGR in italijansko komunistično partijo.

Pozneje, ko je bila Orjuna v Sloveniji že prepovedana (leta 1926, a je dejansko delovala naprej) in ko je prišlo do nasprotja med TIGRom in Orjuno, lahko rečemo, da so se orjunaši, ko so prišli na Primorsko, subjektivno in objektivno spremenili v tigrovce. Deloma pa je ta proces ob razkroju Orjune in ob hkratnem ideološkem oddaljevanju potekal tudi v sami Sloveniji. Primeri posameznih orjunašev, navsezadnje tudi primer najbolj izpostavljenega »terorista« Jožeta Kukca, to nazorno kažejo. Že v obdobju pred tem je bilo tudi formalno, vsaj na Primorskem, bolj težko ločevati med Orjuno in TIGRom. To je povezano z nastankom t. i. prvega TIGRa, s katerim je neločljivo povezano delovanje že omenjenega Josipa Gaberščka. Iz nekaterih italijanskih dokumentov ter tudi iz pričevanj tigrovcev, predvsem pa iz pričevanja samega Gaberščka, je razvidno, da je kmalu za tem, ko je postal tajnik tržaške »Edinosti«, konec decembra 1924 v njenih prostorih sklical sestanek osemnajstih ljudi iz vse Julijske krajine in to ob navzočnosti jugoslovanskega konzula. Odločili so se za ustanovitev ilegalne

132 ARS, AS 1829, t. e. 15, p. e. 365; Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 185–186.

133 Kacin Wohinz, Predstavitve dokumenta, str. 231–236.

134 ARS, AS 2134, t. e. 18/XVI.

organizacije z nalogo »varovati slovenske sorojake, opravljati obveščevalno delo in teroristične akcije«. Organizacijo so poimenovali TIGER, v ožje vodstvo pa poleg Gaberščka imenovali še Antona Gasparija in Alberta Košuto. Kratica označuje začetnice znanih mest oziroma pokrajine, črka E pa naj bi pomenila »edini«. Organizacija je s svojimi sekcijami – po analogiji z orjunaškimi trojkami – hitro prepredla Primorsko, pri čemer naj bi se to dogajalo mimo Orjune, Kranjc pa je njenim članom celo prepovedal vstopanje v TIGER. V njem je začutil konkurenco, zato je reagiral s poskusom neke vrste združitve. Na več sestankih, najpomembnejši je bil decembra 1925 v Ljubljani, je res prišlo do tega in vsaj formalno je prišlo do združitve na vrhu, do nastanka t. i. »Orjunavita«, Orjune v Italiji. Omenjenega sestanka sta se poleg Kranjca in Gaberščka udeležila tudi Albert Rejec in Zorko Jelinčič. Po Rejčevem spominu naj bi ideja o povezavi z Orjuno sicer prišla prav od Gaberščka, pri čemer pa naj bi se goriška (bodoča) tigrovca ne strinjala s početjem Orjune v Jugoslaviji, sprejemala naj bi le oni del, ki je zadeval boj proti italijanskemu fašizmu.¹³⁵ Akcije v Sloveniji in v Julijski krajini so se zatem nadaljevale, povečini so bile ločene, a kot smo že poudarili, se postavlja vprašanje, za koga se je npr. subjektivno smatral Primorec, ko je opravljal konkretno akcijo proti ustanovam fašističnega režima. Formalno naj bi se povezava med organizacijama spet pretrgala čez dve leti, tudi zaradi samovoljnega in nedobronamernega ravnanja vodstva Orjune.¹³⁶ Po Rejčevem spominjanju se je TIGER spet osamosvojil poleti 1926. Rejec samega sebe seveda ni smatral za pristaša ali celo pripadnika Orjune, ne glede na to, da so ga italijanski policijski organi, kot bomo v nadaljevanju še navedli, z njo večkrat izrecno povezovali. Tako je npr. poveljstvo orožniške legije februarja 1929 poročalo goriškemu prefektu, da se je orjunaškega zborovanja 20. januarja v Ljubljani verjetno udeležil tudi on.¹³⁷

Sicer je tudi s TIGER-jem vsaj v organizacijskem smislu šlo navzdol, še posebej zato, ker so oblasti ostro nastopile proti Gaberščku in se je moral zateči v Ljubljano, v Italiji pa je bil obsojen na več let zopora. Kot je poročal tržaški prefekt v Rim, je bil namreč februarja 1927 ovaden, 23. septembra istega leta pa v odsotnosti obsojen na šest let zopora in 40.000 lir globe.¹³⁸ V Ljubljani naj bi bil »sekretar radičevske kmečke stranke«. Toda tudi v Ljubljani je imel težave: Kosce ga je na podlagi določenih indicev obtožil ovadustva v korist italijanskega konzulata in revež je moral spet bežati ter se je v tridesetih letih končno ustalil v Beogradu, kjer se je bolj ali manj distanciral od delovanja v emigrantskih krogih. Le Rejec se je spominjal, da se je nekajkrat mimogrede pogovarjal z njim, saj sta bila navsezadnje ožja rojaka; na kratko pa je dodal, da je bil Gaberšček dodobra

¹³⁵ *Domovina, kje si?*, str. 32.

¹³⁶ Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor*, str. 23–26.

¹³⁷ ARS, AS 1829, t. e. 14.

¹³⁸ ACS, MI, CPC, šk. 2213.

zapleten v »špijonažo in antišpijonažo«. ¹³⁹ Iz tega časa, konkretno iz avgusta 1936, pa je znana tudi njegova obširna izpoved italijanskemu poslaniku, ki jo je le-ta nato na kar 21 straneh poslal zunanjemu ministrstvu v Rim. ¹⁴⁰ Prav to besedilo je, kot je bilo deloma že omenjeno, tudi eden poglavitnih virov za poznavanje nastanka prvega TIGER-ja. Poslanik je to poročilo sestavil na Bledu, iz njega pa naj navedemo vsaj en zanimiv odlomek, in sicer: »Konec leta 1924 je moj informator dobil noro idejo, da iz najbolj inteligentnih in pogumnih pripadnikov (Edinosti, op. avt.) formira organizacijo z nalogo skrbeti za svoje slovanske sonarodnjake, izvajati vohunsko dejavnost ter podvzemati teroristične akte. Naj ob tej priliki ponovno poudarim, da tako v preteklosti kot tudi še sedaj ne obstaja neka bistvena razlika med nalogami Orjune in tistimi, ki jih imajo druga jugoslovanska nacionalistična združenja. 28. decembra 1924 – nadaljuje moj informator – smo se zbrali v Trstu, nas osemnajst, od katerih se trenutno (1936, op. avt.) nihče ne nahaja v Julijski krajini. Predstavljali smo tako vsa pomembna primorska središča in po analizi političnega položaja smo podali prisego, ustno kot tudi pisno. Novo združenje je prevzelo ime ‚TIGER‘, kar pomeni Trst-Istra-Gorica-Edini-Reka. Prisega je bila podana jugoslovanskemu generalnemu konzulu v Trstu g. Stepanoviću, ki je po končanem sestanku o tem na kratko poročal v Beograd.« ¹⁴¹

Kar zadeva Gaberščkovo siceršnjo morebitno »kolaboracijo« z Italijani, se tudi Rejec ni mogel prav odločiti. Toda Marijan F. Kranjc, ki se v zadnjem letu veliko posveča Gaberščkovi usodi, na podlagi ne toliko materialnih indicev, temveč na osnovi logičnega sklepanja, domneva, da Gaberšček ni bil vohun, temveč »vrhunski dvojnik obveščevalnega centra vojske kraljevine Jugoslavije v Ljubljani«. Dvojnik v tem primeru pomeni, da je dotični sicer formalno res igral dvojno igro, v resnici pa je bil popolnoma zvest in je deloval zgolj v korist ene strani, v tem primeru pač jugoslovanske. Kranjc mu ob bok postavlja Viktorja Bobeka, ki je bil nato ustreljen po obsodbi na drugem tržaškem procesu. Tudi Gaberščka je zadela nemila usoda, saj je bil že v novi Jugoslaviji leta 1948 v Beogradu zaradi gospodarskega kriminala obsojen na smrt in usmrčen. ¹⁴²

Zanimivo pa je videti, kako so sicer fašistični organi spremljali in ocenjevali Gaberščkovo aktivnost in vlogo. Podatkov o tem je veliko, zato naj omenimo samo nekaj zadevnih poročil. Aprila 1927 je tržaški prefekt poročal v Rim, da je »Gaberšcek Giuseppe« predsednik centralnega komiteja organizacije Orjuna v Trstu. Decembra istega leta je notranjemu ministrstvu nato poslal informacijo, da je Gaberščku avgusta 1926 uspelo, da je v Trstu ustanovil tajno sekcijo jugoslovanskega nacionalističnega združenja Orjuna in da je bil pri tem izbran za

¹³⁹ *Domovina, kje si?*, str. 61.

¹⁴⁰ ACS, MI, G 1, Associazioni, šk. 245.

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² Kranjc, *Tigrovci*; Kranjc, *Josip Gabršček*.

njenega predsednika.¹⁴³ Toda še pred tem je v poročilu zatrdil, da ga je na mestu predsednika centralnega komiteja Orjune v Trstu nadomestil znani odvetnik in politik Edvard Slavik, kar je bila seveda še ena od zgrešenih špekulacij fašističnih organov.¹⁴⁴ Iz takih in podobnih poročil in zapisov je jasno, da tudi italijanski represivni organi na različnih stopnjah še niso dobro vedeli, kako bi prav definirali po eni strani položaj in aktivnost samega Gaberščka in po drugi strani to, za kakšno organizacijo je sploh šlo in kako se je imenovala. V tem pogledu je bila zelo značilna informacija, ki jo je o njem konec novembra 1927 na podlagi zbranih podatkov sestavila politična policija v okviru notranjega ministrstva. V njej med drugim ugotavlja, da je Gaberšček, ki je bil sicer tedaj v Ljubljani, vodja Orjune za Trst. Je član Orjune za Julijsko krajino in ta organizacija, ki se imenuje TIGR, naj bi imela tudi stike s klerikalci.¹⁴⁵

Še bolj zanimiva je informacija, ki je sredi januarja 1928 prišla z notranjega ministrstva in jo je poveljstvo orožniške legije Trst razpošiljalo podrejenim poveljstvom. Govori o organizaciji Orjune v Julijski krajini. Organizacija naj bi bila razdeljena na šest con, na čelu vsake je bil komandant. Poročilo navaja tudi imena teh komandantov, prvi coni naj bi načeloval prav Josip Gaberšček, ki pa ga je vsled umika v Jugoslavijo nadomestil Karlo Kocjančič. Drugo cono naj bi vodil Anton Gerbec, tretjo Lado Badalič, četrto Jože Vadnjal, na čelu pete in šeste pa naj bi bila kar Albert Rejec oziroma Zorko Jelinčič.¹⁴⁶ Organizacija pa naj bi bila še bolj razdelana, s podkomandanti, obveščevalci, trojkami ipd. Dva tedna kasneje je poveljstvo orožniške divizije Gorica v odgovoru na gornjo informacijo skušalo nadrejenim dopovedati, da Orjuna le ni tako strašen »bavbav«. Za začetek je zatrdilo, da je orjunaška aktivnost v tej coni omejena, izvaja se na »diskreten« način in da jim ne vzbuja velikih skrbi. Osebe, ki so bile označene kot komandanti orjunaških con, so jim že znane, vendar bi jih bolj kot organizatorje Orjune označili za zaupnike »iredentističnega slavofilskega gibanja« z one strani meje, pripravljene organizirati orjunaško gibanje v pravem trenutku, ko bi prišlo do sporov med Italijo in Jugoslavijo. Dodajajo še podatke o najbolj izpostavljenih osebah v teh povezavah.¹⁴⁷

Ne glede na gornje poročilo goriških orožnikov pa ostaja dejstvo, da so skoraj vsi italijanski fašistični organi ves čas oziroma vsaj globoko v trideseta leta govorili zgolj o Orjuni in o orjunaših, ker se pač ponavljajo ena in ista imena, tudi ob dogodkih, ki jih dandanes povezujemo s tigrovci. Občasno v kontekstu Orjune omenjajo tudi že omenjena Alberta Rejca in celo Zorka Jelinčiča, pa tudi

143 ACS, MI, CPC, šk. 2213.

144 Prav tam.

145 ACS, MI, G 1, Associazioni, šk. 256.

146 ARS, AS 1825, t. e. 1005/I.

147 ARS, AS 1829, t. e. 14.

Dorčeta Sardoča, če omenimo samo najbolj izpostavljena imena. Kot že rečeno, se je imel npr. Filip Kosec celo svoje dolgo življenje za orjunaša, čeprav je v poznejšem razdobju deloval v okviru TIGRa.¹⁴⁸ Lahko bi našli še več epizod, ko se mešajo orjunaški izvor in, pogojno rečeno, tigrovska izvedba oziroma obratno. Naj jih omenimo samo nekaj. Prvič, goriška prefektura je npr. marca 1933 obveščala notranje ministrstvo, da se po deželi poleg fotografij orjunašev širijo tudi »kartoline« s podobami obsojenih in usmrčenih na prvem tržaškem procesu.¹⁴⁹ Drugič, nesporni tigrovec Srečko Šorli se je spominjal, da je z vlakom od Sv. Lucije (Mosta na Soči) pogosto potoval na Gorenjsko po slovenske knjige in časopise. Nekoč je od učitelja Alojza Bukovca z Javornika prevzel cel letnik časopisa *Orjuna* in dodal, da »še kako rad sem ga odnesel, saj je bilo tako veliko pisanja o zatiranju našega naroda po fašistih.« Ob povratku domov naj bi na mejnem prehodu v Podbrdu finančni stražnik na odgovor, da ima v zavitku le stare knjige, sicer opustil podrobnejši pregled.¹⁵⁰ Omeniti pa gre tudi primer, ko je po drugi strani nesporni orjunaš Jože Kukec avgusta 1930, nekaj mesecev pred svojo smrtjo, na Šentviški Gori, kamor je prišel s polnim tovorom slovenskega čtiva, zagrozil s smrtjo davčnemu izterjevalcu in renegatu Antonu Kumarju, v kolikor ne preneha s svojo protinarodno dejavnostjo. Pobral mu je tudi vso davčno dokumentacijo in denar, tako da je lahko italijanska policija dogodek formalno prikazala kot rop, čeprav je bilo vsem jasno, da ni šlo za to. Grožnja sicer ni zalegla, Kumar, sicer doma iz Cerknega, je kot član fašistične stranke še naprej kazal zaničevanje do Slovencev in se družil zgolj s prišleki. TIGR ga je zato sklenil odstraniti; dve leti po Kukčevem opozorilu sta ga usmrtila dva tigrovca, in sicer domačin Štefan Rijavec ter Jože Ambrož iz Rakitnika pri Postojni, svoje dejanje pa sta pojasnila z ustreznimi letaki.¹⁵¹

Zadevne primere lahko zaokrožimo s še enim, kronološko sicer prvim primerom Franca Droleta. Le-ta je bil vodja tigrovske celice v vasi Porezen nad Podbrdom, bil je stalno na poti ter je vzdrževal zvezo s sosednjimi celicami in raznašal protifašistično oziroma jugoslovansko časopisje ter se ukvarjal z obveščevalno dejavnostjo. Decembra 1928 je bil na eni izmed poti po Baški dolini prestrežen in aretiran ter čez dobro leto pred Posebnim sodiščem za zaščito države v Rimu obsojen na dobra tri leta ječe. Vsaj v začetku so tudi njegove prestopke nekako samoumevno obravnavali v okviru dejavnosti Orjune.¹⁵²

Razmerje med Orjuno in TIGRom lahko na svojevrsten način ilustriramo tudi s pomočjo ohranjenega arhivskega gradiva v fondih vrha italijanske fašistične

148 Primerjaj Turk, *Nenavadne zgodbe*.

149 ACS, MI, G 1, Associazioni, šk. 256.

150 Rutar B., TIGR, str. 54.

151 Pervanje, *Akcije pripadnikov*, str. 205; Pavšič, *Atentat*, str. 67–68.

152 ARS, AS 1825, t. e. 1005/I; *AULA IV*, str. 152.



Antifašist Dorče Sarđoč med poslovnim nagovorom na grobu Jožeta Dekleve
na pokopališču leta 1969

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

policije. V rimskem Osrednjem državnem arhivu je v kategoriji G 1 v posebnem podfondu v gradivu notranjega ministrstva, ki vsebuje dosjeje protidržavnih oziroma protifašističnih društev in združenj, izrecno TIGRu posvečena le drobna mapa znotraj ene škatle, pokriva pa zgolj leta 1934–1936, medtem ko je o Orjuni najti veliko več gradiva v vsaj treh škatlah. Omenjeno gradivo o TIGRu pa je pomembno vsaj zato, ker je v njem najti tudi originale ter hkratne prevode dveh številk tigrovskega glasila *Svoboda* iz leta 1935 in eno številko enako tigrovskega lista *Straža ob Soči* iz leta 1936.¹⁵³ Le-te, vsaj po našem vedenju, v strokovni literaturi do danes niso bile poznane. Omenili smo že oster članek o filofašizmu italijanskih škofov na Primorskem, ki je izšel v 8. številki 8. letnika *Svobode* julija 1935. V 2. številki istega letnika iz meseca marca pa je nosilni članek naslovljen z »Mussolinijev roparski pohod« ter je seveda posvečen pripravam fašistične države na napad na Etiopijo oziroma Abesinijo. Članek v zvezi s to

¹⁵³ ACS, MI, G 1, Associazioni, šk. 244, 245, 256, 293.

avanturo režimu napoveduje skorajšnji konec, pri čemer poziva vse slovenske vojske, ki so bili mobilizirani, da dezertirajo ali da vsaj vsestransko sabotirajo vojaške priprave ter da v enotah ustanavljajo »revolucionarne celice«. Ob tem naj dodamo, da so oblasti eno številko tega tigrovskega glasila našle na Bistriškem, drugo pa v zgornjem Posočju. Prav tam, konkretno na Kamnem pri Kobaridu, so septembra 1938 poleg starih številk *Svobode* neznanci trosili tudi izvode *Straže ob Soči*, ki je izšla septembra 1936. V podnaslovu je bilo zapisano, da je to »Glasilo revolucionarne omladine Julijske krajine«. Nosilni članek »Lačno cesarstvo« je seveda že lahko ocenjeval žalostno zapuščino abesinske vojne ter se je zaključil z optimističnimi besedami, namreč da »kmalu bo hudič vzel IMPERO, REGNO IN VATIKAN!«¹⁵⁴ Po pričevanju Toneta Rutarja je *Stražo ob Soči* v glavnem pisal kar Albert Rejec sam, ta list in tudi druga tigrovska glasila pa so razmnoževali v kleti ljubljanskega stanovanja staršev Danila Zelena.¹⁵⁵

V tem slogu bi lahko še nadaljevali in naštevati. A naj za zaključek navedemo besede Ravela Kodriča, s katerimi se v seštevku in predvsem z vidika naše naslovne teme gre povsem strinjati. Ko namreč Kodrič, kot je njegove besede navedel Andraž Gombač, omenja Srečka Kosovela, ki je Orjuni sicer nasprotoval, pa vendarle poudarja, da je bila Orjuna »tedaj pomembno čezmejno sidrišče za nastanek primorskega Tigra!«¹⁵⁶

154 ACS, MI, G 1, Associazioni, šk. 293.

155 Rutar T., Zmotne trditve, str. 144.

156 Gombač, Srečko Kosovel, str. 19.

2.
TIGR MED
SPOMINOM IN
POZABO

Aleš Gabrič

POGLED POVOJNE OBLASTI NA TIGR

ŠTIRIDESETA LETA – OČITKI O ANGLEŠKIH VOHUNIHI

Odnos do TIGR-a in tigrovcev je v povojnem obdobju determinirala notranje- in zunanjepolitična usmeritev Jugoslavije. Komunistično partijo Jugoslavije, ki je v na novo oblikovani Jugoslaviji prevzela oblast, čeprav se uradno ni registrirala kot politična stranka, so vodili zagreti revolucionarji, ki so si za zgled jemali vse, kar je prihajalo iz prve socialistične države, Sovjetske zveze. Za razliko od drugih komunističnih partij vzhodno od železne zavese, ki se na oblast ne bi mogle prebiti brez pomoči sovjetske Rdeče armade in nove razporeditve moči v Evropi, si je Komunistična partija Jugoslavije v vojnih letih pot na oblast v dobršni meri trasirala sama. Kmalu po tem, ko je Josip Broz - Tito dobil mandat za sestavo vlade Demokratične federativne Jugoslavije, se je v tej vlogi odpravil na pot v Moskvo. Sporazum o prijateljstvu, medsebojni pomoči in povojnem sodelovanju s Sovjetsko zvezo, podpisan 11. aprila 1945, je bil prva zunanjepolitična pogodba nove Jugoslavije, ki je simbolično in s svojo vsebino jasno nakazovala, v katerem delu Evrope v zaostrojujočih se razmerah med zmagovalkami druge svetovne vojne svojo prihodnost vidi jugoslovanska oblast.

Tesna zunanjepolitična naslonitev jugoslovanske oblasti na novo vzhodno-evropsko velesilo je v vzdušju vzpostavljanja političnega monopola komunistov v Jugoslaviji narekovala tudi vse bolj zaostren odnos do posameznikov ali skupin, ki so imeli vzpostavljene zveze s predstavniki zahodnih velesil. Mednje so sodili

tudi tisti, ki so imeli že pred napadom na Jugoslavijo aprila 1941 stike z angleškimi političnimi, vojaškimi in obveščevalnimi osebnostmi. Dejstvo, da so bili v času skupnega boja proti fašizmu in nacizmu v vojnih letih to njihovi zavezniki, v povojni konstelaciji moči ni igralo odločujoče vloge. Komunistični oblastniki so v paranoičnem strahu pred zahodnimi velesilami, njihovo močjo, predstavniki in političnim sistemom začeli iskati njihove sodelavce in oboževalce, jih zapirati, preganjati in zasliševati. Pri oblikovanju političnega monopola komunistična oblast ni imela nikakršnih pomislov niti do preganjanja donedavnih zaveznikov v boju proti fašizmu, Oddelek za zaščito naroda (OZNA), tajna politična policija novega režima, pa je dobila proste roke in ji ni bilo treba upoštevati nobenih standardov pravne države.

Med tistimi, ki so kmalu na lastni koži občutili uveljavljanje takšne politike novih oblastnikov, so bili tudi pripadniki predvojne organizacije TIGR. Njihove povezave z angleško obveščevalno službo, vzpostavljene že kmalu po začetku druge svetovne vojne, ko Jugoslavija še ni bila vpletena v vojaški konflikt, so bile zelo zanimive za jugoslovanske oblastnike. Že pred koncem vojne, 1. februarja 1945, je OZNA v Beogradu aretirala enega od voditeljev TIGR-a Alberta Rejca. Podvržen je bil dolgotrajnim zaslišenjem, sestaviti pa je moral tudi zapis o TIGR-u. Kasneje je ženi Tatjani Rejec povedal, »da so ga iz zapora peljali z zavezanimi očmi in da je bil prepričan, da ga peljejo na strelišče«. ²²⁵ A peljali so ga v vilo, kjer so ga imeli zaprtega nekaj mesecev, brez stikov z zunanjim svetom. Zasliševalce so v prvi vrsti zanimale povezave z angleško obveščevalno službo. Ko ga je žena Tatjana Rejec kasneje pregovarjala, naj le napiše spomine na TIGR, sicer ne bo od njegovega delovanja ostalo nič, ji je odgovoril: »Saj imajo vse na Udbi, saj sem jim tam vse povedal«. ²²⁶

Dejansko je v Rejčevem elaboratu o organizaciji TIGR veliko prostora posvečenega tistim temam, ki so v prvem povojnem obdobju okupirale jugoslovansko politično policijo – zvezam s tujimi obveščevalnimi službami in tujimi diplomati. To nakazujejo že imena posameznih poglavij, ki so opisovala zveze organizacije z Angleži, kdo jih je vzpostavil in preko koga so potekale direktive, ki jih je TIGR dobivala od Angležev za akcije, agenti Intelligence Servicea, ki jih (Rejec) pozna, dejavnost angleške ambasade v Beogradu pred vojno, katere vodilne osebnosti na Primorskem so bile povezane z Angleži, o materialu, ki so ga Angleži dobavljali TIGR-u za izvajanje sabotažnih akcij ipd. Seveda so zasliševalce OZNE zanimali tudi stiki s predstavniki predvojnih jugoslovanskih politikov in jugoslovanskimi uradnimi predstavniki v tujini, vendar je bilo tem vprašanjem odmerjene veliko manj pozornosti kot stikom z zahodnimi zavezniki. ²²⁷

²²⁵ Rejec T., *Tigrova duša*, str. 158.

²²⁶ Rejec T., *Uvod*, str. 9.

²²⁷ Rejec A., Černač, Vadjal, *Pričevanja o Tigru*, str. 15–80.

Neprijateljnosti pri novih oblastnikih so se zavedali tudi britanski predstavniki v Jugoslaviji. V Ljubljani je dve leti po koncu vojne še deloval britanski konzulat, konzul Leonard Arthur Scopes pa je redno poročal o Britancem neprijazni politiki slovenskih oblasti. Ta je izhajala iz ozkih ideoloških pogledov vodilnih komunističnih ideologov, pa tudi iz nezaupanja do zahodnih velesil, zlasti pri tržaškem vprašanju, glede katerega so vodilni jugoslovanski politiki ocenjevali, da Angleži in Američani podpirajo težnje Italije. Ljudje, ki so bili v stikih s tujimi konzularnimi predstavniki, so doživljali vsaj šikaniranje, če ne celo česa hujšega, od premestitev na drugo delovno mesto do aretacij in sodnih procesov.²²⁸ Oster val medijske in širše politične gonje proti zahodnim velesilam, zlasti Veliki Britaniji, je sledil v času obračunavanja s prozahodno usmerjeno politično opozicijo in je vrhunec doživel na t. i. Nagodetovem procesu. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je članom politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (KPS) 4. junija 1947 najavil, kako naj bi izgledal sodni proces. Kot posebej obremenjujoče je izpostavil povezave ljudi z angleškim konzulom v Ljubljani. Obtoženih v javnosti ne bi smeli prikazovati kot politično opozicijo, kot nasprotnike aktualne oblasti, temveč kot vohune tuje države. Tako morajo »proces smatrati kot udarec po sredini, odnosno buržoaziji in mu dati protidržavni špijunski karakter, za kar je na razpolago dovolj materjala.«²²⁹ Med zaslišanji so bili obsojenci, v prvi vrsti Tržačan Boris Furlan, vprašani tudi o povezavah z drugimi primorskimi protifašisti, ki naj bi bili označeni zlasti kot sodelavci britanskih obveščevalnih služb.

Enako mnenje so imeli vodilni komunisti tudi o tigrovcih, ki so jih ocenjevali zgolj skozi prizmo njihovega sodelovanja z angleškimi predstavniki in službami. Vladajoči slovenski politiki so tako ustvarili »uradno« stališče o TIGR-u, ki so ga ponavljali na sodnih procesih proti prozahodno usmerjeni potencialni opoziciji, pri napadih na slovenske, jugoslovanski oblastem nenaklonjene politike na Tržaškem ali pri kritiziranju Velike Britanije in njene »imperialistične« politike. Ocena, zapisana v elaboratu Uprave državne varnosti (UDV; naslednica OZNE) o TIGR-u, nedvoumno nakazuje orisani odnos: »Tako se je samonikla organizacija TIGR-a, ki je ob svojem rojstvu nosila pečat narodnega gibanja v Slov. Primorju, spremenila v orodje tujih obveščevalnih agentur.«²³⁰

Albert Rejec ni bil edini nekdanji tigrovec, ki ga je leta 1945 v svoje kolesje ulovila politična policija. Nekateri, ki so že pred vojno izkusili italijanske zapore, so se po vojni še enkrat soočili s politično policijo absolutne oblasti, ki se je odločila onemogočiti drugače mislečega. Tigrovci so neprijazen odnos oblasti do

228 Jeraj, Melik, Poročila britanskih predstavništva o Jugoslaviji in Slovencih, str. 410–413.

229 *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*, str. 84–85.

230 Navedeno po: Bajc, »Plačanci – agenti / špijoni zahoda«, str. 268.

predvojnega protifašističnega boja Primorcev občutili tudi v povsem konkretnih primerih. Let protifašističnega boja niso mogli uveljavljati v štetje delovne dobe, ki je bila priznana npr. predvojnim vodilnim komunističnim revolucionarjem ali partizanom. Delovanje v TIGR-u ni zadostovalo za dodelitev Spomenice 1941, saj so jo lahko dobili le tisti tigrovci, ki so se takoj vključili v osvobodilni boj; kako naj bi se vanj vključili tisti, ki so tedaj trpeli v italijanskih zaporih, oblastniki niso pojasnili. Alojz Zidar je med drugim omenil primer, kako so nekemu zavrnilo priznanje borčevskega staža »z motivacijo, da je bil tigrovec. Slednji je bil prisiljen podpisati izjavo, da ni sodeloval v organizaciji TIGR. Šele potem so mu priznali dvojno štetje kot udeležencu NOV.«²³¹ V letih, ko je Jugoslavija popolnoma kopirala sovjetski politični sistem, tigrovci tudi niso imeli nikakršne možnosti, da bi predstavili svoj pogled na minulo dogajanje.

ZAČETKI PETDESETIH LET – POSKUSI OŽIVLJANJA TRADICIJE TIGR-A

Spremembe po informbirojevskem sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so prinesle prelom v jugoslovanski povojni notranji in zunanji politiki. Zaradi bojkota s strani držav vzhodnega bloka se je bila Jugoslavija prisiljena začeti odpirati proti zahodu, kar pa so zahodne velesile izkoristile za pritisk na jugoslovanske oblasti, da vsaj delno liberalizirajo notranjepolitično ureditev. To se je od prve polovice petdesetih let poznalo v omilitvi represivnih ukrepov proti drugače mislečim, v odpiranju medijske raznolikosti in v bolj sproščeni društveni dejavnosti, ki se je začela otrešati ostrega političnega nadzora.

Iz prvih povojnih let ni znano, ali se je kateri od tigrovcev kmalu lotil pisanja o svojem delu ali zbiranja gradiva o dejavnosti organizacije pred vojno in med njo. Na stara leta, štel jih je že več kot devetdeset, je Anton oz. Tone Rutar omenil, da mu je leta 1950 Albert Rejec naročil, naj sestavi spomine na TIGR, ker naj bi njemu, tj. Rejcu, to prepovedali. Rutar je začel po tem nasvetu zbirati podatke, a prvi koraki njegovega dela pri oživljanju spomina na TIGR niso obrodili sadov. Na šoli na Kobariškem, kjer je poučeval, sta ga leta 1951 obiskala dva pripadnika notranje uprave in mu zaplenila zvezek z dotlej zbranimi podatki. Teh prvih zabeležk ni nikoli dobil nazaj.²³²

V strokovnih vrstah zgodovinarjev in drugih družboslovcev TIGR ni bil neznana organizacija, saj so se krajši zapisi o njem začeli pojavljati v znanstveni literaturi že na začetku petdesetih let. Toda prispevki, ki so govorili o medvojnem

231 Zidar, Resnica o Tigru, str. 59.

232 Stradjot, Molk o TIGR-u, str. 7.

protifašizmu na Primorskem ali odporu leta 1941, so omembe TIGR-a umeščali v širši kontekst, ni pa bila v ospredje postavljena tigrovska dejavnost.

Politično bolj sproščena sreda petdesetih let se je odrazila tudi v delovanju bivših tigrovcev, ki so začutili, da bi lahko, ob oblastno spodbujanem in v eno stran usmerjenem spominu na partizanska leta in predvojno delovanje komunističnih revolucionarjev, oživili tudi spomin na svoje protifašistično delovanje. Najbolj agilni zbiralec gradiva je bil Tone Rutar. Ivanka Uršič je o njegovi zbirateljski vnemi zapisala: »S tem pomembnim delom je začel že okrog leta 1953 oz. 1956, in sicer na prigovarjanje Alberta Rejca.« Zapisoval in zbiral je spomine tigrovcev s celotne Primorske. Ko je zbirko po njegovi smrti prevzel Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, je obsegala trinajst arhivskih škatel.²³³

Sredi petdesetih let so se začeli o tem, kako rehabilitirati bivše tigrovce, pogovarjati Zorko Jelinčič, Alojz Španger in Jože Ujčič. Oblastniki so nekoliko bolj zastrigli z ušesi, ko je prišlo do uradne pobude za registriranje te dejavnosti. Jože Ujčič je aprila 1957 postal član komisije za zbiranje zgodovinskega gradiva o narodnoosvobodilnem boju pri organizaciji Zveze borcev NOV v Ilirski Bistrici. Vzpostavil je stike s tistimi, ki so že zbirali gradivo o TIGR-u in se zavzemali za obujanje spomina nanj, pa tudi z Albertom Rejcem v Ljubljani, ki je bil pod nadzorom notranje uprave. Ujčič in nekateri tigrovci so pomoč iskali tudi pri koprskem poslancu Antonu Ukmarju, ki jim je prisludnil in obljubil, da bo za pomoč pri pridobivanju dovoljenja za delovanje društva TIGR zaprosil na obisku pri Aleksandru Rankoviću. Tigrovci so, kot je zapisano v poročilu vladajoče politične stranke v Sloveniji, strnili zahteve v treh točkah: TIGR naj bi postal avtonomna organizacija znotraj Zveze borcev narodnoosvobodilne vojne; preživelim članom naj bi bile priznane zasluge za njihovo predvojno delovanje in za razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem, tako da bi prejeli Spomenico 1941 in temu ustrezen položaj; doseči bi morali priznanje, da so bili tigrovci prvi in pravi pobudniki vstaje na Primorskem, saj naj bi bila Komunistična partija na tem delu slovenskega ozemlja tedaj še zelo šibka.²³⁴

Zanimanje za preteklost Primorske v času fašističnega nasilja so spodbudile tudi založbe, ki so začele to tematiko uvrščati v knjižne programe. Bralci literarnih del so na to problematiko naleteli ob prebiranju romana Črna srajca Franceta Bevka, ki ga je Slovenska matica objavila leta 1955. V osrednji slovenski literarni reviji *Naša sodobnost* je v oceni knjige Mitja Mejak zapisal, da prinaša veliko novega in neznanega: »Zato bi lahko ob novem romanu sestavili pravcati register tipičnih potez primorskega življenja pod fašistično tiranijo; seznam bi se pričel

233 Uršič, Bogata zapuščina Antona Rutarja, str. 223.

234 ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 13. 6. 1958, Priloga: Delovanje organizacije TIGR na Primorskem, str. 1–2.

z aretacijami, begom preko meje, emigracijo, izdajstvom in ilegalno organizacijo napredne primorske mladine TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), o kateri bo najbrž marsikateri bralec zdaj prvič izvedel.«²³⁵

Istega leta, kot je bil izdan Bevkov roman, je koprski založbi Lipa predlagal objavo svoje knjige še eden izmed uglednih Primorcev, Lavo Čermelj. Z založbo se je dogovarjal za natis prevoda svoje v francoščini objavljene knjige o Slovencih in Hrvatih pod Italijo po prvi svetovni vojni. Januarja 1956 je predsednik založniškega sveta založbe Lipa Bogomir Magajna poročal, da so se že dogovorili o izdaji dela. A so vmes posegle lokalne oblasti in predsednik koprskega okraja Albin Dujc je, po Magajnovih besedah, »izrekel pomislek, češ da je knjiga enostranska in da v njej ni prikazano delo komunistov, ki so v tisti dobi na Primorskem zelo veliko delali in tudi dosti pretrpeli«. V pogovoru s sodelavci se je Magajna pozanimal, ali naj Čermelju svetujejo, da kakšno stvar spremeni, a je prejel odziv, »da Čermelj tega prav gotovo ne bo naredil«. O zapletu so konec januarja 1956 razpravljali tudi na komisiji za ideološko delo Predsedstva Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) Slovenije. Bogomir Magajna je orisal nastali problem, člani pa so nato nakazali, da se strinjajo z Dujčevo potezo. Lev Modic je menil, da je »to izrazito nacionalistično pisana knjiga. Nacionalizem pa je pri nas že itak velik problem.« Eden vodilnih slovenskih kulturnih ideologov Boris Ziherl pa je založbo Lipa skupaj z mariborsko založbo Obzorja ocenil kot založniško hišo, ki naj bi preveč odpirala vrata kulturnikom, katerih dela so osrednje slovenske založbe v Ljubljani – nad katerimi so kulturni ideologi zaradi bližine izvajali ostrejši cenzorski nadzor – že odklonile. Po Ziherlovem mnenju bi morala Lipa v prvi vrsti »prikazovati tudi komunistične tradicije Primorcev, saj so pa res nosili po prvi svetovni vojni komunisti na Primorskem največje breme v borbi proti fašizmu«. Ocenil je, da je knjiga »pisana iz čisto čermeljevskega vidika«, da morajo biti kritični proti takšnemu načinu pisanja in da »Čermelja ne moremo jemati kot eksperta za primorsko vprašanje kot ne Udeta in Felaherja za koroško vprašanje«. Po razpravi so sklenili, da se bo komisija pogovorila z založniškima svetoma založb Obzorja in Lipa.²³⁶ O čem so razpravljali s člani založniškega sveta založbe Lipa, če je do pogovora sploh prišlo, ni znano. Dejstvo pa je, da Čermeljeve knjige niso uvrstili v knjižni program koprske založbe oz. so jo z njega črtali.

S pisanjem prispevkov o nedavni primorski preteklosti so poskušali delo TIGR-a afirmirati tudi nekdanji tigrovci. Albert Rejec je v *Tolminskem zborniku* leta 1956 objavil članek o Simonu Kosu, ki je bil decembra 1941 zaradi delovanja

235 Mejak, France Bevk, Črna srajca, str. 1040.

236 ARS, AS 537, f. 20, Zapisnik seje komisije za ideološko delo pri predsedstvu SZDL Slovenije, 31. 1. 1956, str. 17–18.

v organizaciji TIGR obsojen na smrt. V predstavitvi zbornika v časopisu *Slovenski Jadran* je Josip Šuligoj o tem prispevku zapisal, da »zadnje besede tega junaka, preproste, a vse prežete z ljubeznijo do domovine, so res vredne, da jih čita današnja mlada generacija in da ob njih razmišlja«. ²³⁷ V novembrski številki revije *Borec*, glasila Zveze borcev NOV Slovenije, je Rejec leta 1957 objavil krajši zapis z naslovom TIGR. ²³⁸ Najobsežnejši članek pa je na pobudo študentov, ki so hoteli izdati zbornik o Pivki, sestavil o TIGR-u na Pivškem. ²³⁹

DRUGA POLOVICA PETDESETIH LET – OČITKI O SPODKOPAVANJU KOMUNISTOV NA PRIMORSKEM

Pobudo za še glasnejšo opredelitev zahtev tigrovcev je prinesel časopis *Slovenski Jadran*, v Kopru izhajajoče neformalno glasilo primorskih političnih organizacij. V številki, ki je izšla 10. januarja 1958, je bil objavljen intervju z Jožkom Žiberno, ki je govoril tudi o svojem delovanju v slovenskih predvojnih mladinskih organizacijah, ki jih je označil kot napredne, za razliko od nekaterih »reakcionarnih« v slovenskem protifašističnem gibanju. Novinar Stane Škrabar, ki je vodil pogovor, je misli na »revolucionarnost« in »naprednost« strnil takole:

»To, o čemer mi je tovariš Žiberna še obširneje obujal spomine, to je bila revolucionarna doba za tedanjo primorsko emigracijo in o njej bi bilo treba kaj več pisati, skratka, treba bo dati pravo mesto in delež napredni primorski emigraciji v stari Jugoslaviji. Mnoge stvari se danes postavljajo napačno, saj se n. pr. piše o pojavih kot je ‚Tigr‘ in podobno kot o naprednih pojavih, čeprav vemo, da so bile resnično napredne sile primorske emigracije v stari Jugoslaviji izven pravkar omenjene organizacije.« ²⁴⁰

Navedene besede so merile na članek Alberta Rejca o TIGR-u v *Borcu* in na pohvalne besede o *Tolminskem zborniku v Slovenskem Jadranu*. Žibernove misli iz *Slovenskega Jadrana* so užalile številne tigrovce in njihovo prizadetost so zaznali tudi v lokalnem političnem okolju. Anton Ukmar je v pogovoru z Alojzom Zidarjem le-temu svetoval, naj napiše odgovor in ga pošlje uredništvu *Slovenskega Jadrana*. Kaj je sledilo, je zabeleženo tudi v poročilu, napisanim za potrebe centralnega komiteja ZKS: »Zidar je članek napisal, vendar mu ga niso hoteli objaviti.« ²⁴¹ Zidar je kasneje zapisal, da mu je urednik najprej brez zadržkov

²³⁷ *Slovenski Jadran*, V, št. 27, 29. 6. 1956, str. 5, -j (= Josip Šuligoj): Knjiga o Tolminski.

²³⁸ Rejec A., TIGR, str. 463–464. Prispevek je ponatisnjen tudi v: *Domovina, kje si?*, str. 219–222.

²³⁹ Rejec T., *Tigrova duša*, str. 74.

²⁴⁰ *Slovenski Jadran*, VII, št. 1, 10. 1. 1958, str. 11, Š. S. [= Škrabar Stane]: Petindvajset let novinar-amater (Razgovor s tovarišem Jožkom Žiberno).

²⁴¹ ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 13. 6. 1958, Priloga: Delovanje organizacije TIGR na Primorskem, str. 2.

T. I. G. R.

=====

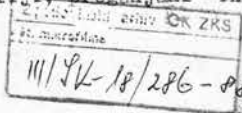
Bivši TIGR-ovci ogorčeni zaradi članka, ki ga je Slovenski Jadran objavil 10. I. 1958. na 11 strani, smatramo, da nimajo pravice soditi o tej organizaciji poedinci, ki premalo poznajo delo, prilike in razvoj te organizacije. Pravico soditi o organizaciji TIGR ima samo narod Julijske Krajine, a o pozitivnem delovanju te organizacije govorijo zgodovinska dejstva.

Čeprav je bilo v nekih krajih Jugoslavije raznih izdajalcev in okupatorjevih hlapcev, četnikov, ustašev, belogardistov itd. je bilo v Julijski Krajini teh, le nekaj poedincev. To je vsekakor pomenilo, da je za to obstojal pred začetkom druge svetovne vojne poleg objektivnega tudi subjektivni faktor, ki je moralno in materialno deloval v tej smeri. Velika zasluga za to gre organizaciji TIGR (Trst-Istra-Gorica-Rijeka) in naprednim primorskim emigrantom v Jugoslaviji, ki so odigrali ogromno vlogo v ohranitvi duhovne odpornosti in pripravili narod za borbo proti italijanskemu okupatorju.

Mladina organizacije TIGR-a iz Julijske Krajine pod vodstvom Danila Zelen-a, Ferde Kravanja, tovariša Majnika in drugih, ni imela s protiljudskim emigrantima v Jugoslaviji nikakršne veze, niti s jugoslovensko veliko srpsko kliko, z ljudmi, ki so bili klerikalno nastrojeni, niti niso iskali veze in pomoč od reakcionarnih krogov v Beogradu. Nasprotno. Oni so jim bili trn v očesu, ker so iskali veze in jih tudi imeli s naprednimi elementi v Parizu, ker so sodelovali s komunisti, bivšimi člani KP Italije. V naših vrstah so komunisti, bivši španski borci širili duh marksizma - leninizma: Anton Ukmar, Ivan Regent, narodni heroj Pinko Tomašič in mnogi drugi napredni ljudje v emigraciji in doma, ki so še danes žive priče.

So ~~nekateri~~ nekateri poedinci, ki napadajo TIGR štitali kdaj naše ilegalne časopise: "Svoboda", "Borba", "Ljudska fronta" itd. ki so bili polni revolucionarnega in antifašističnega duha, katerega je ta organizacija širila med ljudstvom v Julijski Krajini. Te časopise se lahko danes vidi v Muzeju v Kopru, obstojajo pa tudi obširna dokazila o pozitivnem delovanju te organizacije v vojni - zgodovinskem inštitutu JLA v Beogradu. Nadalje je ta organizacija širila italijanska komunistična glasila: "L'Unita", "Lo stato operaio" itd., a julija 1936. je bila v Parizu podpisana deklaracija o medsebojnem sodelovanju. Za TIGR so podpisali deklaracijo: Zelen, Just Godnik in Rejc Albert. Za KP Italije: tovariši: Grieco, Zennaro in Vizintin. Ta deklaracija je bila objavljena v ilegalnem listu "Lo stato operaio" koncem 1936.

Borili so se skupaj s komunisti in naprednimi elementi v emigraciji na slovenski zemlji v Italiji, preganjeni in po zapo-



Prva stran neobjavljenega odgovora Alojza Zidarja na pisanje o TIGR-u v *Slovenskem Jadranu*

(ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958, priloga: Alojz Zidar:

T.I.G.R., Koper, 5. 2. 1958)

obljubil, da bo njegov odgovor objavljen, toda »pozneje me je s sožaljem obvestil, da je dobil nalog, naj mojega članka ne objavi.«²⁴²

S poskusi rehabilitacije svoje nekdanje organizacije nekdanji tigrovci niso odnehali in pred občinsko konferenco Zveze borcev NOV v Ilirski Bistrici je sekretar občinskega komiteja ZKS Ilirska Bistrica Branko Dolgan nagovoril Zidarja, naj sestavi protestno pismo, ki so ga nameravali nasloviti na centralni komite ZKS, podpisali pa naj bi ga vsi člani TIGR-a, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem boju, po potrebi pa tudi drugi tigrovci. Tudi to akcijo je, kot lahko preberemo v istem poročilu, oblast preprečila: »Zbrali so 13 podpisov in z delom prenehali zaradi akcije, ki smo jo sprožili (...) in s tem zavrli nadaljnje zbiranje podpisov.«²⁴³

Represivne reakcije oblasti niso ostale brez odziva na lokalni ravni, saj se je to dogajanje odvijalo ravno v času priprav na volitve v zvezno in republiško skupščino. V enostrankarskem sistemu sicer ni bilo možno izvoliti kandidata, ki bi bil odkrit nasprotnik oblasti, nasprotovanje pa se je lahko odrazilo v abstinenci pri volitvah. Lokalne in osrednje slovenske oblasti tako niso spregledale podatka, da je bilo na volitvah največ neveljavnih glasovnic ravno v Ilirski Bistrici. Na volitvah je hotel kandidirati tudi Branko Dolgan, a je hotela lokalna oblast predlagati svojega kandidata. Toda »na področju te občine je bilo 16 nezakonitih in nesklepčnih zborov volilcev«, zato »je moral Okrajni odbor SZDL predlagati novega kandidata«, ponoviti so morali številne zборе volivcev, nekatere zaradi premajhne udeležbe celo večkrat, pa še potem niso bili vsi sklepčni. Nasprotovanja so segala celo do najvišjih občinskih struktur, tako je bil »zaradi izpadov na predvolilnem zborovanju« izključen celo član občinskega komiteja ZK Ilirska Bistrica Alojz Čeligoj.²⁴⁴

Kakšna naj bi bila vsebina Čeligojevega »izpada«, ni bilo zabeleženo. Na okrajnem komiteju ZKS Koper je o incidentu poročal Albert Jakopič - Kajtimir, ki je omenil, da Čeligoj kot član vodstvenih struktur ZKS in SZDL v Ilirski Bistrici kvari ugled svojih organizacij »s svojim ponašanjem, pijančevanjem in osebnim obračunavanjem z ljudmi«. Na zborovanju naj bi se v vinjenem stanju besedno lotil gosta iz Ljubljane Janka Rudolfa. Zakaj sta se sprla, Jakopič tudi v točki dnevnega reda »Problemi na bistriškem področju« ni omenil.²⁴⁵ Da pa je znalo biti kaj v povezavi s TIGR-om, je razvidno iz začetka naslednje točke dnevnega reda »Organizacija TIGR«. Uvodoma je Jakopič namreč omenil, »da se

242 Zidar, Resnica o Tigru, str. 59.

243 Prav tam.

244 Prav tam, str. 2–3.

245 ARS, AS 1589, III, š. 1581, Zapisnik 55. seje sekretariata (OK ZKS Koper), 8. 3. 1959, str. 1. Na dokumente odborov ZKS iz Kopra me je opozorila in mi njihove kopije dostavila kolegica Nevenka Troha, za kar se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem.

gornji problem povezuje še s problemom organizacije TIGR, ki se čuti posebno na ilirskobistriškem področju«. Jakopič ni dopuščal dvomov, kakšno vlogo naj bi imel TIGR: »Bila je to nacionalistična, v glavnem pa špijonska organizacija, povezana s štabom ljubljanske divizije, v katero se je vmešala tudi angleška špijonska organizacija.« Ljudje naj bi se pridruževali TIGR-u, ne da bi vedeli, kakšni organizaciji resnično služijo, svojo dejavnost pa je organizacija TIGR »večkrat kamuflirala s tem, da je vrgla med ljudi kake napredne knjižice«. ²⁴⁶

Oblastnikov ob koncu petdesetih let ni toliko skrbela tigrovska dejavnost pred vojno kot njihovo delovanje v novejšem času, kar je Jakopič obrazložil s sledečimi besedami: »Že 3/4 leta pa zasledujemo sedaj aktivnost, ki izhaja iz par ljudi na terenu, ki so bili dvomljivi tigrovci (dalje Alberta Rejca), ki je šla v prvi smeri v tem, da dobijo tigrovci spomenice. Spomenice so dobili tisti tigrovci, ki so se vključili leta 1941 v NOB, dočim ostala špijonska in desna stran spomenice ne more dobiti.« Tudi glede druge težnje tigrovcev oblastniki niso pokazali nobenega poslušanja. Ko je bilo treba očrnuti TIGR, so običajno dodali še »negativne elemente« in imensko navedli Alberta Rejca in tedaj že pokojnega Ivana Marijo Čoka. Jakopič je obžaloval, da je akcija dosegla tak odmev, in menil, »da bo potrebno ljudem, zlasti poštenim in drugače v redu borcem, povedati, kako je s to organizacijo bilo«. Prav tako mu ni bilo všeč, da so se omembe delovanja TIGR-a že pojavile v tisku in da naj bi tigrovci poskušali objaviti še nove prispevke. Omenil je prispevek »o vrenju na Pivki«, ki ga je pripravljala Rejec in v katerem »ni niti z eno besedo omenjena Partija ter je močno na liniji forsiranja tigrovske tradicije. Poklapa se z izjavo, ki jo je dal Rejec, da pri tem ne bi sodeloval (pri pisanju in podpisovanju resolucije, naslovljene na CK ZKS; op. a.), ker je bil po vojni že zaprt, da pa je pripravljen nekaj napisati«. Jakopič in drugi člani okrajnega odbora ZKS Koper so nato razpravljali o tem, da bi morali sklicati tiste tigrovce, »ki so sicer v redu, a jim vsebinska plat ni jasna«, na sestanek povabiti še koga iz Ljubljane, tako da bi razčistili stvari in da ne bi bili tigrovci »spet hlapci enemu Rejcu«. ²⁴⁷

LETO 1958 – OSTRA STALIŠČA OBLASTI DO TIGR-A IN TIGROVCEV

O zapletih, ki so jih na Primorskem, še posebej na ilirskobistriškem področju, povzročali bivši tigrovci, je Albert Jakopič - Kajtimir poročal tudi najpomembnejšemu političnemu forumu v Sloveniji, centralnemu komiteju ZKS, in sicer 13. junija 1958 na seji njegovega izvršnega komiteja. Poleg tistega,

²⁴⁶ ARS, AS 1589, III, š. 1581, Zapisnik 55. seje sekretariata (OK ZKS Koper), 8. 3. 1959, str. 2.

²⁴⁷ Prav tam, str. 2–3.

10

2. Zagotoviti pravilno orientacijo komunistov v sedanji drugi kampanji IB, kakor tudi vseh delovnih množic.
3. Opozoriti tovariše v zamejstvu /na Tržaškem in Goriškem/ na nujnost, da se v sedanji situaciji ne vključujejo niti v KP Trst niti v FSI.
4. V naših podjetjih zagostiti vprašanje povezovanja s tužimi predstavniki in delegacijami.

K točki 2.

Tovariš Albert Jakopič je k informaciji o organizaciji TIGER na Primorskem, pripravljene za današnjo sejo, omenil še naslednje:

V informaciji ni dovolj poudarjeno publicistično delo za afirmiranje organizacije "TIGER". Osnovni nosilec vsega tega pisanja je Albert Rejc, eden izmed njenih nekdanjih voditeljev /med NOV je bil angleški agent/, ki je po vseh muzejskih arhivih skušal zbrati gradivo, s katerim bi dokazal pozitivno vlogo te organizacije za naročno-osvobodilno gibanje na Primorskem, kot da je bila ta organizacija prvi in pravi pobudnik vstaje na Primorskem in ne KP.

- Udejstvovanje te organizacije po osvoboditvi lahko razdelimo na tri faze: 1. v letih 1945/46 je postavila zahtevo, da se prizna njenim članom "Spomenica 1941". Ta zahteva je bila likvidirana s tem, da so člani te organizacije, ki so se takoj v začetku vključili v NOG, bili aktivni in postali člani KP, dobili "Spomenico 1941".
2. Pred nekaj leti pa so ponovno začeli z akcijo za priznanje zaslug "TIGRU" za razvoj narodno osvobodilnega gibanja na Primorskem. 3. Ko so že začeli pisati o tem, pa so šli še korak naprej in zahtevali ponovno formiranje te organizacije. Tov. Tone Ukmar je predlagal, da bi jo vključili kot posebno sekcijo v ZB. Zlasti mladina se navdušuje za ta predlog, ker je sam naslov organizacije - TIGER - zanj zelo vabljiv. Vstojajo pa nevarnost, da bi nekdanje vodstvo skušalo na osnovi te organizacije razbijati ZB. Tudi v Beograd so poslali posebno resolucijo zaradi priznanja zaslug TIGRA, ki so jo podpisali največji reakcionarji, ki še danes vzdržujejo zveze

Začetek razprave o TIGR-u na seji Izvršnega komiteja

CK Zveze komunistov Slovenije 13. junija 1958

(ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958, str. 10.)

kar je omenil že v Kopru, je Jakopič dodal še nekaj podrobnosti. Omenil je, da se za predlog, da naj bi bil TIGR posebna sekcija v Zvezi borcev, navdušuje zlasti mladina, »ker je sam naslov organizacije – TIGR – zanjo zelo vabljiv«. Če bi jim popustili v tej točki, je menil, »bi nekdanje vodstvo skušalo na osnovi te organizacije razbijati ZB«. Kot zaskrbljujoče je označil pisanje o TIGR-u, ki se je zelo razmahnilo. Omenil je, da so okrajni organi oblasti obljubili subvencijo študentom iz Postojne, ki naj bi izdali knjigo o naprednem gibanju na Primorskem pred vojno. Toda lokalni veljaki so sredstva obljubili »pod pogojem, da predhodno predložijo v pregled vse tekste, ki jih mislijo objaviti v knjigi«. Rejčev prispevek Vrenje na Pivki, v katerem je bil na prvem mestu odpora omenjen TIGR, ni pa omenjal komunistov, je bil z vidika oblastnikov hudo problematičen. Uredniki naj bi bili po Jakopičevem mnenju premalo pozorni na »nepravilne težnje nekdanjih tigrovcev«. Kot publikacijo, v kateri »je bila na pozitiven način opisana vloga organizacije TIGR«, je posebej omenil *Bore*.²⁴⁸ *Bori* so bili sprva revija, ki je v letih 1954 in 1955 izhajala v Kopru in je bila na pobudo okrajnega komiteja ZKS Koper ukinjena že leta 1956,²⁴⁹ nato pa je leta 1957 izšla kot zbornik založbe Lipa.

Po Jakopičevem uvodu se je razvila razprava o tem, kaj storiti glede zahtev po oživljanju TIGR-a. Primorski rojak Ivan Regent o predvojni dejavnosti TIGR-a ni imel tako slabega mnenja kot nekateri njegovi kolegi iz vodstva ZKS, a je vseeno menil, da »danes nima smisla formirati tako organizacijo«, in se vprašal, »proti komu naj se danes bori?«²⁵⁰ Kdo je imel v tistem času edini pravico na edini možni pravilni način razlagati nedavno slovensko preteklost, je nedvoumno pojasnil Mitja Ribičič: »Tovariš Kardelj je že v Speransu jasno postavil vprašanje gibanja na Primorskem in povedal, kje gre za napredno gibanje in kje za neposredno iredento. Marsikdaj pa je vodstvo Tigra predstavljalo samo ogleduštvu. Če prepustimo raznim Rejcem itd., da ustvarjajo obraz te organizacije, da oni tolmačijo in publicirajo primorsko gibanje, bi to pomenilo miniranje naprednega gibanja, miniranje Partije. Zato pa ne smemo dopustiti, da se tu kdorkoli aktivizira, zlasti pa ne staro vodstvo. NU (=notranja uprava; op. a.) bi lahko zaslišala Rejca, čemu se zavzema za ponovno formiranje te organizacije, ker so take zahteve lahko le nadaljevanje vohunske linije te organizacije.« V nadaljevanju je Ribičič, ki mu ostra retorika in grožnje s sankcijami niso bile tuje, dodal: »Prav tako pa tudi ne smemo dopuščati, da bi revije in publicistika na Primorskem pisala o Tigrovcih kot o tolmačih naprednega gibanja na Primorskem.« Odločnost je pokazal tudi pri zavračanju zahteve za priznanje Spomenice 1941 in predloga za ustanovitev sekcije tigrovcev znotraj Zveze borcev NOV.²⁵¹

248 ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958, str. 10–11.

249 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 132–135.

250 ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958, str. 13.

251 Prav tam, str. 13–14.

Kulturni ideolog Boris Zihelr je razmišljal predvsem o preteklosti in pravilnem pogledu nanjo, politični pragmatik, a tudi nekdanji notranji minister, ki mu ostrina nastopanja proti nasprotnikom ni bila neznanka, Boris Kraigher pa je temu dodal še razmislek, kaj sedaj: »Čeprav je Rejec precej preplašen in je tudi za Čermelja dvomljivo, da bi se spuščal v tako akcijo, zaradi česar ti ljudje za nas ne predstavljajo kakšne večje nevarnosti, je vseeno možnost, da jih izkorišča kakšna vohunska organizacija.« Zato bi morali pojasniti raziskovalcem v Zgodovinskem oddelku CK ZKS ter nekdanjim tigrovcem in sedanjim komunistom vlogo TIGR-a v preteklosti; seveda na način, kot so ga določili ideologi Zveze komunistov. »Nadalje bi bilo treba zaslišati Alberta Rejca, ki je bil svojčas angleški vohun, a se je po osvoboditvi pasiviziral, pred enim letom pa se je ponovno aktiviziral. Ne bi pa smeli podvzemanj ostrejših ukrepov proti dr. Čermelju, ki se je, čeprav je bil angleški vohun, leta 1943 vključil v OF in prevzel določene funkcije. On je politično nekaj pomenil in imamo moralne obveznosti do njega.« Politično akcijo proti tigrovcem, ki jo je predlagal Kraigher, bi morali razširiti tudi na publicistiko in objaviti na »pravilen« način napisan članek »o antifašističnem gibanju na Primorskem od zmage fašizma do leta 1941, v katerem bi tako rekoč mimogrede ocenili tudi TIGRA. Osnovno orientacijo je dal že tovariš Kardelj v svoji razpravi o nacionalnem vprašanju, potrebnih bi bilo še nekaj več podatkov in dokumentacije.«²⁵²

V nadaljevanju se je Izvršnega komiteja CK ZKS je padlo še nekaj ostrih besed na račun tigrovcev. Med ostrejšimi je bil Ivan Maček, ki je menil, da je pomembno, »da naši ljudje zvedo, da je bila ta organizacija dejansko ‚Orjuna‘ v drugi obleki. (...) Zato tej organizaciji ne smemo priznati nobenih zaslug, čeprav so bili nekateri ljudje v tej organizaciji poštene in so se pošteno borili, misleč, da služijo dobri stvari.«²⁵³

Vse te predloge so zapisali v sklepe, ki so zabetonirali odnos oblasti do TIGR-a in zahtev nekdanjih tigrovcev. Dogovorili so se, da je treba ljudem, ki pri Zgodovinskem oddelku CK ZKS in Zvezi borcev NOV skrbijo za zbiranje podatkov, »pojasniti vlogo organizacije TIGR na Primorskem«. Komunistom, nekdanjim tigrovcem, naj bi razložili odločno zavrnilno stališče do oživljanja organizacije. Zaslišali naj bi »Rejca in nekatere druge nam sovražne elemente zaradi njihove aktivnosti v zvezi s ponovno afirmacijo TIGR-a«. Predlagali so, da naj bi kateri od raziskovalcev napisal in objavil članek o antifašizmu na Primorskem, »v katerem naj mimogrede oceni pomen in vlogo TIGR-a«. Okrajni komite ZK Koper so zadalžili, da na lokalnem nivoju vsem političnim organizacijam bolj mimogrede pojasni, kakšen je njihov pogled na TIGR, kajti »razprava o tem naj ne bo osrednja točka tega posvetovanja, pač pa naj se pod

252 Prav tam, str. 15–16.

253 Prav tam, str. 17.

točko ‚Razprava o politični situaciji‘ razpravlja tudi o tem«. Enako nalogo, širiti in pojasnjevati partijski pogled na vlogo TIGR-a, je za zamejce dobila komisija za nacionalne manjšine pri predsedstvu SZDL Slovenije.²⁵⁴

Iz poteka seje in njej sledečih posledic je bil viden premik v ocenjevanju vloge TIGR-a v očeh komunističnih oblasti. V obdobju neposredno po koncu vojne leta 1945 je bilo v ospredju ocenjevanje, da je bil TIGR v prvi vrsti angleška obveščevalna agentura in da bi lahko tudi v času vzpostavljanja političnega monopola komunistov s svojimi zvezami z angleškimi obveščevalci ali diplomati pa tudi politično emigracijo ovirali proces monopolizacije oblasti. Kasneje so ta očitke privlekli na dan bolj kot metodo zastraševanja in ne več kot realno nevarnost. Jugoslavija in Velika Britanija sta v začetku petdesetih let že normalizirali odnose in maja 1953 je jugoslovanski voditelj Josip Broz - Tito kot prvi komunistični državnik obiskal angleško kraljico Elizabeto II.

V petdesetih letih je prišla v ospredje druga zamera na račun tigrovcev. Začel se je boj za zgodovinsko »resnico«, kdo so bili prvi in najpomembnejši protifašisti na Primorskem, tigrovci ali komunisti. V to dilemo so vmešali še očitke o domnevnem nazadnjaštvu tigrovcev, ki naj bi zaradi sodelovanja z jugoslovanskimi obveščevalnimi organi služili režimu od komunistov osovražene Karadjordjevičeve Jugoslavije. Po prepričanju povojnih komunističnih ideologov bi tako glavna vloga v protifašizmu tudi na Primorskem morala pripasti naprednim komunistom, ki naj bi združevali narodno in revolucionarno noto, medtem ko naj bi bili tigrovci sicer narodnjaki, a bolj nazadnjaške vrste, saj si niso hkrati prizadevali tudi za revolucionarno preobrazbo družbe. Odstopanje od te namišljene podobe preteklosti je bilo možno v bolj liberalnih letih komunistične vladavine, neposredno po zakoličenju tako ozko usmerjenega diskurza pa je prišla na vrsto realizacija sprejetih sklepov in nov pritisk na nekdanje tigrovce.

Nekaj dni po seji izvršnega komiteja CK ZKS je na posvetovanju s sekretarji občinskih komitejev okraja Koper Albert Jakopič - Kajtimir prisotnim pojasnil, kakšen mora biti njihov odnos do organizacije TIGR. Kot je bilo naročeno, to ni bila osrednja točka dnevnega reda, temveč je prišla na vrsto bolj proti koncu seje, pred točko razno. Brez okolišenja je povedal, da bi »kakršnakoli rehabilitacija te organizacije bila politično zgrešena glede na dejansko vlogo in namen, za katerega je bila ta organizacija postavljena, postavila jo je nacionalistična buržoazija v času, ko je KP bila postavljena v ilegalo in je bila TIGR-ovska organizacija predvidena za diverzantske akcije in špijonažo, pri tem pa je izkoriščala nacionalno zavest primorskega prebivalstva«. ²⁵⁵ Okrajni komite ZKS Koper je še najavil, da bo pripravil tudi posvet z bivšimi člani organizacije TIGR, »da bo z njimi ta vprašanja

²⁵⁴ Prav tam, str. 18.

²⁵⁵ ARS, AS 1589, III, š. 1581, Zapisnik posvetovanja s sekretarji občinskih komitejev Koper, ki je bilo 19. junija 1958, str. 4.

temeljito razjasnil«, povezal pa se bo tudi z okrajnim komitejem ZKS Nova Gorica, da bodo uskladili stališča do poskusov oživljanja tigrovske tradicije.²⁵⁶

V naslednjem mesecu, 14. julija 1958, je bil na notranji upravi v Ljubljani zaslišan Albert Rejec. Zavrnil je insinuuacije, da je poskušal oživljati organizacijo TIGR. Glede publicistike pa je izjavil, da se je lotil le pisanja člankov o tej organizaciji, da pa se ni hotel lotiti kompleksnejše analize, v kateri bi bile zajete različne politične organizacije, saj se je zavedal, da so to precej delikatne zadeve.²⁵⁷

Da pogledi na vlogo TIGR-a, pisani z drugačnega zornega kota od predpisanega, v trenutnih razmerah ne bodo mogli biti objavljeni, je bilo vidno že iz črtanja knjige Lava Čermelja iz programa založbe Lipa in v začetku leta 1958 iz uredniške politike *Slovenskega Jadrana*, ki ni hotel objaviti polemičnega odziva Alojza Zidarja na kritiko na račun tigrovcev. V takšnih pogojih seveda ni mogel iziti niti pripravljeni članek Alberta Rejca o odporu fašizmu na Pivškem. Kot lepa ponazoritev primera cenzorskega izločanja že pripravljenega gradiva iz tiska lahko služi *Goriški zbornik 1947–1957*. Izšel je sicer z letnico 1957, a vendarle dovolj pozno v letu 1958, da je njegova uredniška politika povsem zavestno sledila sklepom sej vodilnih slovenskih in koprskih političnih organov. Ko je bil zbornik že pripravljen za natis, so bili – kot je razvidno iz primerjave prvotnega kazala in vsebine v knjigi objavljenih besedil – izločeni trije že postavljeni prispevki. Avtor člankov Spomini na »TIGRA« in Videl sem krivico ... je bil Srečko Logar, tretja naknadno črtana pa je bila Pesem primorskih emigrantov, ki jo je napisal Drago Bajc.²⁵⁸ Po mnenju Branka Marušiča je bil za izločitev omenjenih prispevkov odgovoren sekretar okrajnega komiteja ZKS Nova Gorica Tine Remškar.²⁵⁹

Dokončanje širjenja edinega pravilnega pogleda na TIGR, kot ga je določila vladajoča slovenska politična oblast, naj bi sledilo na sestanku z nekdanjimi pripadniki organizacije TIGR, ki so ga koprski politični veljaki sklicali 25. marca 1959. Uvodničar Albert Jakopič - Kajtimir je ponovil že orisana stališča slovenskega političnega vrha. Dejal je, da so v pripravah na proslavljanje 40letnice ustanovitve Komunistične partije Jugoslavije (to so bile leta 1959 osrednje državne proslave) »ponovno izbile želje, da se o TIGR-u več piše in govori v našem tisku«. Izrazil je upanje, da bodo na tem sestanku »lahko izkristalizirali pozitivna stališča in da tudi ne bo potrebno podvzematı kakršnihkoli mer, če bodo prisotnim stališča jasna in če jih bodo posredovali tudi ostalim.«²⁶⁰ Ponovil

256 Prav tam, str. 5.

257 Kopija uradnega zaznamka zaslišanja je objavljena v: *Domovina, kje si?*, str. 221.

258 Kazalo, na katerih so tudi črtana besedila, je v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici našel in mi kopije posredoval kolega Branko Marušič, za kar se mu iskreno zahvaljujem. Prim.: *Goriški zbornik: 1947–1957*, Vsebina (na koncu, nepaginirano).

259 Pismo Branka Marušiča – avtorju, 8. 3. 2016, hrani avtor; Marušič, O TIGR-u in tigrovcih, str. 949; Marušič, Med prvim Goriškim zbornikom, str. 45–46.

260 ARS, AS 1589, III, š. 1581, Zapisnik sestanka s pripadniki bivše organizacije TIGR, 25. 3. 1959, str. 1.



K A Z A L O

	Število strani
V spomin...	1
Tine Remškar: Uvodna beseda	2
 I. DEL	
<u>Goriška zemlja in njeni ljudje</u>	1
Milko Kos: Na Lijaču in Okroglici pred pet sto leti lo	10
Lino Legiša: Kaj je prinesla Goriška v našo litera- turo	6
Dr. Emilijan Cevc: Goriška v slovenski umetnosti preteklosti	11
Joško Humar: Goriški Slovenci v letu 1848	16
Jože Petejan: Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno	16
Franco Bevk: Naša knjiga pod fašizmom	8
Spaško Logar: Spomini na "TIGRA"	6
Spaško Logar: Videl sem krivice ...	7
Drage Bajc: Pesen primorskih emigrantov	1
Alfred Hvala: O gorah in ljudeh	7
Roman Sajnik: Kraško podzemlje v goriškem okraju	7
 II. DEL	
<u>V boju za svobodo in združitev</u>	
Milo Vižintin: Tako smo začeli	17
Julij Beltram: Spomisi na prvo ^{pokrajinsko} partizansko konferenco na Primorskem	8
Franco Skok: Kurirji	6
Viktor Smolej: "Pesni borcev XXXI. divizije"	9
Ogarev: Trije borovci	1
Tomo Brejc: Sasa v Aševu smrt	9
Dr. Pavla Jerina-Lah: Iz življenja partizanske bolnice "Pavla"	9
Jože Štrukelj: Ko je bila Gorica v naših rokah	11
Franco Kurinčič: Naši izseljenci v Argentini in priključitev Slovenskega Primorja	4

Predvideno kazalo *Goriškega zbornika: 1947-1957* s prečrtanimi naslovi člankov, ki po politični intervenciji niso smeli biti objavljeni

VSEBINA

Tine Remškar: Uvodna beseda	5
---------------------------------------	---

I. del

GORIŠKA ZEMLJA IN NJENI LJUDJE

Milko Kos: Na Lijaku in Okroglici pred pet sto leti	9
Lino Legiša: Kaj je prinesla Goriška v našo literaturo	14
Joško Humar: Goriški Slovenci v letu 1848	18
Dr. Emilijan Cevc: Goriška v slovenski umetnostni preteklosti	30
France Bevk: Naša knjiga pod fašizmom	43
Jože Petejan: Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno	49
Alfred Hvala: O gorah in ljudeh	59
Roman Savnik: Kraško podzemlje v goriškem okraju	66

II. del

V BOJU ZA SVOBODO IN ZDRUŽITEV

Fotografski utrinki iz narodnoosvobodilnega boja na Primorskem	75
B. M. Vižintin: Kako smo začeli	84
Julij Beltram: Spomini na prvo pokrajinsko partijsko konfe- renco na Primorskem	98
Franc Skok: Kurirji	103
Viktor Smolej: Pesmi borcev XXXI. divizije	107
Tomo Brejc: Saševa smrt	114
Dr. Pavla Jerina-Lah: Iz življenja partizanske bolnice »Pavla«	120
Jože Strukelj: Ko je bila Gorica v naših rokah	128
Franc Kurinčič: Naši izseljenci v Argentini in priključitev Slovenskega Primorja	136

III. del

PRVO DESETLETJE V DOMOVINI

Gospodarski razvoj goriškega okraja v desetih letih po priključitvi	141
Slavko Kretič — Stanko Murovec: Nekaj o šolstvu	200
Dr. Franc Marušič: Razvoj zdravstvene službe na Goriškem	212
Janko Perat: Pota in cilji socialne politike	223
Ivan Murovec — Joško Humar: Od čitalnic do Svobod	233
Dr. Karlo Tassoti — Karlo Vončina: Telesna vzgoja	253
Janko Perat: Goriška lovišča nekdanj in danes	258
Inž. Stane Jelenc: Izkoriščanje vodnih sil na Goriškem	261
Kako smo gradili vodovod	267



je stališča centralnega komiteja ZKS, da je nesprejemljivo, »da bi vsem TIGROvcem priznali status borcev od 1941«, da bi se »ta organizacija afirmirala kot politična organizacija v današnjem sistemu« in da bi se »napredno članstvo te organizacije (...) zavzemalo za rehabilitacijo TIGR-a«. Omenil je tudi članke iz *Goriškega zbornika* in Rejčevega o vrenju na Pivškem, ki naj bi prikazovali »nepravilno« podobo TIGR-a, in tako posredno nakazal, da tovrstni članki pač ne morejo biti objavljeni.²⁶¹ Za njim je razmerje med komunisti in tigrovci pred vojno na Primorskem na »pravilen« način razložil še Albin Dujc. Ker pa so bili na posvetovanju tudi bivši tigrovci, seveda ni prevladalo takšno enostransko ocenjevanje, kakršnega je bilo moč slišati na zaprtih sejah vodilnih političnih organov. Svoje poglede na TIGR so orisali Alojz Zidar, Lado Kaluža, Srečko Vilhar, Anton Ukmar in drugi. Že dejstvo, da so razmišljali, kako naj zbirajo spomine o predvojnem protifašističnem gibanju, nakazuje, da je bila premagana tendenca, da bi se (enostransko) ukvarjali zgolj s tistimi, ki jih je kot napredne ocenjevala vladajoča politična elita.

ŠESTDESETA LETA – V ČASU IDEJNE ODJUGE VSE VEČ ZAPISOV O TIGR-U

Ob koncu petdesetih let je slovenski politični vrh na novo opredelil stališče do vseh tistih, ki so jih šteli za svoje politične nasprotnike. Orisano opredeljevanje stališča do tigrovcev je npr. potekalo v istem času kot ponovno opredeljevanje odnosa komunističnih oblasti do t. i. informbirojevcev. Pri enih in drugih je Zveza komunistov ocene, kdo je dejansko sploh še lahko nevaren za njeno oblast, skrčila zgolj na imena nekaj posameznikov. Pa še pri teh je ugotavljala, da gre za vse starejše ljudi, ki nimajo za seboj nikakršne organizacije in večinoma tudi nimajo volje, da bi se politično aktivirali. Enako je UDV v svoja poročila nedvoumno zapisala tudi o številnih politikih predvojnih strank, katerih delovanje so še spremljali. Kot vse bolj realne politične nasprotnike je oblast ocenjevala mlajšo intelektualno generacijo, ki se je svetovnonazorsko oblikovala v povojnem obdobju. Starejši, kamor bi lahko prištevali tudi leta 1959 predčasno upokojenega Alberta Rejca, so bili deležni vse manjše pozornosti oblasti.

Šestdeseta leta so v vodilne politične vrste prinesla veliko svežine, saj se je v večini jugoslovanskih republik v vrh komunistične elite vzpenjala mlajša generacija komunistov, ki so jo bolj kot svet preteklosti zanimali izzivi sodobnosti. Ta generacija ni gojila starih zamer do predvojnih politikov ali ljudi, ki jih morda sploh ni poznala. Rigorozno društveno in tiskovno zakonodajo so zamenjali

²⁶¹ Prav tam, str. 2–3.

ILEGALNO VRENJE NA PIVKI.

Reja Albert

Svetovnajavnost in seveda še bolj italijanska vlada je dobro vedela, da je Julijska Krajina od vseh italijanskih pokrajin najbolj nemirna, najbolj odporna proti fašizmu. Število obsodb posebnega fašističnega tribunala je pač, eden izmed najbolj tehtnih dokazov za nerazpoloženje prebivalstva. Do konca leta 1935 je poseben fašistični tribunal obsodil 2.907 oseb na 16.917 let ječe, medtem je okoli 50 Slovencev in Hrvatov na več kot 1.600 let ječe. Odstotek obsojenih Slovencev in Hrvatov je znašal 9%, medtem, ko je bil odstotek slovenskega in hrvaškega prebivalstva glede na celotno prebivalstvo Italije le 1.5%. Od leta 1935 pa do začetka italijanske vojne proti Jugoslaviji se je število obsojenih in konfiriranih Slovencev še bolj povečalo. Saj je bil decembra 1941. veliki proces v Trstu, na katerem je bil streljan Ivan Vadnal iz Žej in obsojeni razni fantje s Pivke.

Priznajmo eno stvar: Pivka ni med Slovenci pod Italijo prvačila n.p.r. v prosvetnem, združnem ali kakem drugem področju javne ga udejstvovanja, toda od vseh pokrajin nemirne Julijske Krajine, je bila Pivka najbolj nemirna in se je upirala z vsemi ilegalnimi sredstvi. Na Pivki se Italijani niso počutili nikdar varni. Pivčani so jih smatrali za okupatorje in tako nasproti njim postopali. Na Goriškem, Tržaškem in v Istri so se Slovenci in Hrvati skušali boriti z zakonitimi sredstvi proti naraščajočemu fašizmu, izkoriščali so vsako zakonito možnost, da ohranijo svojo narodno samobitnost in so le v primerih obrambe posegli po orožju, kakor n.p.r. Mareziganci ali pa rudarji v Raši. Na Pivki je bilo drugače. Saj so tudi na Pivki pevske zbori prepevali "Slovenec sem, ali pa " Trglav moj dom ", toda vmes je zmeraj počila kakšna domača in ne samo fašistična puška. Ob zasedbi Pivke so tudi s Pivke kot z vseh krajev Julijske krajine zbežali premnogi domačini v staro Jugoslavijo. "hogi Pivčani so se ustavili kar onstran meje in se naselili na Rakeku, v Planini in sosednjih krajih. V novo ustvarjeni državi SHS (Srbov, Hrvatov, Slovencev) in nato v Jugoslaviji se je kot v vseh narodnostno osvobojenih državah razvil v nekaterih, ešxanskih krogih nebrzdani jugoslovanski nacionalizem. Jugoslovanski nacionalisti so se v prvih letih uveljavljali v reznih organizacijah in strankah, posebno v tistih, ki so bile pod Avstro-ogrsko nosilci nacionalnega odpora proti ponemševanju. Predolgo bi bilo opisovati na tem mestu, zaradi kakšnih razlogov notranje političnega značaja in družbene ureditve je prišlo v prvih mesecih leta 1922 do ustanovitve Orjune (Organizacije jugoslovanskih nacionalistov) in 1. januarja 1923. do izdajanja posebnega glasila " Orjuna"- Pišemo o Orjuni, ker se je tudi na italijanski strani potočilo morje xrnila o delovanju Orjune v Julijski krajini. Od vseh pokrajin Julijske Krajine je imela Orjuna na Pivki največ simpatizerjev. Glavni voditelj Orjune v Sloveniji je bil ing. Ferdinand -Marko Kranjec, doma iz bližnje Ilirske Bistrice. Častnik v prostovoljnem jugoslovanskem bataljONU prof. Ljudovita Pivke na italijanski fronti. Pivčani v emigraciji, med njimi bratje Žnidaršič iz Matenje vasi in Postojnčana Pepi

Prva stran neobjavljenega članka Alberta Reja Ilegalno vrenje na Pivki

(ARS, AS 1589, IK, š. 8, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 13. 6. 1958, priloga)

zakoni, ki so razpirali meje možnega, seveda še vedno v okviru enopartijskega sistema. Toda pojavi novih društev in novih revij, ki so imele bolj odprte roke pri publiciranju, so omogočali objavo idejno vse bolj raznolikih prispevkov in knjig. Primorskemu antifašizmu je bilo odmerjenega več mesta v znanstvenem tisku, saj je začela to obdobje sistematično raziskovati zgodovinarica Milica Kacin Wohinz, od sredine šestdesetih let avtorica številnih prispevkov in knjig, v katerih so svoje mesto dobili tudi tigrovci. Njihovo delo so v posameznih prispevkih ali knjigah obravnavali tudi drugi zgodovinarji, npr. Tone Ferenc. Možnost objave so dobili tudi nekdanji tigrovci, tako da so lahko dodali še svoj pogled na bližnjo primorsko preteklost. Spremenjene razmere so morda še najbolj vidne v dejstvu, da so bila sredi šestdesetih let objavljena nekatera dela, ki so jih v drugi polovici petdesetih zakulisni cenzorji še izločili iz knjižnih programov. Po neuspelem poskusu objave knjige pri koprski Lipi je Lavo Čermelj dočakal izid knjige *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama* leta 1965 pri Slovenski matici. V *Goriških srečanjih* pa sta bila leta 1967 objavljena dva od treh člankov, izločenih iz *Goriškega zbornika 1947–1957*.²⁶²

Delna liberalizacija medijskega prostora v času komunistične vladavine ni potekala premočrtno, saj so si sledile ideološke zmrzali in odjuge. Sedemdeseta leta so tako vnovič prinesla zaostritev, osemdeseta pa že najavljala spremembo političnega sistema in s tem tudi možnosti delovanja drugače mislečih. Devetdeseta so z uvedbo večstrankarske demokracije in osamosvojitvijo zaključila obdobje slovenske zgodovine, ko je bilo možno posamezniku ali skupini prepričati, da izpove svoj pogled na določeno problematiko. Kar pa ni prineslo konca polemik, kakršne so se vrtele desetletja pred tem. Nihalo se je nagnilo na drugo stran in isti ljudje, ki se poprej niso strinjali z zamolčevanjem ali omejevanjem omenjanja tigrovske tradicije, so začeli opozarjati na nevarnosti pretiranega povečevanja njegove vloge, ki bi zanikovala dejavnost drugih primorskih protifašističnih organizacij. To pa je že druga zgodba nekega drugega obdobja.

262 Marušič, O TIGR-u in tigrovcih, str. 949.

Mateja Režek

REPREZENTACIJE PRIMORSKEGA ANTIFAŠIZMA IN TIGR-A V SLOVENSKIH ZGODOVINSKIH UČBENIKIH (1945–2016)

Zgodovinski učbeniki so eden ključnih mehanizmov oblikovanja zgodovinske zavesti, a so predmet resnejših znanstvenih analiz postali šele v zadnjih desetletjih.²⁶³ Pričujoči članek analizira slovenske

²⁶³ Zanimanje za učbeniško zgodovinopisje narašča tudi na območju nekdanje Jugoslavije: Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*; Höpken (ur.), *Öl ins Feuer?*; Petrungraro, *Pisati povijest iznova*; članki v zbornikih Fleck, Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara*; Shiba et al. (ur.), *School History and Textbooks*; idr.

zgodovinske učbenike za osnovne in srednje šole od konca druge svetovne vojne do danes z vidika reprezentacij antifaišizma in TIGR-a v nekdanji Julijski krajini. Sprehod skozi učbenike novejše in sodobne zgodovine ponuja zanimiv vpogled v razvoj slovenskega učbeniškega zgodovinopisja, ki ga lahko spremljamo tudi skozi dva različna družbenopolitična sistema. Pri presojanju vsebine učbenikov namreč ne gre prezreti dejstva, da je učbeniško zgodovinopisje podvrženo dejavnikom časa in okolja še močneje kot druge zvrsti zgodovinopisja, učbenike pa je vredno brati tako zaradi tistega, kar je v njih zapisano, kot zaradi tistega, česar v njih ni, saj je to nemalokrat celo zgovornejše od zapisanega.

Pri analizi učbenikov iz obdobja socializma, zlasti v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni, ne moremo mimo velikega zanimanja komunistične partije za vzgojo in izobraževanje. To je bilo vgrajeno globoko v njen ideološko-politični program, ki je predvideval ne le izgradnjo nove države, temveč tudi oblikovanje nove, socialistične družbe in novega, socialističnega človeka. Zgodovina je bila pomembno orodje legitimacije komunistične oblasti, med osrednjimi legitimacijskimi točkami pa so bili antifaišizem, narodnoosvobodilni boj (NOB) in socialna revolucija, znotraj katerih je morala imeti komunistična partija absolutni primat.²⁶⁴

Leta 1945 so bili predvojni zgodovinski učbeniki umaknjeni iz šol, ker niso bili uglašeni s partijskim konceptom zgodovine, ki naj bi posredovala dialektično-materialistični pogled na svet. V prvih povojnih letih je ta koncept prodiral v jugoslovanske šole pretežno v svoji stalinistični izvedbi prek prevodov sovjetskih zgodovinskih učbenikov, saj takoj po vojni še ni bilo domačih učbenikov, ki bi sledili novim ideološkim konceptom. V šolah so se zato posluževali prevodov sovjetskih učbenikov, čeprav ti niso bili usklajeni z učnimi načrti, ker niso obravnavali nacionalne zgodovine, kronološko pa so segali le do oktobrske revolucije.²⁶⁵

Zgodovino 20. stoletja so osnovnošolci obravnavali v zadnjem, osmem razredu, gimnazijci pa v četrtem letniku, v učbenikih sodobne zgodovine pa je bilo neprimerno več prostora kot drugim tematikam namenjenega NOB-ju, ki je bil osrednja legitimacijska točka komunistične partije.²⁶⁶ Prvi učbenik slovenskih avtorjev, ki je obravnaval novejšo in sodobno zgodovino, je izšel leta 1956. Namenjen je bil učencem četrtega razreda nižje gimnazije (po šolski reformi leta 1958 osmega razreda osnovne šole), njegovi avtorji pa so bili Ferdo Gestrin, Jože Hainz in Metod Mikuž. Učbenik je zajel čas od marčne revolucije do prvih povojnih let,

²⁶⁴ Več o odnosu politične oblasti do zgodovinopisja v obdobju socializma: Najbar Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*; Režek, *Usmerjena preteklost*.

²⁶⁵ Galkin, *Zgodovina novega veka*.

²⁶⁶ Več o zgodovini NOB-ja v jugoslovanskih učbenikih: Koren, »Prošlost na koju su sjećanja svake godine sve življa«; Najbar Agičić, *Promjene u prikazu Drugog svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti*; Höpken, *Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern*.

daleč največ prostora pa je namenil drugi svetovni vojni in NOB-ju. Avtor poglavij iz zgodovine 20. stoletja je bil Metod Mikuž, profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti in nosilec prve katedre za sodobno zgodovino v Jugoslaviji. Italijanski fašizem je v učbeniku opisal razmeroma na kratko,²⁶⁷ fašističnemu nasilju nad Slovenci pa ni namenil niti besede. Slovencev za rapalsko mejo ni omenil niti v poglavjih o nacionalni zgodovini med obema vojnama, prav tako pa o njih ni sledu v poglavju o odporu proti fašizmu in nacizmu pred drugo svetovno vojno.

V učbeniku iz sredine petdesetih let seveda ne gre pričakovati opisov primorskega antifašizma različnih ideoloških provenienc ali delovanja nekomunističnih antifašističnih skupin, saj se je poudarjal primat komunističnega upora proti fašizmu, pa vendar je presenetljivo, da po večletni kampanji za priključitev Istre in Primorske k Jugoslaviji pregled nacionalne zgodovine med obema vojnama ni zajel Slovencev v Italiji, celo fašističnega nasilja nad njimi ne. Poglavja o slovenski zgodovini med obema vojnama so bila namenjena zgolj Slovencem znotraj Kraljevine SHS oz. Kraljevine Jugoslavije, največ prostora pa je bilo namenjenega delavskemu gibanju in delovanju komunistične partije. Primorska je prvič omenjena šele v poglavju o NOB-ju v Sloveniji. V njem je Mikuž zapisal, da se je oborožen upor na Primorskem začel leta 1941, vendar ni dosegel tolikšnega razmaha kot v Ljubljanski pokrajini, od koder je na Primorsko prihajala pomoč v političnem kadru in partizanski vojski. V nadaljevanju je omenil spopad partizanov z italijanskimi enotami na Nanosu aprila 1942 ter nastanek Gregorčičeve in Gradnikove brigade spomladi 1943, o začetku prave vstaje pa se govori po kapitulaciji Italije.²⁶⁸ Primorska je nato omenjena še enkrat: v zaključnem poglavju, ki se kratko dotika obdobja po drugi svetovni vojni in omenja tudi diplomatski boj za zahodno mejo ter priključitev Istre in Primorske k Jugoslaviji.²⁶⁹

Zakaj Mikuž v prvem slovenskem povojnem učbeniku novejšje in sodobne zgodovine ni namenil nobene besede antifašizmu v Julijski krajini, je zaradi ideološke raznolikosti primorskih antifašističnih skupin z vidika tedanjega časa razumljivo, težje pa je pojasniti, zakaj ni omenjeno fašistično nasilje nad Slovenci, saj je Mikuž zanj zagotovo vedel. Razlog za odsotnost tega dela slovenske zgodovine se po vsej verjetnosti skriva v centralistični obravnavi slovenske zgodovine, ki je v tem učbeniku precej izrazita: nacionalna zgodovina je namreč pisana z vidika središča slovenskega etničnega ozemlja. Eden od razlogov za splošno odsotnost zgodovinske zavesti o zahodnem slovenskem etničnem prostora je bil zagotovo tudi ta, da zgodovinopisje o Julijski krajini pod fašizmom v času izida tega učbenika

267 Gestrin, Hainz, Mikuž, *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij*, str. 147, 159–161.

268 Prav tam, str. 203–204.

269 Prav tam, str. 209–210.

še ni obstajalo, saj so prva znanstvena dela o tem začela izhajati šele v šestdesetih letih. Toda vesti o fašističnem nasilju nad Slovenci in Hrvati v Italiji so prihajale v Jugoslavijo že v letih med obema vojnama, zato pomanjkljivosti Mikuževega besedila ne gre opravičevati z odsotnostjo znanstvenega zgodovinopisja o Julijski krajini, temveč kvečjemu s pomanjkanjem zavedanja o primorski zgodovini kot integralnem delu nacionalne zgodovine.

Podobno besedilo, s pomanjkljivostmi vred, je ponovljeno v Mikuževem učbeniku za četrti letnik gimnazij, ki je izšel leta 1966.²⁷⁰ Ta učbenik je bil do leta 1984 edini slovenski gimnazijski učbenik sodobne zgodovine, kar pomeni, da vse do sredine osemdesetih let v gimnazijskih učbenikih ni bilo zgodovine Slovencev, ki so po rapalski pogodbi ostali izven meja jugoslovanske države. Odsotnost primorske zgodovine je nekoliko omilila spremljevalna zbirka zgodovinskih virov za četrti letnik gimnazije, ki jo je pripravila Štefka Zadnik in je izšla leta 1968. V zbirki virov najdemo tudi poglavje o fašističnem nasilju na Primorskem, kjer je objavljena sodba s prvega tržaškega procesa leta 1930, toda obsojenci so v podnapisu označeni zgolj kot slovenski protifašisti in ne kot tigrovci ali borbaši.²⁷¹ Pomanjkljivosti Mikuževega učbenika niso odpravili niti učbeniki za tehniške in poklicne srednje šole, ki so bili že tako vsebinsko manj podrobni od gimnazijskega učbenika. Avtor učbenika za poklicne šole, ki je izšel leta 1968, je bil Julij Titl,²⁷² drugega iz leta 1970 sta napisala Pavle Urankar in Janez Šumi,²⁷³ tretjega pa leta 1972 Branko Božič in Štefan Trojar. Zadnji učbenik je pomanjkljivost Mikuževega učbenika nekoliko popravil, a zgolj z enim stavkom, v katerem je omenjenih »nad pol milijona Slovencev in Hrvatov«, ki so »polnih dvajset let trpeli pod jarmom fašističnega nasilja.«²⁷⁴ Skoraj enak stavek je tudi v prvem poskusnem zgodovinskem učbeniku za srednje usmerjeno izobraževanje, ki so ga pripravili Branko Božič, Tomaž Weber in Janko Prunk.²⁷⁵

Veliko več kot gimnazijski in srednješolski učbeniki so o zgodovini Slovencev pod fašistično Italijo povedali osnovnošolski učbeniki. Leta 1966 je izšel novi učbenik za osmi razred, ki ga je napisal France Škerl. Ta je v poglavju o italijanskem fašizmu kratko orisal tudi nasilje nad Slovenci in Hrvati za rapalsko mejo ter besedilo podkrepil z dvema fotografijama: prva prikazuje požig slovenskega narodnega doma v Trstu leta 1920, druga pa italijanski letak z napisom *Qui si parla soltanto italiano*.²⁷⁶ Slovincem in Hrvatom pod fašizmom je namenil en odstavek, v katerem so omenjeni odvzem njihovih narodnostnih pravic,

270 Mikuž, *Zgodovina za 4. razred gimnazij*.

271 Zadnik, *Zbirka zgodovinskih virov*, str. 104–105.

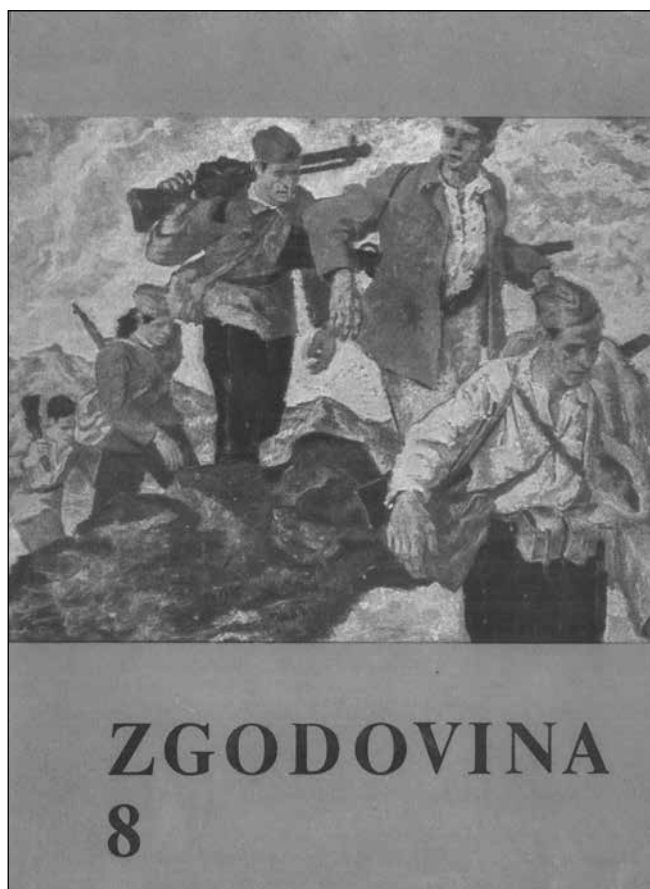
272 Titl, *Zgodovina za poklicne šole*.

273 Urankar, Šumi, *Zgodovina za srednje tehniške in druge srednje šole*.

274 Božič, Trojar, *Zgodovina za tehniške šole*, str. 179.

275 Božič, Weber, Prunk, *Zgodovina 2*, str. 55.

276 Škerl, *Zgodovina za 8. razred osnovnih šol*, str. 34–35.



Naslovnica zgodovinskega učbenika za osmi razred osnovne šole iz leta 1966. Učbenik Franceta Škerla je bil prvi slovenski zgodovinski učbenik, v katerem so prostor dobili tudi Slovenci za rapalsko mejo.

potujčevanje, uničevanje njihovega gospodarstva, italijanizacija šolstva, ukinitvev slovenskega tiska in izločitev slovenskih zastopnikov iz parlamenta, navaja pa tudi, da je fašizem hotel vpeljati italijanščino celo v cerkvi. Nadaljuje, da so se Slovenci in Hrvati »branili, kakor so vedeli in znali. Toda fašisti so mnogo ljudi zaprli in proti njim uprizorili več sodnih procesov. Najbolj znan je bil leta 1930, ko so na smrt obsodili 4 Slovence, Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ter jih na Bazovici ustrelili«. ²⁷⁷ To je bila prva omemba bazoviških žrtev v slovenskih zgodovinskih učbenikih, TIGR-a in drugih primorskih antifašističnih skupin pa v njem še ni bilo. Poudarjal se je namreč komunistični odpor proti fašizmu, kar dokazujejo nekaj strani naprej fotografije treh primorskih komunistov: Antona

²⁷⁷ Prav tam, str. 36.

Ukmarja (sicer tudi borbaša), Ferdinanda Ferjančiča in Marije Bernetič - Marine, pod katerimi je stavek, da je »italijanski fašizem v Slovenskem Primorju preganjal tudi slovenske delavce, jih zapiral in obsojal na več let ječe«. ²⁷⁸

Avtorja naslednjega osnovnošolskega učbenika zgodovine 20. stoletja sta bila Branko Božič in Tomaž Weber. Učbenik je prvič izšel leta 1973 in doživel številne ponatise, zadnjega v dopolnjeni izdaji leta 1991. Ker so slovenski osnovnošolci ta učbenik uporabljali skoraj dve desetletji, si oglejmo njegovo vsebino malce podrobneje. Primorska je obravnavana v poglavju o zamejskih Slovencih med obema vojnoma. V uvodnem odstavku avtorja pišeta, da so še pred podpisom rapalske pogodbe italijanske okupacijske sile Slovincem in Hrvatom »začele kratiti narodne in demokratične svoboščine. Razni šovinisti in fašisti so divjali po Trstu, Istri in Dalmaciji in med drugim julija 1920 požgali slovenski Narodni dom v Trstu, ki je imel bogato slovansko knjižnico«. ²⁷⁹ Nadaljujeta, da se je s prihodom fašizma na oblast to divjanje še okrepilo, obenem pa se je začelo načrtno potujčevanje s prepovedjo slovenskega in hrvaškega jezika v vsem javnem življenju. »Odpravili so vse napise, celo na pokopališčih so prebarvali domača imena, prepovedali so rabo krajevnih imen, v rojstne in druge matične knjige so vpisovali le italijanske priimke in imena. Namesto recimo kraja Opčine nad Trstom je nastala Opicina, priimek Uršič so spremenili v Ursi, Janez v Giovanni itd. Preganjali so domače učitelje in duhovnike, ki niti v cerkvi niso smeli govoriti po domače«. ²⁸⁰ Pišeta tudi o Gentilejevi šolski reformi leta 1923: »Nad 400 slovenskih in hrvaških šol z 52.000 učenci so v petih letih poitalijančili, učitelje pa pregnali v južno Italijo, če ti niso že preje zbežali v Jugoslavijo. Na drugi strani so Italijani ustanovili vrsto novih šol, da bi čimprej poitalijančili slovenske in hrvatske otroke. Svojo raznarodovalno politiko so Italijani okrepili še z naseljevanjem svojega prebivalstva.« Opisom fašistične politike je sledil oris antifašizma:

»Kljub fašističnemu terorju na vseh področjih javnega življenja je večina Slovencev in Hrvatov ostala narodno zavedna. Preplašili jih niso niti razni sodni procesi in smrtne obsodbe. Leta 1929 so v Pulju obsodili na smrt Vladimirja Gortana, leta 1930 so sodili članom organizacije TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je imela nad 1000 članov. Na smrt so obsodili Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča in jih ustrelili na Bazovici pri Trstu (Bazoviške žrtve)«. ²⁸¹

Besedilo je torej dokaj podrobno in na otrokom razumljiv način opisovalo različne oblike fašističnega nasilja, prvič pa je bil omenjen tudi TIGR, čeprav ga

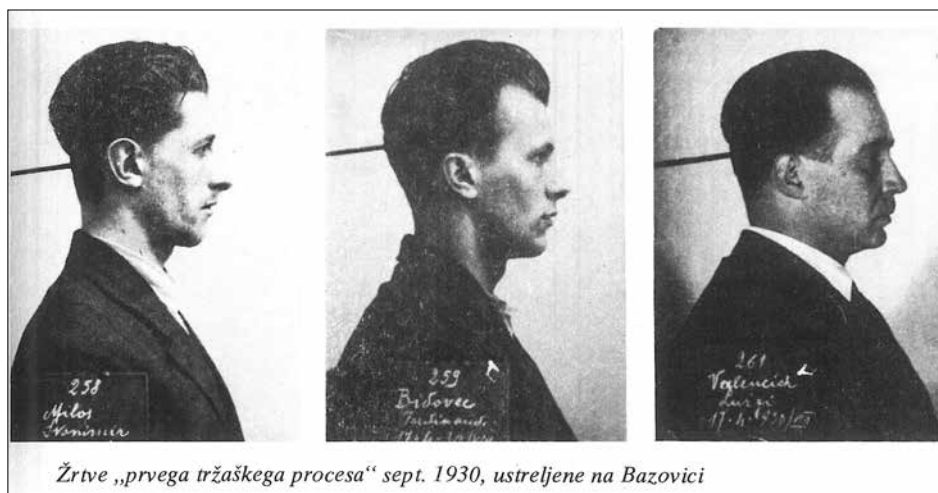
²⁷⁸ Prav tam, str. 67.

²⁷⁹ Božič, Weber, *Zgodovina za osmi razred*, str. 37.

²⁸⁰ Prav tam, str. 37–38.

²⁸¹ Prav tam, str. 38.

avtorja nista idejno opredelila. V opisu upora proti fašizmu je bila poudarjena nezlomljiva narodna zavest in neustrašnost upornikov, učinek besedila pa so podkrepile policijske fotografije bazoviških žrtev Zvonimirja Miloša, Ferda Bidovca in Alojza Valenciča ter fotografija pogorišča slovenskega narodnega doma v Trstu.



TIGR je bil prvič omenjen v zgodovinskem učbeniku za osmi razred osnovne šole leta 1973. V poglavju o zamejskih Slovencih med obema vojnama so bile objavljene tudi fotografije treh od štirih na prvem tržaškem procesu na smrt obsojenih tigrovcev iz policijskega arhiva: Miloša, Bidovca in Valenciča, ki so bili ustreljeni v Bazovici, 6. septembra 1930.

(Božič, Weber, *Zgodovina 8*, str. 39.)

V novi izdaji Božičevega in Webrovega osnovnošolskega učbenika iz leta 1987 je besedilo predhodnega učbenika deloma ponovljeno, precej pa je tudi novega. Prva novost je bila omemba izseljevanja primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so množično zapuščali svoje domove, največ pa se jih je preselilo v Jugoslavijo. Novost je bila tudi opredelitev TIGR-a, ki se je v prvi izdaji tega učbenika pojavil zgolj z imenom in razlago kratice v oklepaju. Avtorja sta TIGR opredelila kot »ilegalno narodno organizacijo za boj proti fašizmu«, ki jo je leta 1924 ustanovila »narodnjaška mladina«. Cilj te organizacije je bila »pridružitve primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov k Jugoslaviji. Z nasilnimi akcijami proti fašistom so želeli opozoriti svetovno javnost na položaj narodnih manjšin, med ljudmi pa širiti ideje boja za narodni obstanek«. ²⁸² Omembi sojenja in usmrtnitve Vladimirja Gortana v Pulju in kratkemu opisu prvega tržaškega procesa, ki je enak tistemu iz prve izdaje učbenika, sledi opis drugega tržaškega procesa. Ta

²⁸² Božič, Weber, *Zgodovina 8*, str. 51–52.

se začne z ugotovitvijo, da so »smrtne obsodbe, izvršene v Pulju in na Bazovici, še povečale odpor proti fašističnemu nasilju, ki ga tudi kasnejše številne sodbe posebnih sodišč niso mogle zatreti«. Avtorja nadaljujeta:

»Kljub velikim težavam so tudi na Primorskem komunisti organizirali delovanje protifašistične fronte. Sredi leta 1940 so fašisti odkrili delovanje protifašistov. Aretirali so 300 ljudi in organizirali drugi tržaški proces. Na smrt obsojene Pinka Tomažiča, Viktorja Bobeka, Ivana Vadnala, Simona Kosa in Ivana Ivančiča so decembra 1941 ustrelili na Opčinah.«²⁸³

Ob koncu poglavja o Slovencih pod fašizmom sta zapisala, da so »vse žrtve postale simbol boja primorskih Slovencev za osvoboditev. Njihove spomenike so še po osvoboditvi večkrat skrunili fašistični izgrezniki«. Slikovno gradivo, ki spremlja besedilo, je nekoliko drugačno kot v prvi izdaji učbenika. Na prvi sliki je italijanski plakat, ki prepoveduje slovenščino v javnih prostorih, na drugi so slovenski naborniki iz Vipavske doline, ki so si v znak protesta zaradi prepovedi slovenske pesmi zavezali usta, tretja pa prikazuje spomenik bazoviškimi žrtvam.²⁸⁴

Zelo zanimiva je zadnja, delno dopolnjena izdaja Božičevega in Webrovega učbenika iz leta 1990. Iz nje je izginila večina »socialistične« terminologije, zato so besedila bolj nevtralna, vendar v poglavju o Slovencih pod Italijo tovrstne terminologije že prej skorajda ni bilo in je besedilo ostalo enako kot v izdaji iz leta 1987. Dodan je bil le stavek o uporih slovenskih duhovnikov proti italijanizaciji: »Raznarodovalni politiki v cerkvi se je najbolj upiral goriški nadškof Frančišek Sedej, edini Slovenec, ki je bil škof do leta 1930 in je dopuščal slovensko narodno gibanje, v katerem so pomembno sodelovali slovenski duhovniki.«²⁸⁵

Medtem ko sta v osnovnošolskem učbeniškem zgodovinopisju v sedemdesetih in osemdesetih letih dominirala Branko Božič in Tomaž Weber, v gimnazijah vse do uvedbe usmerjenega izobraževanja v začetku osemdesetih let ni bilo novih učbenikov sodobne zgodovine. Učbenik za četrti letnik srednjega usmerjenega izobraževanja je izšel leta 1984, njegova avtorja sta bila Marija Kremenshek in Štefan Trojar, namenjen pa je bil srednjim šolam družboslovno-jezikovne, kulturološke, pedagoške in naravoslovno-matematične usmeritve, ki so po uvedbi usmerjenega izobraževanja ohranile največ pridiha prejšnjih gimnazij in kot edine tudi pouk zgodovine skozi vsa štiri leta. V tem učbeniku so bili Slovenci za rapalsko mejo obravnavani v okviru poglavja o narodnih manjšinah v zamejstvu. Poglavje govori o političnem, gospodarskem in kulturnem položaju

283 Prav tam, str. 52.

284 Prav tam, str. 51–52.

285 Božič, Weber, *Zgodovina 8 (delno dopolnjena izdaja)*, str. 51.

manjšin, največ pozornosti pa namenja raznarodovanju in fašističnemu nasilju nad Slovenci v Italiji. Pri opisovanju fašističnega nasilja avtorja najprej sežeta v čas pred Mussolinijevim prevzemom oblasti: omenjeni so požig slovenskega narodnega doma v Trstu in hrvaškega narodnega doma v Pulju, razdejanje tržaške tiskarne *Edinost*, požig hiš v Mačkoljah idr. Navajata tudi podatek, da je bilo do konca leta 1921 v slovenskih in hrvaških krajih požganih 134 poslopij, od tega 100 sedežev kulturnih društev, nekaj zadrug in domov. Za čas po utrditvi fašizma pišeta o italijanizaciji slovenskih in hrvaških krajevnih in osebnih imen, odpravi slovenščine in hrvaščine v javnem življenju, ukinjanju slovenskega in hrvaškega šolstva, razpustitvi slovenskih in hrvaških društev ter zaplembi njihovega premoženja, odpuščanju domačih uradnikov, omejevanju manjšinskega tiska in zatem prepovedi slovenskega dnevnika *Edinost*. Avtorja sta zapisala tudi, da je »naše prebivalstvo pod Italijo še posebno prizadejala prepoved uporabe materinega jezika v bogoslužju. Ljudje so se odtlej lahko zatekli h knjigi v svojem jeziku le, če so jo pravočasno skrili. Mnoge knjige so bile namreč sežgane in uničene.«²⁸⁶ Pod besedilom je fotografija fantov iz Vipavske doline z zavezanimi usti, ki jo kasneje najdemo tudi v učbeniku za osmi razred osnovne šole iz leta 1987. Avtorja nadaljujeta, da je fašističnemu nasilju sledil upor, poleg komunistov pa omenjata tudi »narodnjaško usmerjeno mladino, ki se je zavzemala za priključitev Slovencev in Hrvatov v Italiji k Jugoslaviji. Ustanovila je ilegalno organizacijo TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je z nasilnimi dejanji opozarjala svetovno javnost na problem naših manjšin« – opredelitev TIGR-a, kakršno najdemo tudi v učbeniku za osmi razred osnovne šole iz leta 1987. Omenjeno je tudi, da so kmetje na Koprskem organizirano varovali svoje vasi pred divjanjem fašistov. Pod besedilom je fotografija bazoviškega spomenika s podnapisom:

»Leta 1930 je organizacija TIGR razstrelila prostore tržaškega fašističnega lista. Udeležence so odkrili, jim sodili na tržaškem procesu, štiri obsodili na smrt in jih septembra 1930 pri Bazovici usmrtili. Fašistične italijanske oblasti so za te revolucionarne akcije dolžile Jugoslavijo in beograjsko vlado.«²⁸⁷

Veliko manj stika z zgodovino kot dijaki naravoslovnih, družboslovnih in pedagoških srednjih šol so imeli dijaki strokovnih in poklicnih šol. Ti so s poukom zgodovine zaključili že po drugem letniku, temu primerno strnjena pa so bila tudi besedila v njihovih zgodovinskih učbenikih. V učbeniku za strokovne in poklicne srednje šole iz leta 1982 avtorjev Branka Božiča in Tomaža Webra,

286 Kremenšek, Trojar, *Zgodovina 4*, str. 54.

287 Prav tam, str. 55.

razen v podnapisu drobnega zemljevida z jugoslovanskimi zahodnimi mejami po prvi in drugi svetovni vojni,²⁸⁸ Slovenci v Italiji sploh niso omenjeni.

Sprehod skozi zgodovinske učbenike iz obdobja socializma kaže, da se je začela percepcija zgodovine Slovencev za rapalsko mejo v učbeniškem zgodovinopisju spreminjati šele v sedemdesetih in zlasti v osemdesetih letih, hkrati z razmahom znanstvenega zgodovinopisja o fašizmu in antifašizmu na Primorskem, ki je osvetlilo in postopoma uzavestilo tudi ta del slovenske zgodovine. Pravi prelom pa se je zgodil šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so se začeli pisati novi zgodovinski učbeniki.

Po letu 1991 je največje spremembe doživela prav historična naracija o 20. stoletju. V poosamosvojitvenih zgodovinskih učbenikih je bilo opazno manj prostora namenjenega NOB-ju, ki je imel prej osrednje mesto v šolski zgodovini, prav tako pa so bile močno zožene vsebine o delavskemu gibanju in zgodovini komunistične partije. Slovenska zgodovina je ob tem doživljala tudi »dejugo-slavizacijo« oziroma krčenje jugoslovanskega konteksta in vsebin iz zgodovine drugih narodov nekdanje skupne države.

Od devetdesetih let naprej izdajanje učbenikov ni bilo več v rokah državnih založb in tudi učbenik za določeni razred osnovne ali srednje šole ni bil več en sam. Na tržišču sta bila običajno dva, včasih celo trije konkurenčni učbeniki za isti razred, založniki pa so med seboj kar tekmovali v zunanji podobi učbenikov. Ti so postali že na oko privlačnejši od učbenikov iz obdobja socializma, ki so bili tiskani na slabšem papirju, slike in fotografije v njih so bile izključno črno-bele, zemljevidov, grafov in shematskih prikazov pa je bilo komaj za vzorec. Pripovedna besedila so začeli dopolnjevati barvni zemljevidi, bogato slikovno gradivo, grafi, diagrami, časovni trakovi in preglednice, sčasoma pa so se v učbenikih pojavili tudi pomenljivi citati iz zgodovinskih virov in literature, namenjeni refleksiji, pogovoru in kritičnemu razmisleku.

Prvi poosamosvojitveni učbenik zgodovine za osmi razred osnovne šole je izšel leta 1993 pri DZS-ju, napisala pa sta ga Janko Prunk in Branimir Nešović. Zgodovini zamejskih Slovencev med obema vojnama je bilo v tem učbeniku namenjenega razmeroma veliko prostora. Poglavlje o tem je njegov avtor Janko Prunk naslovil *Brez pravic*, največ prostora pa je namenil Slovcem v Italiji. Tokrat beremo o 300.000 Slovencih, ki so ostali za rapalsko mejo, Hrvatov pa se ne omenja več. Uvodoma je opisano fašistično nasilje nad Slovenci, besedilo pa je precej podobno tistemu iz predhodnega Božičevega in Webrovega učbenika. Opisom fašističnega nasilja sledi oris delovanja TIGR-a, ki mu je namenjeno posebno podpoglavje, njegova vsebina pa se skoraj ne razlikuje od besedila v Božičevem in Webrovem učbeniku iz leta 1987 oziroma 1990. Tudi termino-

²⁸⁸ Božič, Weber, *Zgodovina 2*, 94.

logija, ki jo je uporabil Prunk, je zelo podobna tisti iz zadnjih »socialističnih« učbenikov: TIGR je opredeljen kot »ilegalna organizacija za boj proti fašizmu«, ki jo je ustanovila »narodnjaška bojevita mladina«. ²⁸⁹ V primerjavi s predhodnim učbenikom je torej dodan le pridevnik »bojevita«. V nadaljevanju sta orisana prvi in drugi tržaški proces ter so našteje njune žrtve: Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič na prvem tržaškem procesu ter Tomažič, Bobek, Vadnal, Kos in Ivančič na drugem. Poleg teh sta, to je novost, kot obsojena na drugem tržaškem procesu omenjena še Stanko Vuk in Lavo Čermelj. V poglavju o začetkih oboroženega upora proti okupatorjem je, prvič v slovenskih zgodovinskih učbenikih sploh, kratko omenjen tudi spopad tigrovcev z italijansko patroljo na Mali gori 13. maja 1941, a z napačnim datumom 16. maj. ²⁹⁰

Celoviteje in podrobneje je primorski antifašizem predstavljen v prvem poosamosvojitvenem gimnazijskem učbeniku sodobne zgodovine, ki ga je napisal Božo Repe in je izšel leta 1995. Repetovo besedilo je bilo napisano povsem na novo in v tesnem koraku z izsledki znanstvenega zgodovinopisja, a je bilo za šolski učbenik občutno prepodobno. Čustvenega naboja v besedilu skorajda ni bilo več, tematika pa je bila v nasprotju z dotedanjimi učbeniki predstavljena večperspektivno in večvzročno. V uvodnih odstavkih so opisane politične, gospodarske in socialne razmere na slovenskem etničnem ozemlju, ki je z rapalsko pogodbo pripadlo Italiji. Podrobno sta opisana tudi fašizem v Julijski krajini in njegovo nasilje nad neitalijanskim prebivalstvom, besedilo pa je podkrepljeno s faksimilom italijanskega dokumenta iz leta 1921 s poitalijančenimi slovenskimi in hrvaškimi priimki. Za šolski učbenik izjemno podrobno sta prikazana tudi delovanje političnih organizacij različnih idejnopolitičnih provenienc in odpor proti fašizmu, v opisu delovanja komunistov na Primorskem pa je omenjena tudi njihova začetna indiferentnost do nacionalnega vprašanja. ²⁹¹ Prvič je v kontekstu odpora proti fašizmu omenjena Orjuna, ki v tem okviru prej nikoli ni zašla v učbenike, temveč se je omenjala kvečjemu v zvezi s spopadom s komunisti v Trbovljah leta 1924. TIGR je Repe opredelil kot »narodnorevolucionarno organizacijo«, ki je združevala mladino različnih nazorskih usmeritev, njen namen pa je bil »z nasilnimi akcijami zbuditi pozornost svetovne javnosti, ustrahovati organizatorje raznarodovalne politike, Slovence pa spodbuditi k upor in krepiti njihovo zaupanje v možnost združitve z matico«. Avtor omenja, da so se tigrovci zgledovali po Ircih, ki so skušali doseči svobodo z nasiljem, ter nadaljuje, da so se s propagando, literaturo in orožjem oskrbovali iz Jugoslavije, zlasti s pomočjo emigrantov in jugoslovanske vojaške obveščevalne službe. Njihove glavne akcije

²⁸⁹ Nešovič, Prunk, *20. stoletje*, str. 72–73.

²⁹⁰ Prav tam, str. 119.

²⁹¹ Repe, *Naša doba*, str. 114–115.

so bile požigi fašističnih vrtcev, šol in drugih ustanov ter oboroženi napadi na fašistično milico in posameznike. Fašistična Italija je proti njim organizirala sojenja na posebnih sodiščih za zaščito države. Prvo večje sojenje je bilo v Pulju leta 1929 proti Vladimirju Gortanu, ki je bil obsojen na smrt, drugi obtoženci pa na dolgoletne zaporne kazni. Temu je sledil prvi tržaški proces:

»Po eksploziji fašističnega lista *Il Popolo di Trieste* februarja 1930 je bila organizacija v glavnem razkrita, na tržaškem procesu pa so bili voditelji Borbe (tržaškega dela Tigra) Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič obsojeni na smrt in takoj naslednjega dne ustreljeni v Bazovici. Dvanajst soobtožencev je bilo obsojenih na različne zaporne kazni, dva sta bila oproščena. Naslednje leto so v Rimu sodili še tridesetim pripadnikom gibanja in jih šestnajst obsodili.«²⁹²

Repe nadaljuje, da »je po teh obsodbah teroristična dejavnost za nekaj let zamrla, oživela pa je znova proti koncu tridesetih let, zlasti v pričakovanju vojne med Jugoslavijo in Italijo. Prišlo je tudi do poskusa ljudskofrontnega povezovanja – leta 1935 sta KPI za Julijsko krajino in narodnorevolucionarno gibanje sklenila akcijski sporazum.« V nadaljevanju našteva načrtovanje atentata na Mussolinija v Kobaridu leta 1938 in akcije leta 1940: požige skladišč, razstrelitev proge pri Trbižu, sabotaze na železnici, omeni pa tudi, da so tigrovci izvajali akcije tudi na avstrijskem Koroškem. Sledi opis drugega tržaškega procesa:

»Tajna policija je leta 1940 odkrila več skrivališč orožja in razstreliva, radijski oddajnik in tri tiskarske centre. Zaprli so 300 Slovencev in z mučenjem jim je (enako kot leta 1930) uspelo razkriti mrežo. S procesom proti šestdesetim (druge so izpustili) so odlašali in je do njega prišlo že med vojno, decembra 1941. Na drugem tržaškem procesu so devet voditeljev (obtožene so razdelili po skupinah na komuniste, narodne revolucionarje in izobražence) obsodili na smrt in jo nad petimi tudi izvedli: nad komunistom Pinkom Tomažičem ter narodnimi revolucionarji Viktorjem Bobekom, Ivanom Vadnalom, Simonom Kosom in Ivanom Ivančičem. Drugi obtoženci so bili obsojeni na zaporne kazni do trideset let, štiri pa so oprostili. Kljub razbitju organiziranega protifašističnega gibanja fašistične oblasti niso mogle preprečiti, da se ne bi Primorci množično vključevali v nastajajoče osvobodilno gibanje, ki so ga razumeli kot nadaljevanje vztrajnega protifašističnega odpora.«²⁹³

Repetov učbenik je torej slovenske gimnazijce precej izčrpno seznanjal z delovanjem TIGR-a in drugih primorskih antifašističnih skupin, v poglavju o

292 Prav tam, str. 115.

293 Prav tam, str. 116.

prvih oboroženih akcijah po okupaciji slovenskega ozemlja pa je kratko opisan tudi spopad treh tigrovcev s karabinjerji na Mali gori 13. maja 1941.²⁹⁴

Prva poosamosvojitvena učbenika zgodovine 20. stoletja, tako Nešovičev in Prunkov za osnovne šole kot Repetov za gimnazije, sta bila zelo zajetna, zato jima je kmalu sledila serija novih, malce manj obsežnih učbenikov. Novi Repetov učbenik za četrti letnik gimnazije, ki je izšel leta 1998, je vsebinsko posnel prejšnjega, a v bolj strnjeni obliki. Nekoliko krajše je tudi poglavje o Slovencih v Italiji,²⁹⁵ vendar sta njegova vsebina in poanta ostali enaki kot v prvem Repetovem učbeniku.

Leta 2002 je pri DZS-ju izšel alternativni oziroma konkurenčni gimnazijski učbenik, ki sta ga napisala Ervin Dolenc in Aleš Gabrič. V poglavju o Slovencih v Italiji je zajet celoten kompleks fašizma in antifašizma v Julijski krajini, ki sta, podobno kot v Repetovem učbeniku, predstavljena večvzročno in večperspektivno, pri čemer besedilo stopa v korak z najnovejšimi izsledki znanstvenega zgodovinopisja. Avtor poglavja o Slovencih v zamejstvu je bil Ervin Dolenc, poglavje pa je naslovljeno »Neodrešena Slovenija«,²⁹⁶ kar očitno aludira na italijanski iredentizem (*Italia irredenta* = Neodrešena Italija).

Dolenčevo besedilo je med vsemi dotedanjimi (in kasnejšimi) učbeniškimi poglavji o Slovencih v Italiji najbolj celovito in kompleksno, hkrati pa je napisano razumljivo in z jasno poanto. Poglavje se začne z novo mejo med Italijo in Jugoslavijo po prvi svetovni vojni, ki je na drugi strani pustila skoraj tretjino Slovencev. Avtor nadaljuje, da je nova italijanska uprava takoj začela z zatiranjem izražanja slovenstva in dopuščala nasilje fašističnih skvadrstov. Zatem pojasni poseben pomen obmejne Julijske krajine za italijanski fašizem in prvič v slovenskih učbenikih omeni pojem »obmejni fašizem«, ostrejšo različico fašizma, ki je vključevala rasizem do slovanskega prebivalstva. Opisom fašističnega nasilja, načrtnega spodkopavanja slovenskega gospodarstva ter posledičnega izseljevanja Slovencev in priseljevanja Italijanov sledi prikaz političnega delovanja Slovencev v Italiji, ki je bilo do leta 1928, ko so bile ukinjene še zadnje slovenske organizacije, povsem onemogočeno. Avtor piše, da so se Slovenci zato začeli organizirati podtalno. Katoliško usmerjeni so oblikovali svojo tajno organizacijo, ki je skrbela za vzgojo in ohranjanje slovenske narodne zavesti, pri čemer so se opirali predvsem na slovenske duhovnike, povezane v Zbor svečnikov sv. Pavla. Liberalni voditelji so se zaradi fašističnega pritiska večinoma izselili ali pa so bili zaprti, a se je v začetku tridesetih let oblikovala nova generacija tržaških liberalcev, ki so skrbeli za tajno izdajanje slovenskega tiska, za kulturno dejavnost in vzgojo mladine. Slovenski komunisti so tajno delovali v Komunistični partiji Italije. V sodelovanju s komunističnima partijama Jugoslavije in Avstrije so leta

294 Prav tam, str. 188.

295 Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 102–104.

296 Dolenc, Gabrič, *Zgodovina* 4, str. 106–109.

1934 izdali skupno izjavo o rešitvi problema slovenske manjšine v Italiji s pravico do samoodločbe, vključno z odcepitvijo od italijanske države. Leto kasneje se je KPI o sodelovanju pri protifašističnem boju sporazumela tudi s TIGR-om. »Slovinci vseh političnih usmeritev so torej videli prvo politično nalogo in nujo v osvoboditvi izpod italijanske in fašistične oblasti ter priključitvi Primorske k Jugoslaviji.«²⁹⁷

Skoraj četrtno besedila o zgodovini Slovencev v Italiji med obema vojnama je Dolenc namenil TIGR-u:

»Mladina je bila v obrambi slovenske narodnosti bolj radikalna. Po fašističnem razpustu zadnjih slovenskih organizacij leta 1928 je ustanovila svojo skrivno organizacijo TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka). Mladina je na fašistično nasilje odgovarjala z nasiljem. Borili so se proti sodelovanju Slovencev s fašisti in proti asimilaciji ter s svojimi akcijami opozarjali domače prebivalstvo in svetovno javnost na brezupni položaj manjšine. Izvajali so atentate, sabotaže, požigali italijanske šole in se tako pripravljali na gverilsko vojskovanje, če bi Italija napadla Jugoslavijo. Jugoslovanski vojski so posredovali podatke o italijanski obmejni obrambi. Po začetku druge svetovne vojne, največ leta 1940, so tigrovci uničevali železniško progo med Nemčijo in Italijo ter italijanska vojaška skladišča. Bili so povezani s posebno britansko vojaško službo SOE za sabotaže na zasedenih ozemljih. (...)

Italijanska policija je dvakrat v večjem obsegu razkrinkala pomembnejše sodelavce TIGR-a. Prvič so od jeseni 1929 do pomladi 1930 zaprli 60 njegovih sodelavcev, 27 pa jih je pravočasno zbežalo v Jugoslavijo. Posebno sodišče za zaščito države jih je na prvem tržaškem procesu obsodilo 4 na smrt (ustreljeni 6. septembra 1930 na gmajni pri Bazovici), 28 pa na drastične zaporne kazni, tudi do 30 let. Drugi so bili oproščeni. Leta 1940, ko je Italija vstopila v vojno, je policija spet izvedla večje akcije iskanja upornikov. Takrat so aretirali skoraj 300 ljudi. Večina jih je odnesla z manjšimi kaznimi (konfinacija, stalen policijski nadzor, opomin), 60 pa so jih spet izročili Posebnemu sodišču za zaščito države, ki je še drugič izjemoma prišlo iz Rima v Trst. Na drugem tržaškem procesu decembra 1941, potem ko je Italija okupirala del Jugoslavije in polovila nekaj osumljencev še tostran meje, je bilo 9 obtožencev obsojenih na smrt (5 so jih takoj ustrelili na Opčinah, 4 so bili pomiloščeni na dosmrtno ječo), 47 pa na visoke zaporne kazni. Pet obsojencev je zaradi mučenja umrlo v zaporih. Še prej, že dober mesec po napadu Italije na Jugoslavijo, so se trije pripadniki TIGR-a spopadli z italijanskimi enotami pri Ribnici, kjer je bil eden od voditeljev organizacije, Danilo Zelen, ubit. Drugi sodelavci TIGR-a so se potem množično pridružili slovenskim partizanom pod vodstvom Osvobodilne fronte.«²⁹⁸

Ob robu besedila je fotografija spomenika pri Bazovici s podnapisom, da so bili na tem mestu 6. septembra 1930 ustreljeni Ferdo Bidovec, Fran

297 Prav tam, str. 109.

298 Prav tam, str. 108–109.



Spomenik bazoviškim žrtvam, pogost motiv v slovenskih zgodovinskih učbenikih

(Gabrič, Režek, *Zgodovina 4*, str. 220.)

Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič. Poleg tega je besedilo opremljeno še z zemljevidom etničnega in državnega ozemlja Slovencev, fotografijo požiga Narodnega doma v Trstu, naslovnico Bevkove knjige *Kaplan Martin Čedermac* iz leta 1938, plakatom, ki prikazuje sežiganje slovenskih knjig, in napisom *Qui si parla soltanto italiano*.

Enako slikovno opremo vsebuje aktualni zgodovinski učbenik za četrti letnik gimnazije, ki je izšel leta 2011 pri DZS-ju, napisala pa sta ga Aleš Gabrič in Mateja Režek. Aleš Gabrič, avtor poglavja o Slovencih v Italiji, kratko oriše fašistično nasilje nad Slovenci, predstavitev primorskega antifašizma pa omeji na delovanje duhovnikov, ki so skrbeli »za učenje slovenščine, kulturno dejavnost in ohranjanje narodne zavesti«, ter na TIGR:

»Bolj radikalna je bila v obrambi narodnih pravic mlada generacija. Ustanovili so organizacijo TIGR (kratica za Trst, Istra, Gorica, Reka) in na nasilje odgovorili z nasiljem, atentati in požigi italijanskih šol in uradov, ki so jih ocenjevali kot sredstvo poitalijanjevanja. Pripravljali so se na morebitno vojno in jugoslovanski vojski pošiljali podatke o italijanski vojski.

Italijanska oblast je preganjala izražanje slovenskih narodnih čustev. Še zlasti pozorno so iskali sodelavce Tigra. Na prvem tržaškem procesu so bili štirje obsojeni na smrt in ustreljeni, številni obsojeni na dolge zaporne kazni. Proces je zbudil veliko pozornost tudi zunaj Italije in sprožil številne proteste zaradi italijanskega zatiranja pripadnikov drugih narodov. Toda policijski pregoni niso uničili tajnih slovenskih organizacij in do prvega spopada po kapitulaciji Jugoslavije leta 1941 je prišlo med člani Tigra in italijansko enoto. Tigrovci in na splošno Primorci so se zaradi preživetja fašističnega nasilja med vojno množično vključevali v partizanske enote.²⁹⁹

V aktualnem gimnazijskem učbeniku je torej v poglavju o Slovencih v Italiji močnejše kot v predhodnih poosamosvojitvenih učbenikih izražena tendenca po sintezi. Šolska zgodovina in posledično tudi učbeniško zgodovinopisje namreč težita h krajšanju učbeniških besedil, nemalokrat tudi na račun tem, ki bi si verjetno zaslužile več pozornosti.

Še krajše je besedilo o fašističnem nasilju in antifašizmu na Primorskem v aktualnem učbeniku zgodovine za srednje strokovne in poklicne šole, kjer je zaradi omejenega števila ur, namenjenih zgodovini, sinteza vsebin še bolj izrazita. Toda teh nekaj odstavkov v učbeniku Metke Karlovšek in Vesne Robnik iz leta 2012 je vendarle veliko več, kot so lahko kdajkoli prej o tej tematiki v svojih zgodovinskih učbenikih brali dijaki strokovnih in poklicnih srednjih šol. Kratkemu orisu fašističnega nasilja nad Slovenci sledi predstavitev organizacije TIGR, »ki je izvajala sabotaže, požigala glavne potujčevalnice – šole, širila protiitalijansko propagando in napadala policijo. Končni cilj je bila priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji.«³⁰⁰

Hkrati z gimnazijskimi so se pisali tudi novi osnovnošolski učbeniki. Leta 1997, komaj štiri leta po izidu prvega poosamosvojitvenega osnovnošolskega učbenika sodobne zgodovine avtorjev Nešovića in Prunka, je izšel novi učbenik za osmi razred (po uvedbi devetletke za deveti razred), ki so ga napisali Ana Nuša Kern, Dušan Nečak in Božo Repe. Poglavje o Slovencih v Italiji je vsebinsko podobno, a bistveno krajše kot v Repetovem gimnazijskem učbeniku iz leta 1995. Kratko je orisano fašistično nasilje, omenjena sta narodna zavednost primorske duhovščine in delovanje TIGR-a, besedilo pa je opremljeno z zemljevidom slovenske zahodne meje, plakatoma, ki prikazujeta sežiganje slovenskih knjig, napisom *Qui si parla soltanto italiano* in fotografijo bazoviške gmajne.³⁰¹

Podobno velja za konkurenčni učbenik za osmi oziroma deveti razred osnovne šole *Koraki v času: 20. stoletje*, ki je izšel pri DZSju leta 2003 v soavtorstvu Ervina Dolenca, Aleša Gabriča in Marjana Rodeta. Tudi tu sta slikovno gradivo

299 Gabrič, Režek, *Zgodovina 4*, str. 220–221.

300 Karlovšek, Robnik, *Zgodovina za srednje strokovno in poklicno tehniško izobraževanje*, str. 83.

301 Kern, Nečak, Repe, *Naše stoletje*, str. 73–74.

in naracija podobna kot v poglavju o primorskih Slovencih v gimnazijskem učbeniku Dolenca in Gabriča iz leta 2002, le da je njegova vsebina skrajšana in nekoliko prilagojena mlajšim bralcem.³⁰² V prenovljenem učbeniku *Koraki v času* 9 iz leta 2013 avtorjev Aleša Gabriča, Marjana Rodeta in Tadeje Galonja (poleg njih je kot avtor naveden tudi pokojni Ervin Dolenc, soavtor starejše različice tega učbenika) je poglavje o Slovencih v Italiji med obema vojnama očitno izpadlo, saj o fašizmu in antifašizmu na Primorskem v njem ni nobene besede.³⁰³

V osnovnih šolah je danes najbolj razširjen učbenik *Raziskujem preteklost* 9 Jelke Razpotnik in Damjana Snoja. V poglavju o Slovencih v Italiji je najprej predstavljeno fašistično nasilje: od prepovedovanja slovenščine v javnosti, poitalijančevanja slovenskih lastnih in krajevnih imen, prepovedi slovenskih društev, časopisov in knjig, do spodbujanja izseljevanja Slovencev in priseljevanja Italijanov. Avtorja nadaljujeta, da je nasilje zbudilo odpor:

»Ustanovljene so bile ilegalne odporiške skupine, ki so na fašistično nasilje odgovarjale z nasiljem. Najbolj znani organizaciji sta bili TIGR in Borba.

V okviru TIGR-a (kratica TIGR pomeni Trst – Istra – Gorica – Reka) so delovali mladi, ki so hoteli svetovno javnost opozoriti na položaj narodnih manjšin v Julijski krajini.

Tigrovci so požigali italijanske šole in vrtce, napadali fašiste, širili propagandno literaturo in izvajali oborožene akcije.

Temeljni cilj obeh je bila priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji. Obe organizaciji je skrivaj podpirala tudi matična država.

Fašisti so zajetim upornikom sodili na dveh tržaških procesih, leta 1930 in 1941.«³⁰⁴

Ob robu besedila so fotografija spomenika v Bazovici ter odlomka iz časopisnih člankov v *Slovcu* in *Slovenskem narodu* iz leta 1930, ki poročata o fašističnem nasilju nad Slovenci v Julijski krajini.

ZAKLJUČEK

Vsebina in naracija zgodovinskih učbenikov, pedagoški in didaktični pristopi ter ideologija in vrednote, ki jih skušajo šolski mladini v zadnjih desetletjih posredovati pisci učnih načrtov in učbenikov, so si precej podobni, a drugačni, kot so bili v obdobju socializma. Najbolj izrazit vpliv na zgodovinske učbenike je namreč imela prav menjava političnega sistema. To velja tako za obdobje po letu 1945 kot po letu 1991, ko se je hkrati z menjavo političnega sistema korenito spremenil tudi pouk zgodovine v šolah in z njim vsebina učbenikov. Poleg

302 Dolenc, Gabrič, Rode, *Koraki v času: 20. stoletje*, str. 70–71.

303 Gabrič, Rode, Galonja, Dolenc, *Koraki v času* 9.

304 Razpotnik, Snoj, *Raziskujem preteklost* 9, str. 100.



V zgodovinskih učbenikih fašistično nasilje nad Slovenci v Italiji največkrat simbolizira fotografija požiga slovenskega narodnega doma v Trstu leta 1920.

(Božič, Weber, *Zgodovina 8*, str. 38.)

prevladujočih političnih stališč, ideologij in vrednot so na vsebino učbenikov vplivali tudi spreminjajoči se učni načrti, razvoj didaktike, pedagogike in psihologije ter raziskanost posameznih tematik v zgodovinopisju, prav tako pa ne gre spregledati osebnega vpliva avtorjev učbenikov.

Prvi povojni zgodovinski učbeniki niso omenjali Slovencev v Italiji, celo fašističnega nasilja nad njimi ne. Tega se je prvič dotaknil Škerlov učbenik za osmi razred osnovne šole iz leta 1966, v katerem so bile prvič omenjene tudi bazoviške žrtve; TIGR, četudi brez vsake idejnopolitične opredelitve, pa je bil prvič omenjen v osnovnošolskem učbeniku Božiča in Webra iz leta 1973. Odtlej so bile bazoviške žrtve in TIGR stalnica slovenskih učbenikov, toda to je veljalo le za osnovnošolske učbenike, medtem ko so v srednješolske učbenike Slovenci za rapalsko mejo vstopili šele leta 1984. Percepcija tega dela slovenske zgodovine se je torej začela v učbeniškem zgodovinopisju spreminjati v sedemdesetih in osemdesetih letih, hkrati z razmahom znanstvenega zgodovinopisja o fašizmu in antifašizmu na Primorskem, pravi prelom v odnosu do zgodovine Slovencev izven matice pa se je zgodil šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so se začeli pisati novi zgodovinski učbeniki. Ti so poleg fašističnega nasilja zajeli tudi primorski antifašizem različnih idejnih in političnih provenienc, po izčrpnosti in kompleksnosti vsebine pa izstopata besedilo Ervina Dolenca v gimnazijskem učbeniku *Zgodovina 4* iz leta 2002 in njegova krajša različica v osnovnošolskem učbeniku *Koraki v času: 20. stoletje* iz leta 2003.

Nevenka Troha

SIMBOLNI KRAJI SPOMINA: BAZOVICA

Na tržaškem Krasu zelo blizu drug drugemu stojita dva spomenika, poimenovana po bližnji vasi Bazovica.³⁰⁵ Prvi je spomenik štirim 6. septembra 1930 ustreljenim slovenskim protifašistom, tigrovcem, ki je bil že ob prvi obletnici ustrelitve po osvoboditvi septembra 1945 postavljen na kraju njihove usmrtitve, torej na gmajni (vojaškem strelišču) pri Bazovici. Drugi spomenik stoji pri zapuščenem rudniškem jašku, t. i. bazoviški fojbi (Foiba di Basovizza), in spominja na Italijane, ki so jih maja 1945 ob zasedbi Julijske krajine aretirale jugoslovanske zasedbene oblasti in so pogrešani. Prav v ta jašek naj bi jugoslovanske oblasti namreč vrgle več sto usmrčenih.³⁰⁶

Italijanski fašistični režim je oktobra 1929, sedem let po prihodu na oblast, izvedel prvo smrtno kazen nad pripadnikom manjšine Vladimirjem Gortanom.³⁰⁷ Nekaj manj kot leto dni kasneje, 5. septembra 1930, so bili na procesu v Trstu pred Posebnim sodiščem za zaščito države kot teroristi obsojeni na smrt in naslednji dan ustreljeni na vojaškem strelišču pri Bazovici štirje člani Borbe, tržaške veje organizacije TIGR, in sicer Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz

305 Objavljeno je dopolnjeno besedilo prispevka: Troha, Razmislek o spominu na usmrtitve.

306 O vprašanju, ali so tisti, ki so jih maja 1945 na Tržaškem usmrtili jugoslovanske oblasti, sploh v bazoviški fojbi in koliko jih je, glej: Troha. *Komu Trst?*, str. 51–56; Pirjevec, Troha, Bajc, Dukovski, Franzinetti, *Fojbe*, str. 277–283, 312–321.

307 Vladimirja Gortana (1904–1929) je Posebno sodišče za zaščito države obsodilo na smrt na procesu v Pulju 16. 10. 1929. Obsodba je bila izvršena naslednji dan. Več v: Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 124–133.

Valenčič. Strelski vod so sestavljali pripadniki fašistične Prostovoljne milice za državno varnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSN).³⁰⁸ In na seznamu tistih, ki so jih po vojni aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani, sta tudi dva, za katera je v jugoslovanskih dokumentih navedeno, da sta bila »pripadnika strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti«. ³⁰⁹

Usmrtitve štirih obsojencev Posebnega sodišča za zaščito države so široko odmevale v evropski in svetovni demokratični javnosti, Bazovica pa je že leta 1930 postala simbol protifašističnega odpora. Tako imenovani svobodni tisk izven Italije je ostro obsojal fašistično Posebno sodišče za zaščito države v Trstu. Pri tem je bil v okviru slovanske vzajemnosti v ospredju češki tisk, o tej temi pa so pisali tudi francoski, britanski, nemški, švicarski, avstrijski in drugi časopisi. Naj v nadaljevanju navedem nekaj odlomkov.

Že na dan usmrtitve, 6. septembra 1930, so praški *Narodni Listy* zapisali: »Štirje Slovenci so bili danes usmrčeni! Vse slovanstvo biva danes v duhu pri Slovencih v Trstu. Fašistični tisk obrekuje Slovanstvo, nazivaje ga barbarstvo.« *The Manchester Guardian* je 8. septembra 1930 objavil: »Tržaška razsodba. Prošnje in protesti so zaman prihajali v Ženevo (sedež Zveze narodov, op. a.) v nadi, da rešijo njihovo življenje, toda neusmiljena brzina italijanske justice je načrten udar v obraz tistim, ki jim je svoboda ljubša kot pravično maščevanje zakona in reda.« Graški *Tagespost* pa je istega dne zapisal: »Gre pa tu še za nekaj drugega, nekaj večjega, za sile narodnega sožitja, ki so prav v tem času pridobile na veljavi. Kako je mogoče, da so Istrani, Hrvatje in Slovenci, ki so znani že iz stare Avstrije kot mirni, lojalni in vsakemu nasilju nenaklonjeni ljudje, postali naenkrat nevarni bombaši!? (...) V juliju leta 1920 so /fašisti/ zažgali narodni dom v Trstu (...) sledila je še v istem letu upepelitev društvene tiskarne v Pazinu, v naslednjih dveh letih pa razrušitev društvenih domov v Pulju, Opatiji, Barkovljah in pri Sv. Ivanu v Trstu in končno še tržaške tiskarne Edinosti. Vsa ta dejanja ostajajo do današnjega dne nekaznovana, nasprotno, proslavljali so jih celo kot zmage in junaška dejanja.« Dunajski *Arbeiter Zeitung* pa je 14. septembra 1930 objavil: »V avtu, ki jih je peljal po smrtni obsodbi, so obsojenci prepevali slovanske pesmi. (...) Italiji je dala Trst vojna. Fašizem ji ga je zopet vzela. ON, ne štirje ustreljenci, je zagrešil veleizdajo.« Baselski *National*

308 O eksekuciji v: Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 174.

309 Aldo De Guarrini, rojen 1905 v Trstu. Bil je pripadnik MVSN in po septembru 1943 njene naslednice Milice za teritorialno obrambo (MDT, *Milizia per la difesa territoriale*). Pogrešan. Ni podatka, kdaj je bil aretiran in usmrčen.

Cosimo Damiano Sfregola, rojen leta 1906 v Barletti pri Bariju. Med vojno je bil agent zloglasnega Posebnega inšpektorata javne varnosti v Trstu, institucije, ki je bila med tistimi, ki so v Juljski krajini izvajale represijo proti osvobodilnemu gibanju, ena najbolj okrutnih in učinkovitih. Jugoslovanske oblasti so ga aretirale 11. maja 1945 na Miljah, od 23. junija pa je bil v zaporih Ozne v Ljubljani. Od tam je bil odpeljan 6. januarja 1946 in je pogrešan.

ARS, AS 1584, , ae 141, 129; ARS, AS 1931, Zaporne knjige, Ozna št. 2406.

Zeitung 9. septembra 1930: »Italijanov tudi nikoli ne bo mogoče prepričati, da procesi, kakor je bil tržaški, ne morejo odstraniti s tega sveta mržnje in nasilja. Stenice se lahko zatrejo, narodi pa nikdar.«³¹⁰

Po ustreljenih so v Sloveniji in druge poimenovali več šol, ulic in trgov. Obeležji stojita tudi na pokopališču pri Sveti Ani v Trstu, kjer so pokopani, in v Prešernovem gaju v Kranju, kjer je bil spomenik v obliki presekanе piramide, vklenjene v črne verige, odkrit že leta 1931; od 29. septembra 2012 pa je ponovno videti ploščo pred rektoratom Univerze v Ljubljani.

Številni so bili odmevi tudi med kulturniki (pesniki, pisatelji, likovnimi umetniki ipd.). Naj omenim samo pesem skladatelja in pevovodje Frana Venturinja z naslovom *Bazovica* in zaključnim verzom »In maščevana bo Bazovica, / ob zori krvavi nebo zažari«, ki so jo na Primorskem šteli za prvo primorsko himno.³¹¹

Ivan Rudolf, ki je bil v tridesetih letih pomemben člen obveščevalne in sabotažne dejavnosti, ki jo je organizacija TIGR izvajala po navodilih britanske obveščevalne službe, je v emigraciji v Egiptu med vojno do leta 1944 izdajal list *Bazovica*.³¹²

Po Bazovici se je imenovala 18. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada, ki je delovala med letoma 1943 in 1945. Ustanovljena je bila septembra 1943 kot 2. soška oz. 18. brigada. 24. aprila 1944 pa je Glavni štab NOV in POS izdal povelje, da se brigada, ki se je posebej izkazala v bojih v zimskih in pomladnih mesecih 1943/1944 na zahodni slovenski meji in še posebej v Benečiji, preimenuje: »Kot priznanje borcem, podoficirjem, oficirjem in politkomisarjem 18. brigade, ki so pokazali mnogo volje in znanja, da z največjim požrtvovanjem usposobijo brigado za hude boje, ki čakajo našo vojsko v bližnji bodočnosti, glavni štab NOV in PO Slovenije dodeljuje 18. brigadi naslov 18. SNO UDARNA BRIGADA, BAZOVIŠKA. Tovariši borci, podoficirji, oficirji in politkomisarji 18. SNOUB, Bazoviške, dvignite čast in ponos svoje brigade! Tovariši borci, podoficirji, oficirji in politkomisarji NOV in PO Slovenije! Naj vam bo 18. SNOUB, Bazoviška, primer požrtvovanja in vzdržljivosti v naporih za dvig sposobnosti in udarnosti vaših enot!«.³¹³

310 Citirano po: Pahor M., Prvi tržaški proces in odmevi v Evropi, str. 5.

311 Fran Venturini je že leta 1931 ustvaril »Slovensko sv. mašo za mešani zbor v spomin svojim učencem Bidovcu, Marušiču, Milošu in Valenčiču«. [http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-\(edvard\)/912/](http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-(edvard)/912/) (dostop: 7. 3. 2017).

312 Ivan Rudolf je med vojno deloval na Bližnjem vzhodu. Z britanskim dovoljenjem je obiskoval britanska vojaška ujetniška taborišča v Egiptu, Maroku, Alžiriji, Sudanu, Somaliji, Keniji, Etiopiji, Suezu in tudi Južni Afriki ter tam za vstop v jugoslovansko vojsko navačil italijanske vojake jugoslovanske oziroma slovenske narodnosti. Pri izbiranju vojakov ga je ovirala jugoslovanska begunska vlada, predvsem pa srbski vojaški krogi, ki niso bili posebno naklonjeni dejstvu, da je izbiral predvsem Primorce in Istrane. Bil je tudi eden od »botrov« Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona, pripadniki katerega so se v začetku leta 1944 odločili, da se priključijo partizanskim prekomorskim brigadam. Tudi Rudolf je bil do jugoslovanske kraljeve vlade kritičen in je leta 1944 ugotavljal, da je napočil čas za odhod iz jugoslovanske vojske v partizane. <http://www.primorci.si/osebe/rudolf-ivan/867/> (dostop: 7. 3. 2017).

313 Franjo Bavec - Branko. *Bazoviška brigada*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade: Partizanska knjiga, 1970, str. 284, 285. <http://www.znaci.net/00003/7xx.php?bk=772> (dostop 7. 3. 2017).

Bazovica je tako postala simbolni kraj boja primorskih Slovencev proti fašizmu in raznarodovanju.³¹⁴

Na gmajni pri Bazovici vsako leto poteka spominska slovesnost, ki se je udeležujejo Slovenci z obeh strani meje in tudi nekateri Italijani. Prva svečanost v počastitev spomina na bazoviške žrtve, združena s proslavo tretje obletnice kapitulacije Italije (oba datuma, 6. in 8. september, sta komaj dva dneva vsaksebi) in manifestacijo za priključitev Primorske s Trstom in Istro k Jugoslaviji, pa je bila 8. septembra 1945 na Kongresnem trgu v Ljubljani. Po poročanju *Slovenskega poročevalca* naj bi se na njej zbralo 50.000 ljudi. Med parolami so bile tudi naslednje: »Bazovica je s krvjo podpisano pismo naše pravice!«, »Bazovica je temelj svobode primorskega ljudstva!«. Manifestanti so sprejeli posebno resolucijo za združitev vseh Slovencev in se nato v povorki odpravili po ljubljanskih ulicah.³¹⁵

Prva proslava na gmajni pri Bazovici je bila organizirana v nedeljo, 9. septembra 1945. Na njej naj bi po pisanju *Slovenskega poročevalca* sodelovalo kar »sto tisoč primorskih rojakov«. Po svečani maši zadušnici v bazoviški cerkvi so na mestu ustrelitve odkrili spomenik, posvečen bazoviškim žrtvam. Med drugimi je govoril predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst, pisatelj France Bevk. Na popoldanski manifestaciji je sodelovalo 56 slovenskih in italijanskih pevskih zborov, med drugimi pa je v imenu garibaldinskih partizanov govoril polkovnik Libero.³¹⁶ Kot so poročali obveščevalci Ozne, je bila manifestacija v Bazovici »veličastna manifestacija demokratičnega ljudstva. Navdušenje je bilo nepopisno. Nekdo je vrgel med ljudi neresnično vest, da so fašisti v Trstu pobili tri partizane in ljudje bi kmalu

314 Posebno sodišče za zaščito države je v času svojega delovanja (1927–1943) sodilo na 978 procesih, od teh na 131 slovenskim in hrvaškim obtožencem. 36 od skupnih 47 smrtnih obsodb je bilo izrečenih proti obtožencem slovenske in hrvaške narodnosti, od tega je bilo 26 izvršenih.

Na t. i. 2. tržaškem procesu pred Posebnim sodiščem v Trstu so bili 14. 12. 1941 na smrt obsojeni Pino Tomažič, Ivan Ivančič, Ivan Vadnal, Viktor Bobek, Simon Kos, Zorko Ščuka, Dorče Sardoč, Lavo Čermelj in Franc Kavš. Istega dne je kralj na Mussolinijev predlog pomilostil Ščuko, Kavsa, Čermelja in Sardoča. 15. 12. so nepomiloščene obsojence s policijskim avtom odpeljali iz tržaškega zapora na vojaško strelišče na Opčine. Tudi to eksekucijo so izvedli pripadniki 58. legije MVSN. Trupla ustreljenih so v največji tajnosti odpeljali v Villorbo pri Trevisu, kjer so jih skrivoma pokopali v skupni grob. Svojci so za kraj tajnega pokopa izvedeli šele po koncu vojne. Njihove posmrtno ostanke so 27. oktobra 1945 pripeljali na trg Unità v Trst, kjer se je odvila veličastna komemoracija. Po njej so jih odpeljali v rojstne kraje, Tomažiča pa so pokopali na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu.

29. junija 1942 je Posebno sodišče sodilo 22 partizanom, ki so bili ujeti aprila istega leta v bitki na Nanosu. 15 jih je obsodilo na smrt, od teh 6 v odsotnosti, 9 obsojencev pa je bilo ustreljenih v bližini Rima. 5 smrtnih obsodb je bilo izrečenih tudi 23. 10. 1942 na procesu proti ilirskobistrški skupini, ki naj bi od leta 1938 vohunila za Dragutina Slekovca. Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu, str. 245–258.

315 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 119, 9. 9. 1945, Tujega nočemo, svojega ne damo!

316 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 121, 11. 9. 1945, Sto tisoč primorskih rojakov na proslavi v Bazovici; *Slovenski poročevalec*, 6, št. 122, 12. 9. 1945, Spominska svečanost v Bazovici; *Primorski dnevnik*, 1, št. 101, 9. 9. 1945, Vstala Primorska si v novo življenje, z dvignjeno glavo korakaš v nov čas.



Spominska proslava na Bazovici leta 1945

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

zdivjali.«³¹⁷ Isti dan je proslavo ob obletnici kapitulacije Italije priredila tudi anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava, na kateri pa so »prevladovalе reakcionarne skupine«, ki so izžvižgale jugoslovansko zastavo in nastop jugoslovanskih vojakov, nekateri pa so tudi skandirali: »Italia! Italia!«³¹⁸

Leto kasneje, ko so bili sklepi mirovne konference bolj ali manj znani, je Zavezniška vojaška uprava manifestacije v spomin bazoviškim žrtvam, zlasti pa v spomin na kapitulacijo Italije, prepovedala, pri čemer se je sklicevala na obstoječe zaostrene razmere. V Bazovici je tako potekala samo spominska slovesnost v petek, 6. septembra; na njej je bilo 3000 ljudi. Začela se je z mašo zadušnico, govorom in polaganjem vencev.³¹⁹ V nedeljo, 8. septembra, so ljudje kljub zapori dohodov na pokopališče pri Sveti Ani v Trstu splezali čez ograjo in se poklonili žrtvam fašizma ob njihovih grobovih. *Slovenski poročevalec* je med drugim zapisal: »Tisti, ki bi morali biti tu z nami, nas čakajo s puškami in palicami pred vrati.«³²⁰ Leta 1947 je isti časopis ob obletnici objavil le kratek zapis,³²¹ nekaj naslednjih let pa ničesar. Je pa o spominskih slovesnostih obširno poročal *Primorski dnevnik*.

317 ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

318 Prav tam.

319 *Slovenski poročevalec*, 7, št. 210, 8. 9. 1946, str. 3, ZVU krši osnovna načela demokracije.

320 *Slovenski poročevalec*, 7, št. 212, 11. 9. 1946, str. 3, Komemoracija na pokopališču Sveta Ana.

321 *Slovenski poročevalec*, 8, št. 210, 6. 9. 1947, str. 2, Ob 17. obletnici bazoviških žrtev.

Od leta 1947 so spominske slovesnosti potekale tudi v znamenju političnih delitev. Ustreljeni v Bazovici so bili simbol za vse politične tabore med Slovenci na Tržaškem in tudi na Primorskem sploh, in tako so si jih vsi »lastili«. Januarja 1947 v Gorici ustanovljena Slovenska demokratska zveza (SDZ), program katere je bil tudi odločen protikomunizem, hkrati pa je OF krivila za izgubo Trsta in Gorice,³²² je Slovansko-italijansko antifašistično unijo (naslednico OF v conah A in B Julijske krajine in nato na Svobodnem tržaškem ozemlju, op. a.) in komuniste obtožila, da so si prilastili spominske slovesnosti v spomin na bazoviške žrtve: »Naši mladi mučeniki niso bili komunisti. V komunizmu so videli zlo kot v fašizmu.«³²³

Položaj se je še bolj zapletel po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, po kateri se je levi tabor razcepil in je večina levo usmerjenih Slovencev podprla prosovjetsko Komunistično partijo STO pod vodstvom Vittoria Vidalija.³²⁴ Tega leta so 5. septembra zjutraj predstavniki SDZ k spomeniku položili lovorjev venec: »Tako je bil prvi venec na spomeniku junakov venec Slovenske demokratske zveze s slovensko trobojnico brez rdeče zvezde, zastava, za katero so se bazoviški junaki borili in žrtvovali.«³²⁵ Spominske slovesnosti, ki je bila popoldan, se niso udeležili: »Mi, svobodni Slovenci, ki imamo edini pravico pripenjati čista imena teh štirih mučencev na svojo čisto zastavo, ne bomo šli za priče naročenih proslav ob obletnici.«³²⁶

Na popoldanski spominski slovesnosti so sodelovali tudi govorci, ki so pripadali Vidalijevi KP STO, in sicer je v italijanščini govoril urednik časopisa KP STO *Il Lavoratore* Leopoldo Gasparini, v slovenščini pa Blažina, ki je imel, kot je zapisal *Primorski dnevnik*, »polna usta prelepih fraz«, ni pa omenil niti slovenskega osvobodilnega boja niti Jugoslovanske armade, ki je osvobodila Trst. V imenu OF je spregovoril tudi predsednik Slovensko-hrvaške prosvetne zveze Zorko Jelinčič, ki je bil leta 1931 v Rimu na nadaljevanju prvega tržaškega procesa obsojen na 20 let ječe. V govoru je med drugim poudaril, da »program Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ki ga izvršuje OF in SIAU, še ni v celoti uresničen«. Člane SDZ pa je označil za »kričarje (...) žalostne skupinice hlapcev, včeraj nacifašizma, danes svetovne reakcije«.³²⁷

322 *Demokracija*, 1, št. 1, 25. 4. 1947, str. 1, Slovincem, Hrvatom in Srbom STO; Maganja. *Trieste 1945–1949*, str. 36–40.

323 *Demokracija*, 1, št. 20, 5. 9. 1947, str. 2, Ob spominu na bazoviške žrtve. Usmrtitve leta 1930 naj bi obsodil ves svet, »samo komunistična Rusija je molčala, samo komunisti so molčali. /.../ Slovenski komunisti so bili, to lahko spričamo, najbolj strupeni proti našim žrtvam, obsojencem in konfirancem na otokih.«

324 O razkolu pričajo tudi rezultati občinskih volitev v Coni A STO junija 1949. Več v: Troha, Volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. O Vittoriju Vidaliju in njegovi vlogi v Trstu glej: Karlsen, *Zadnja bitka v Stalinovem imenu*.

325 *Demokracija*, 2, št. 35, 10. 9. 1948, str. 1, Poklon bazoviškim žrtvam.

326 *Demokracija*, 2, št. 34, 3. 9. 1948, str. 1, Naš venec mučencem (ob bazoviški obletnici).

327 *Primorski dnevnik*, 4, št. 181, 7. 9. 1948, str. 1, Spominska proslava bazoviških junakov, prvih žrtev v borbi za našo enotnost in za svobodo Primorske in Trsta.

6. septembra leta 1949 je SDZ v cerkvi Novega Svetega Antona v Trstu organizirala mašo zadušnico. Ob vabilu nanjo so v tedniku *Demokracija* zapisali: »Temne sile so se celo polastile tistih narodnih mučenicov in z njimi bazoviških žrtev, ki bi danes, ako bi bili še živi, prvi v onemoglem besu planili proti rodoljubom pod rdečo krinko.«³²⁸

Ta leta so bila vrhunec politične razdeljenosti in tudi sovraštva med Slovenci v Coni A STO. Postopoma pa je le zorelo spoznanje, da je sodelovanje nujno. Do zблиžanja med desnico in projugoslovansko levico je prišlo pred občinskimi volitvami maja 1952.³²⁹ Tabora 14. aprila 1952 v Bazovici se je udeležilo 12.000 ljudi. Engelbert Besednjak je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic, je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.« Še vedno pa ni bil mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste.³³⁰

Že vrsto let skozi ves teden potekajo enotne prireditve, vrhunec pa dosežejo na spominski slovesnosti ob spomeniku na bazoviški gmajni prvo nedeljo po 6. septembru. Organizacijo vodi Odbor Bazoviški junaki, ki je naslednik Odbora za proslavo bazoviških žrtev, ustanovljenega julija 1945. Od leta 1997 Odbor deluje pod okriljem Narodne in študijske knjižnice v Trstu, »ker se je hotelo poudariti predvsem narodne, kulturne in zgodovinske sestavine spomina. Odbor skrbi za ohranjanje spomina na štiri ustreljene junake, za ohranjanje vrednot protifašizma, ki je splošna evropska vrednota, za kulturo miru in sožitja.«³³¹ Na teh spominskih slovesnostih so navzoči tudi predstavniki oblasti iz tržaške pokrajine in tamkajšnjih občin, za razliko od slovesnosti ob bazoviški fojbi pa na tej slovesnosti ni častne čete in visokih predstavnikov italijanske republike, saj so ustreljeni za italijanske oblasti uradno še vedno teroristi. Osrednji govorniki so vidni predstavniki političnega in kulturnega življenja, Slovenci, v zadnjih letih pa tudi Italijani. Tako sta bila leta 2010 na spominski slovesnosti osrednja govornika pesnik Miroslav Košuta in tržaški zgodovinar ter član Slovenskoitalijanske kulturnozgodovinske komisije Raoul Pupo.³³² Leta 2015 pa so bili osrednji govorniki trije, italijanski pisatelj in novinar iz Gorice Andrea Bellavite, hrvaški pisatelj in kulturnik Milan Rakovac ter tržaškoslovenski politik in pisatelj Rafko Dolhar.³³³ Leta 2016 pa sta bili govornici

328 *Demokracija*, 3, št. 33, 2. 9. 1949, str. 1, Bazovica – simbol narodne borbe. Štirinajst dni kasneje pa so poudarili razkol med Slovenci na levi in zaključili: »Od Bazovice, komunisti vseh vrst, roke proč! (...) Biti komunist pomeni biti narodni izmeček.« *Demokracija*, 3, št. 35, 16. 9. 1949, str. 2, Maščevana boš Bazovica.

329 O volitvah glej: Troha, Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja, str. 484–486.

330 ARS, AS 1931, Pismo Engelberta Besednjaka, 7. 5. 1952.

331 <http://www.knjiznica.it/odbor-za-proslavo-bazoviskih-junakov/> (dostop: 27. 2. 2013).

332 http://www.primorski.it/stories/trst/145363/#.WL_Ve_IqtG0 (dostop 7. 3. 2017).

333 <http://www.slomedia.it/bazovica-2015-ob-70-letnici-osvoboditve-in-postavitve-spomenika-in-ob-85-letnici-ustrelitve-stirih-junakov> (dostop 7. 3. 2015).

Loredana Panariti, deželna odbornica Furlanije Julijske krajine, in Ksenija Dobrila, predsednica paritetnega odbora za slovensko manjšino.³³⁴

Kot sem že omenila, je po letu 1945 Bazovica dobila še drug simbolni pomen. Opuščen rudniški jašek, t. i. bazoviška fojba, v katero naj bi bili vrženi mnogi od tistih, ki so jih, potem ko so v začetku maja 1945 osvobodile celotno slovensko etnično ozemlje in zahodno od rapalske meje vzpostavile zasedbeno vojaško upravo, aretirale in usmrtila jugoslovanske oblasti, je bil leta 1980 proglašen za spomenik državnega interesa. Leta 1991 ga je obiskal takratni predsednik Italijanske republike Francesco Cossiga, 11. septembra 1992 pa jo je novi predsednik Oscar Luigi Scalfaro z odlokom razglasil za državni spomenik (monumento nazionale). 10. februarja 2007 je tržaški župan Roberto Di Piazza »v čast mučenikom fojb« uradno odprl nov sakrarij.³³⁵

Večina tistih, ki so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, je bila po krajšem času izpuščena. Drugi so bili usmrčeni in vrženi v kraška brezna (fojbe) ali druge jame, največ v prvi polovici maja 1945, ali deportirani v Jugoslavijo. Številni so se vrnili, drugi so umrli ali bili ubiti na poti, v zaporih ali v taboriščih vojnih ujetnikov.³³⁶

Pogrešani so bili večinoma pripadniki oboroženih enot, kot so razne veje vojske in policije, zlasti agentje javne varnosti in fašistične milice MVSN, pa tudi med civilisti je za mnoge najti podatke o njihovem aktivnem sodelovanju s fašizmom in nacističnim okupatorjem. Kot sem že omenila, sta bila dva med njimi pripadnika strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti. Med pogrešanimi pa je tudi več protifašistov, ljudi, ki so bili aretirani po pomoti, iz osebnega maščevanja itd.³³⁷

O kaosu, ki je vladal v prvih mesecih po vojni, ko so se premikali tisoči vojnih ujetnikov in drugih zajetih ter aretiranih, nam zgovorno priča primer finančnih stražnikov, ki so bili zajeti v dveh vojašnicah v Trstu, potem ko so konec aprila 1945 sodelovali v proitalijanski vstaji. Doživeli so popolnoma različne usode. Prvi stiki s projugoslovanskimi vstajniki in pripadniki Jugoslovanske armade so bili prijateljski. A že 2. maja dopoldan so jugoslovanske enote nenadoma obkolile vojašnico finančnih stražnikov na Campu Marziu in zajele tri častnike ter 93 podčastnikov in finančnih stražnikov. Zgodaj popoldan je bila obkoljena tudi

334 <http://www.slomedia.it/bazovica-2016-celoten-sporod> (dostop 7. 3. 2017).

335 http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza (dostop 7. 3. 2013). Več o genezi razglasitve bazoviške fojbe za državni spomenik Jože Pirjevec, v Pirjevec, Troha, Bajc, Dukovski, Franzinetti, Fojbe, str. 196–214.

336 Po doslej ugotovljenih podatkih je pogrešanih okoli 1500 ljudi, ki so imeli stalno bivališče na območju nekdanje Goriške in današnje Tržaške pokrajine. Ker pa so na seznamu tudi pripadniki oboroženih formacij (raznih vej policije in vojske), lahko sklepamo, da tistih, ki na sezname niso bili vključeni, ni bilo veliko. Glej: *Caduti, dispersi*; Cernigoi, *Operazione foibe*; Nemeč, *Seznam umrlih za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti maja 1945 na območju nekdanje Goriške pokrajine*.

337 O strukturi pogrešanih glej: Troha, *Pogrešani*, str. 157–230.

vojašnica na Ulici Udine, kjer je bilo zajetih 11 častnikov in 250 podčastnikov ter finančnih stražnikov. Jugoslovanske enote so ujetnike iz vojašnice na Ulici Udine razorožile, odvedle v Rojan, nato na Prestranek in čez nekaj dni v taborišče za vojne ujetnike v Borovnici. Vsaj sedem jih je umrlo v Borovnici, sedem pa v bolnici za vojne ujetnike na gradu v Škofji Loki, vsi drugi so bili izpuščeni, prvi že junija 1945, večja skupina pa 14. julija 1945.

Zajeti v vojašnici na Campu Marziu naj bi prenočili v bližini salezijanskega samostana v Trstu in bili naslednji dan odpeljani. Nazadnje so jih videli v Hrpeljah, nato so pogrešani. Italijansko ministrstvo za finance, v katerega pristojnost sodi finančna straža, in sorodniki so naslednja leta poizvedovali za pogrešanimi. Po njih so poizvedovale tudi nekatere slovenske oblasti. Tako je med drugim 11. oktobra 1945 predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst France Bevk poslal dopis Javnemu tožilcu Slovenije, v katerem ga obvešča, da naj bi ugotovili, kje so še vedno zaprti finančni stražniki iz vojašnice na Campu Marziu, ki bi »moral biti – kot njihovi tovariši – že zdavnaj izpuščeni«. Med njimi je bil tudi kapetan Giovanni Acanfora, »ki je bil v zvezi s partizani in je naredil mnogo uslug našemu gibanju«. ³³⁸ Bevk je za njihovo izpustitev in izpustitev še nekaterih drugih ponovno posredoval 2. novembra 1945, in to v pismu predsedniku Narodne vlade Slovenije Borisu Kidriču. Med drugim je zapisal: »Njihova zadeva je postala že naša osebna zadeva in – v kolikor so nekateri res nedolžni – tudi zadeva našega ugleda kot oblast. Bili bi zelo razbremenjeni in tudi naš ugled bi zrasel, ako bi se do konca razčistilo in po možnosti ugodno rešilo te primere.« ³³⁹

T. i. fojbe so bile vse od leta 1945 za del italijanskega prebivalstva in zlasti politike sinonim za slovansko (slovensko) in obenem komunistično barbarstvo, vsi usmrčeni naj bi bili le nedolžne žrtve, usmrčenih pa naj bi bilo deset tisoč, dvajset tisoč ali tudi več ljudi. A vrsto let je bilo vedenje o usmrčitvah in njegovo izrabljanje v politične namene omejeno na območja ob vzhodni italijanski meji. Po padcu berlinskega zidu in komunizma ter razdružitvi jugoslovanske federacije pa sta se vedenje o tem dogajanju in tudi njegova politizacija razširila po vsej Italiji. Enega od »dokazov« o »genocidnosti« slovanskih balkanskih narodov in »nedolžnosti« Italijanov so našli tudi v etničnem čiščenju, do katerega je prihajalo med vojnami, ki so leta 1991 izbruhnile na Hrvaškem in kasneje v Bosni in Hercegovini. ³⁴⁰ Na to tezo v zadnjih letih velikokrat pristaja tudi velik

338 ARS, AS 1582, m. 3. Dopis predsednika PNOO Franceta Bevka Javnemu tožilcu Slovenije, 11. 10. 1945.

339 ARS, AS 1589, šk. 52. Pismo Franceta Bevka Borisu Kidriču, 2. 11. 1945. Celotno dogajanje s finančnimi stražniki opisano v: Troha, Pogrešani, str. 189-194.

340 Naj omenim npr.: Marco Pirina, Anna Maria d'Antonio, serija knjig v letih 1994-1998 v okviru društva Silentius locimur iz Pordenona.

del italijanskih levih strank.³⁴¹ Tako je 30. marca 2004 italijanski parlament tudi z glasovi leveice izglasoval zakon št. 92, s katerim je 10. februar (dan podpisa mirovne pogodbe z Italijo leta 1947, na osnovi katere je Italija izgubila rapalsko mejo) proglasil za dan spomina.³⁴²

Kot sem že omenila, je bazoviška fojba simbolni kraj spomina na vse tiste, ki so bili pogrešani, potem ko so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, torej tudi tiste, ki so bili ubiti drugje ali so umrli med potjo ali pa v zaporih in taboriščih za vojne ujetnike v Jugoslaviji. Ravno zaradi njenega simbolnega pomena se okrog vprašanja, koliko trupel, ubitih v začetku maja 1945, je dejansko v tem jašku, sprožajo številne polemike, ki segajo od ugibanj, da je v jašku več kot 2000 trupel, do tega, da tam ni nikogar. Naj ob tem samo omenim, da so prve izkope že leta 1945 izvajale angloameriške zavezniške oblasti, ki so takrat upravljale Cono A Julijske krajine. V ilustracijo naj navedem samo nekaj podatkov iz poletja 1945. Tako karabinjersko poročilo sredi junija 1945 ugotavlja: »Širijo se vesti, da je bilo v brezno pri Bazovici vrženih okrog 300 oseb, in to finančni stražniki in agenti javne varnosti, medtem ko ni bilo nobenega karabinjerja v uniformi.«³⁴³ Drugo poročilo iz avgusta 1945 pa prinaša že bistveno večje število: »O Bazovici smo sedaj že gotovi: žrtve so bile s Tržaškega, verjetno pa tudi z Goriškega. (...) Število žrtev gre do 5000 (?) iz Obrova, nad 800 v Bazovici, 600 v Lokvi in 300 v Rižanu. Preverjeno je, da so po odkritju bazoviške fojbe Jugoslovani minirali in podrli veliko fojeb, za katere sumimo, da so v njih trupla.«³⁴⁴ Od oktobra 1954 je bazoviška fojba spet del ozemlja italijanske države, a njene oblasti, ki so jo proglasile za državni spomenik, jaška vse do danes niso preiskale.

Ob spomeniku pri bazoviški fojbi že vse od njegove postavitve potekajo spominske slovesnosti, od leta 2004, ko je bil uzakonjen dan spomina, 10.

341 Npr. izvajanje predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratične stranke leveice Luciana Violanteja na srečanju s prvakom Nacionalnega zavezništva Gianfrancom Finijem v Trstu 14. 3. 1998. V protestni izjavi, ki so jo objavili po srečanju, so ugledni italijanski zgodovinarji opozorili, da je v italijanski javnosti vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da »v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov, s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala fašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev in hierarhov režima, ki so izdajali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva«. V: *L'Unità*, 19. 3. 1998.

342 *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. 4. 2004. V uvodu piše: »Republika uvaja 10. februar kot ‚dan spomina‘, z namenom, da se ohrani in obnovi spomin na tragedijo Italijanov in vseh žrtev fojeb, eksodusa Istranov, Rečanov in Dalmatincev z njihovih ozemelj po drugi svetovni vojni in na raznovrstna dogajanja ob vzhodni meji.« Zadnja navedba naj bi se nanašala na trpljenje Slovencev in Hrvatov v času fašizma, a tega pri obeleževanju 10. februarja večinoma ne omenjajo. Leta 2005 je RAI posnela film *Srce v breznu* (*Quore nel pozzo*), ki je izkrivljeno in tendenciozno prikazal dogajanje v zvezi s t. i. fojbami in v katerem so Slovenci in Hrvati prikazani kot izvajalci genocida nad »nedolžnimi« Italijani. Ta je zaradi popularnosti televizije seveda močno vplival na italijansko javno mnenje.

343 ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, šk. 34. Pismo Glavnega poveljstva Kraljevih karabinjerjev: Položaj v Trstu, 13. 6. 1945.

344 ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, šk. 146. Dokument: Novice o fojbah, 17. 8. 1945.

februarja. Organizira jih Odbor za mučenike fojb (Comitato per i martiri delle foibe), ki mu predseduje Paolo Sardos Albertini. Udeležujejo se je predstavniki občinskih, pokrajinskih in deželnih oblasti; od leta 2005 do 2012 so bili prisotni tudi visoki predstavniki osrednjih oblasti. Tako je bil leta 2011 tam predsednik poslanske zbornice Gianfranco Fini, leta 2012 pa predsednik senata Renato Schifani. Leta 2013 se je prvič zgodilo, da visokih državnih predstavnikov ni bilo. Del slovesnosti je vedno tudi maša, ki jo praviloma daruje tržaški škof, preberejo pa tudi »Molitev za infojbirane«. Na slovesnosti sodelujejo bojovniška združenja, kot je npr. Državno združenje alpincev, praporščaki in častni vod. Leta 2013 so ga sestavljali gojenci znane vojaške akademije Nunziatella.³⁴⁵ Venec pa med drugimi položi tudi Vojaško poveljstvo Furlanije – Julijske krajine.

Tako Slovenci kot Italijani in že vrsto let tudi predstavniki uradnih oblasti pa sodelujejo na spominski slovesnosti žrtvam nacističnega taborišča v tržaški Rižarni, ki je preurejena v muzej.³⁴⁶ Vsako leto spominska slovesnost poteka tudi na prizorišču usmrtitve obsojenih na drugem tržaškem procesu, na strelišču na Opčinah pri Trstu. Slovesnost je tudi pri spomeniku 71 talcem, ustreljenim 3. aprila 1944 prav tako na Opčinah, pa tudi pri spominski plošči 51 obešenim na Ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944. Oboji so bili usmrčeni kot povračilni ukrep zaradi atentata 2. aprila v kinematografu na Opčinah, kjer je umrlo sedem nemških vojakov, in eksplozije nastavljenе bombe 22. aprila v palači Rittmeyer v središču Trsta. Tam sta bila zbirališče in menza za nemške vojake in častnike, ubitih pa je bilo pet vojakov.³⁴⁷

345 http://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_militare_%22Nunziatella%22 (dostop: 28. 2. 2013).

346 Več v: Matta, *Il Lager di San Sabba; Un percorso tra le violenze*, str. 63–72; <http://www.youtube.com/watch?v=Byhcyyt0MN4> (dostop: 26. 2. 2013).

Predsednik Italijanske republike Giuseppe Saragat je 15. 4. 1965 Rižarno pri Sv. Soboti proglasil za državni spomenik, ker je bila »edini primer nacističnega taborišča na ozemlju Italije«. Ima torej isti status kot bazoviška fojba.

347 *Un percorso tra le violenze*, str. 58–60.

Milan Pahor

ODMEVI IN SPOMIN NA BAZOVICO TER AKTUALNOST NJIHOVEGA SPOROČILA

OHRANJANJE SPOMINA

Evropske odmeve na prvi tržaški proces lahko razdelimo na več obdobj, ki so izpostavljala različne vsebine. Prvi odmevi so sledili takoj po procesu, ki je potekal od 1. do 5. septembra 1930 v sodni palači v Trstu in se končal z ustrelitvijo ob 5.43 na vojaškem strelišču v Bazovici. O tej temi sem 28. septembra 2012 govoril na posvetu, ki ga je v Cekinovem gradu v Ljubljani priredilo Društvo TIGR.³⁴⁸ O odmevih na proces med Slovenci v Ameriki je na istem posvetu Društva TIGR Primorske Uroš Lipušček predstavil zanimiv referat z naslovom Odmev prvega tržaškega procesa v ZDA.³⁴⁹ Na to temo je izšel tudi prispevek Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA Alekseja Kalca in Mirjam Milharčič Hladnik, ki je bil objavljen v reviji *Annales* v Kopru.³⁵⁰

348 Pahor M., *Odmevi v Evropi po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici*.

349 Lipušček, *Odmev prvega tržaškega procesa v ZDA*.

350 Kalc, Milharčič Hladnik, *Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA*.

Spomin na Bazovico kot na simbol protifašističnega gibanja lahko v evropskem prostoru delimo na odmeve v letih 1930–1945 in na odmeve od leta 1945 dalje, torej odkar se prirejajo spominske komemoracije. Prva je bila 9. septembra 1945, v sledečih letih pa potekajo vsako leto prvo nedeljo po 6. septembru.

V slovenskem (in drugem) zgodovinopisju najdemo veliko odmevov na bazoviške dogodke. Vedno pomembnejše so spominska literatura (Vekoslav Španger, Dorče Sardoč, Drago Žerjal, Zorko Jelinčič in drugi) ter mnoge publikacije, ki prinašajo prispevke o protifašističnem boju v Trstu, Gorici in na Primorskem iz raznih pogledov: narodnjaškega, borbaškega, tigrovskega, komunističnega, krščansko-socialnega, liberalnega, duhovniškega, obveščevalnega idr. Pri tem je veliko prispevala bogata knjižna produkcija Društva TIGR Primorske (od nastanka leta 1994 dalje).

Spomin na Bazovico se ohranja tudi s poimenovanjem šol, ulic in trgov po štirih junakih v Sloveniji, v Trstu in drugod. Leta 1978 je bila slovenska osnovna šola v Rojanu v Trstu poimenovana po bazoviških junakih.³⁵¹ Danes te šole ni več, saj je bila ukinjena zaradi prenizkega števila vpisanih otrok. V stavbi domuje slovenska kulturna ustanova Glasbena matica.

SPOMINSKA OBELEŽJA

Spominsko obeležje v Prešernovem gaju v Kranju so odprli na dan mrtvih 1930, slaba dva meseca po usmrtitvi. Emigrantsko društvo Zarja je takrat v Kranju priredilo slovesnost na pokopališču v sedanjem Prešernovem gaju. Ob tej priložnosti so odkrili lesen spomenik v obliki piramide. Ob prvi obletnici strelav v Bazovici so leseni spomenik odstranili in dali zgraditi drugega iz kamna. Na drugo obletnico ustrelitve, 4. septembra 1932, so nato odkrili kamniti (betonski) spomenik, ki stoji še danes. Pred odkritjem so imeli na sedežu Zarje komemoracijo in mašo zadušnico.³⁵²

Pri vasi Bazovica je bilo na bivšem strelišču spominsko obeležje postavljeno 9. septembra 1945. Osrednji spomenik je oblikoval tržaški Slovenec arhitekt Franjo Kosovel.³⁵³

Na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu je bilo 6. septembra 1945 postavljeno spominsko obeležje iz štirih kamnov v obliki romba.³⁵⁴ Dne 12. septembra 1965 so ga zamenjali z novim: postavljen je bil kamnit steber s profili štirih junakov. Odbor za proslavo

³⁵¹ *Rojan skozi čas po spominih, slikah in zgodovinskih virih*. Glej tudi: Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 57.

³⁵² Žerjal, *Spomini in razlage o protifašističnem boju*, str. 120–124.

³⁵³ Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 60.

³⁵⁴ *Primorski dnevnik*, 1, št. 99, 7. 9. 1945, str. 1, Na grobovih bazoviških žrtev.

bazoviških junakov je takrat objavil razpis za spominsko obeležje. Odobren je bil osnutek, ki sta ga pripravila kipar Zdenko Kalin in arhitekt Boris Kobe iz Ljubljane.³⁵⁵

29. septembra 2012 so odkrili obeležje pred rektoratom Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu, kjer je prej stal drug spomenik, ki so ga leta 1930 postavili člani Jugoslovenske omladine.³⁵⁶ To je bila študentska organizacija, katere člani so bili tudi primorski študentje iz tedanje Julijske krajine, ki je bila del Kraljevine Italije. Obeležje je odstranil italijanski okupator po nalogu komisarja Emilija Graziolija leta 1942.

Odbor za proslavo bazoviških junakov je 5. septembra 2015 pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu postavil obeležje v spomin na Antona Gropajca (1885–1930), soborca “borbaša” štirih ustreljenih junakov.³⁵⁷ V pripravi je spominsko obeležje v Bazovici, ki ga bo postavila Občina Trst.

ODMEV BAZOVICE MED SLOVENSKIMI KULTURNIKI

O tej temi sta pred že pred leti pisala Vekoslav Španger in Drago Pahor,³⁵⁸ ki je objavil dva prispevka na straneh Jadranskega koledarja v Trstu, prvega v koledarju za leto 1973 in drugega za leto 1980. O dogodku v Bazovici so posneli igrani in dokumentarni film *Strelji v Bazovici* (2011).³⁵⁹ Stalno slovensko gledališče v Trstu pa je 20. septembra 2012 na prostem v neposredni bližini spomenika v Bazovici pripravilo predstavo Dušana Jelinčiča *Kobarid 1938* (kronika atentata).³⁶⁰

Slovenska pesnika Pavel Golia in Igo Gruden sta dogodek v Bazovici opisala v verzih. Pavel Golia je po ustrelitvi junakov napisal pesem z naslovom *6. IX. 1930* in jo objavil v kulturni reviji *Odmevi*. Po osvoboditvi jo je uvrstil v svojo pesniško zbirko, ki je izšla leta 1951.³⁶¹

Pavel Golia: 6. IX. 1930

Na Bazovici so počili strelji.

Štiri žrtve so pale,

štiri matere so zajokale,

*štiri heroji bodo večno živeli.*³⁶²

355 Pahor D., *Odmev bazoviških žrtev v slovenski umetnosti*, str. 114; Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 131.

356 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 48.

357 *Primorski dnevnik*, 71, št. 206, 5. 9. 2015, str. 6, Bazoviški junaki: odkritje obeležja pri spomeniku.

358 Španger, *Bazoviški spomenik*, str. 191–193; Pahor D., *Odmev bazoviških žrtev v slovenski umetnosti*, str. 103–115; Pahor D., *Štirim z bazoviške gmajne*, str. 89–93.

359 Dokumentarno-igrani film *Strelji v Bazovici: 6. sep. 1930*. Režiser Tugo Štiglic; scenarist Jadran Sterle. Novo mesto: Studio Vrtnec, 2011.

360 *Primorski dnevnik*, 68, št. 224, 22. 9. 2012, str. 6, Drama Kobarid 38 na bazovski gmajni.

361 Pahor D., *Odmevi bazoviških žrtev v slovenski umetnosti*, str. 103.

362 Golia, *Izbrane pesmi*, str. 93.

Nabrežinski pesnik Igo Gruden je kmalu spesnil pesem z naslovom *Bazoviškim žrtvam*, ki so jo recitali kot del kulturnega programa ob odkritju spomenika v Bazovici. Četrta kitica se glasi:

*Grobove smo naše nad Trstom iskali,
v dolinah, pod bori, v tišini ograd,
o, niste, zaman v Bazovici nam pali,
ki uporniško kri za svobodo ste dali,
za nas žrtvovali življenja pomlad.*³⁶³

Drago Pahor v prispevku navaja celo vrsto slovenskih pesnikov, ki so napisali pesmi v spomin na štiri ustreljene junake: Alojz Gradnik, Karel Širok, Albert Širok, Danilo Gorinšek, Mara Lamut, Milan Logar, Danilo Benčina, Lev Svetek – Zorin idr. Dodaja še pisatelja Cirila Kosmača in Borisa Pahorja in druge besedne umetnike. Dotika se tudi arhitektov in oblikovalcev, začenši s Franjom Kosovelom, ki je izdelal osnutek spomenika v Bazovici.³⁶⁴ Vredno bi bilo nadgraditi omenjeno raziskavo Draga Pahorja ter dopisati nove podatke. Gotovo bi nastala zanimiva in povedna študija.

Slovenska osnovna šola v Rojanu v Trstu je bila poimenovana po bazoviških junakih dne 3. decembra 1978. V veži (bivše) šole v Rojanu so v marmornato ploščo vklesani verzi slovenskega pesnika iz Trsta Miroslava Košute.³⁶⁵

*V času, ki naj se ne povrne,
v času, ki je zapisan v nas
s prepovedmi, požigi, krajo,
so se nasilju z nasiljem uprli
štirje junaki, ki so verjeli
v svobodo in pravičnejši svet:
Ferdo Bidovec, Franjo Marušič,
Zvonimir Miloš, Alojz Valenčič,
ustreljeni v Bazovici
ob zori 6. septembra 1930.
Njihova kri je klila v semenju
za zmagoviti osvobodilni boj
slovenskega naroda.
Tebe njihova žrtev zavezuje,*

363 *Primorski dnevnik*, 1, št. 98, 6. 9. 1945, str. 1, Igo Gruden (Objavljenih je vseh sedem kitic pesmi brez naslova v spomin na štiri ustreljene junake).

364 Pahor D., *Odmevi bazoviških žrtev v slovenski umetnosti*, str. 103–115.

365 Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 57.

*da živiš prost in ponosno
in da nikdar ne zamre spomin
na čas, ki naj se ne povrne.*

Pesmi z bazoviško tematiko se pišejo tudi še dandanes. Omenil bi dva slovenska pesnika iz Italije: Marka Kravosa in Aceta Mermolja.

Marko Kravos: Bazovica I

*Ko skozi vodo kamen gre
jo blago razmakne
preden na dno gre*

*Ko svinec jutro prebije
se zrak zdrobi
sveže rdeče življenje brizgne*

v obličje smrti

*Kakor kamen skozi vodo gre
pade človek v lastno kri
leže v tiho morje*

*Tako pade eden
tako padejo štirje
v globino za obzorje*

*v zadnjo svobodo
v sto let tišine³⁶⁶*

Ace Mermolja: Bazovska gmajna

*Konec poletja se v soncu,
ki žgoče pleše nad
pretežno sivimi glavami
zberemo na Bazovski gmajni.
Pridemo navadneži,
predstavniki z venci
in kak diplomat*

366 Kravos, *Sol na jeziku*, str. 27.

*iz Slovenije z lakiranim
mercedesom, ki ugasne
na levi strani spomenika.
Pridemo, da se poklonimo
štirim fantom, ki so jih
pokosili z rafalom
kot lovci Kosovelove brinjevke.³⁶⁷*

ODMEVI V MEDNARODNEM TISKU

Evropski kulturni in politični svet se je po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici razdelil na dva tabora. Vladna in uradna glasila so v večini primerov hladno beležila dogodek. Tako imenovani svobodni tisk izven Italije je ostro obsojal Posebno fašistično sodišče v Trstu. Najglasneje in najtopleje so se za štiri junake zavzeli (bratje) Čehi, ki so še enkrat dokazali, kako pojmujejo slovansko vzajemnost. Tudi francosko časopisje je dalo duška svojemu ogorčenju nad krivično sodbo nad Slovenci na Primorskem. Avstrijski in nemški časopisi so poročali stvarno in trezno. Angleški listi so postavili zanimivo tezo.³⁶⁸ Navedel bom odzive iz štirih časopisov.

Narodni Listy, Praga, 6. september 1930:

»Štirje Slovenci so bili danes usmrčeni! Vse slovanstvo biva danes v duhu pri Slovencih v Trstu. Fašistični tisk obrekuje slovanstvo, nazivaje ga barbarstvo. (...) S strašnim tržaškim procesom si je dalo italijansko sodstvo spričevalo, ki mu bo služilo v sramoto za vse večne čase.«

The Manchester Guardian, 8. september 1930:

»Tržaška razsodba. Prošnje in protesti so zaman prihajali v Ženevo (sedež Zveze narodov) v nadi, da rešijo njihovo življenje, neusmiljena brzina italijanske justice je nameravan udar v obraz tistim, ki jim je svoboda ljubša kot pravično maščevanje zakona in reda. Zločin, zaradi katerega so umrli ti ljudje, je isti, radi katerega je pred 48 leti umrl v istem mestu Oberdank, ki ga vsa Italija časti – zločin, ki je obstojal v tem, da izsili pravico, ki je tiranstvo ni hotelo dati.«

Volkszeitung, Berlin, 12. september 1930:

»Setev sovraštva. (...) Mussolini je ponovno izjavil, da je Italija ‚z zmago‘ v svetovni vojni dobila premalo ter se mora radi tega oboroževati, da uveljavi italijanske

³⁶⁷ Mermolja, *Okruški*, str. 43.

³⁶⁸ Španger, *Bazoviški spomenik*, str. 194–204.

‚zahteve‘ napram drugim zmagovitim državam. Za temi zvenečimi frazami je duh roparskega imperializma, ki smatra vojno za edino sredstvo za povečanje svoje moči in zadovoljitev svojega pohlepa po plenu.«

Tagespost, Gradec, 8. september 1930:

»Misli ob slovanskem procesu v Italiji. Še je v živem spominu razsodba istrskega kmečkega mladeniča Vladimirja Gortana, ki je bila izvršena z odurno naglico, in že spet obračajo fašistična sodišča nase pozornost evropskih narodov, in sicer v veliko večjem obsegu kot kadarkoli prej. (...) Gre pa tu še za nekaj drugega, nekaj večjega, za sile narodnega sožitja, ki so prav v tem času pridobile na veljavi. Kako je mogoče, da so Istrani, Hrvatje in Slovenci, ki so že iz stare Avstrije znani kot mirni, lojalni in vsakemu nasilju nenaklonjeni ljudje, postali naenkrat nevarni bombaši!? (...) V juliju leta 1920 so zažgali narodni dom v Trstu in sicer pod vodstvom Francesca Giunte, sedanjega državnega tajnika v ministrskem predsedništvu. Ta čin je pripomogel ‚junaku‘ Giunti do častne spominske plošče in do zlate častne kolajne. V istem letu je sledila še upepelitev društvene tiskarne v Pazinu, v naslednjih dveh letih pa razrušitev društvenih domov v Pulju, Opatiji, Barkovljah in pri Sv. Ivanu v Trstu in končno še tržaške tiskarne Edinost. Vsa ta dejanja so ostala do današnjega dne nekaznovana, nasprotno: proslavljali so jih celo kot zmage in junaška dejanja.«³⁶⁹

ODMEV V OKUPIRANI EVROPI

Med narodnoosvobodilnim bojem so prišle na dan vse žlahtne vrednote slovenskega naroda, ki se je boril, povezan z ostalimi jugoslovanskimi narodi, proti okupatorju, proti fašizmu in nacizmu za slovensko besedo, za svobodo, resnico, pravico, za boljši jutri, za novo družbo. Nekatero partizanske brigade so bile poimenovane po zaslužnih osebnostih, npr. kulturnikih (Prešernova, Cankarjeva, Gregorčičeva, Kosovelova) ali upornikih (Gubčeva, Gradnikova, Vojkova), druge pa po zemljepisnih imenih in drugih pojavih oziroma po dogodkih iz slovenske zgodovine.

V povelju Glavnega štaba NOV (Narodnoosvobodilne vojske) in PO (Partizanskih odredov) Slovenije šte. 58 z dne 24. aprila 1944 je med drugim zapisano:

»Ena najmlajših slovenskih osvobodilnih brigad, 18. SNOB, je v bojih, ki jih je zadnje mesece vodila, dokazala, da je s svojimi vojaškimi sposobnostmi dosegla in v mnogem celo preseгла naše najstarejše in v dolgotrajnih bojih prekaljene in ojeklenele udarne brigade (...) kot priznanje borcem, podoficirjem, oficirjem in

³⁶⁹ Pahor M., *Odmevi v Evropi po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici*. Fotokopije časopisov hrani: NŠK, Odsek za zgodovino, arhiv, fond HI, Prvi tržaški proces, fascikel o tisku.



Jože Dekleva kot govornik na proslavi v Bazovici
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

politkomisarjem 18. brigade, ki so pokazali mnogo volje in znanja, da z največjim požrtvovanjem osposobijo brigado za hude boje, ki čakajo našo vojsko v bližnji bodočnosti, Glavni štab NOV in PO Slovenije dodeljuje 18. brigadi naslov 18. slovenska narodoosvobodilna udarna brigada ‚Bazoviška‘.³⁷⁰

Brigada je s tem sprejela častno nalogo, da z uspešnim bojem za svobodo primorskega ljudstva maščuje junake Bazovice: Ferda Bidovca, Franja Marušiča, Zvonimirja Miloša in Alojza Valenčiča. Prav na obletnico njihove ustrelitve, 6. septembra 1944, je Bazoviška brigada prejela nove bojne zastave.³⁷¹

³⁷⁰ Pahor M., *Bazovica: ob 80. obletnici*, str. 59.

³⁷¹ Prav tam, str. 58.

ODMEVI V OSVOBOJENI EVROPI PO PADCU FAŠIZMA IN NACIZMA

Dne 7. avgusta 1945 se je v Trstu na svoji prvi seji sestel Odbor za proslavo bazoviških žrtev. Predsednik odbora je postal Jože Dekleva,³⁷² vidna in pomembna osebnost v prvem povojnem obdobju v Trstu. Bil je med soustanovitelji gibanja TIGR na Nanosu, še prej zadnji predsednik Zveze mladinskih društev v Trstu, antifašist, konfiniranec, narodni in politični delavec, predsednik Odbora za proslavo bazoviških žrtev, predsednik Odbora za gradnjo Kulturnega doma v Trstu, občinski svetnik v Trstu in predsednik Slovenske kulturno-gospodarske zveze SKGZ. Dekleva je bil predsednik delovnega odbora, poleg katerega je bil ustanovljen še Častni odbor, ki mu je predsedovala Tončka Bidovec por. Colja, sestra bazoviškega junaka Ferda Bidovca.³⁷³

Pripravili so tri velike prireditve v spomin na junake. Prva se je odvila v sredo, 5. septembra 1945, v večernih urah v gledališču Fenice v Trstu. Bila je predvsem kulturna manifestacija, kjer so se prepletali glasba, zborovsko petje, recitacije in prizori iz gledališke igre Ivana Cankarja *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Seveda niso manjkali govori: spregovorili so Jože Dekleva kot predsednik odbora, Ferlan kot član Mestnega osvobodilnega odbora in France Bevk kot predsednik PNOO-ja.³⁷⁴

Druga prireditev je bila ob 15-letnici ustrelitve v četrtek, 6. septembra 1945. Začela se je ob 8.30 na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu. Šele nekaj tednov pred tem so ugotovili, kje so bili štirje ustreljeni pokopani. Kraj pokopa je odkril Drago Žerjal, član ožjega vodstva Tajne organizacije Borba, ki je prišel v Trst kot partizan osvoboditelj. Na kraj pokopa so postavili štiri bele kraške kamne v obliki romba. To je bila prva spominska prireditev na pokopališču. Spominski kraj je blagoslovil mons. Salvadori. Slavnostna govornika sta bila odvetnik Frane Tončič v slovenščini in partizan Eugenio Laurenti v italijanščini. Oba sta zastopala masovno organizacijo SIAU-UAIS. Spominske slovesnosti se je udeležilo okrog 500 oseb, položili pa so 24 vencev. Prisotni so bili družinski člani štirih junakov: sestra in dva brata Ferda Bidovca, mati in oče Vekoslava Valenčiča, sorodniki Frana Marušiča in Zvonimirja Miloša. Na častni straži je stalo 6 vojakov-partizanov: slovenski partizani in italijanski »garibaldinci«. Prisotnih je bilo veliko časnikařev in fotografov, med njimi tudi dva ameriška novinarja.³⁷⁵

Tretja spominska prireditev je potekala v nedeljo, 9. septembra 1945. Odbor za proslavo bazoviških žrtev se je odločil, da bo nedeljska prireditev pravi ljudski shod Slovencev z vse Primorske. Program se je odvijal dopoldne in popoldne

372 NŠK, Odsek za zgodovino, arhiv, fond HS, fasc. Odbor za proslavo bazoviških junakov.

373 Dato, *Le celebrazioni per gli eroi di Basovizza*, str. 474.

374 Prav tam, str. 475.

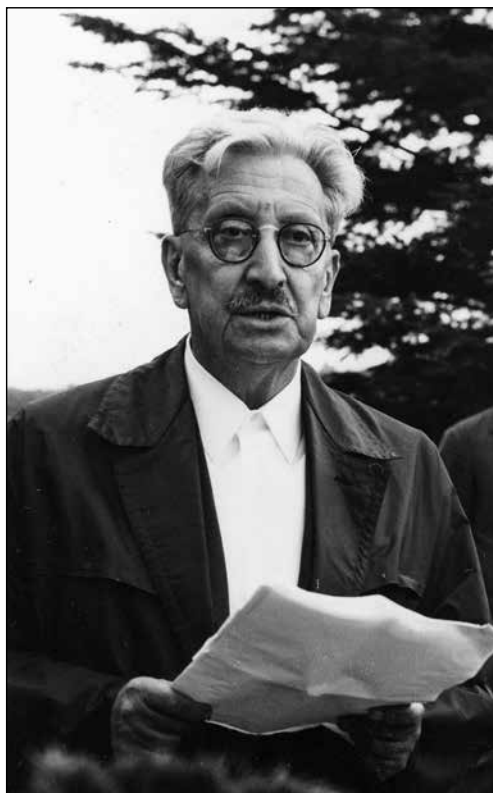
375 Prav tam, str. 476–478.

na kraški gmajni pri vojaškem strelišču, kjer so bili obsojeni 6. septembra 1930 ustreljeni. Spominsko obeležje je bil steber iz belega kraškega kamna, na katerem so bile štiri kamnite ploščice z imeni junakov. Osnutek za spomenik je izdelal slovenski arhitekt iz Trsta Franjo Kosovel. Ocene o številu prisotnih na prireditvi se razlikujejo: *Primorski dnevnik* je pisal o 80.000 do 100.000 ljudeh, *Glas zaveznikov* je omenil le skromnih 10.000 oseb, *Il Lavoratore* pa nekaj desettisočev. Ker govorimo o številkah, naj še dodam, da je na prireditvi zapelo okrog 2.000 pevcev iz 50 zborov. Nastopali pa so še drugi kulturniki. Dopoldanski del programa je bil posvečen spominu na štiri ustreljene junake, popoldanski del pa spominu na ljudsko vstajo na Primorskem septembra 1943. Začelo se je z mašo zadušnico. Somaševali so štirje duhovniki, bazoviški župnik Brumnič, Franc Malalan, Ivan Bidovec in Anton Piščanec. Na dopoldanskem delu slovesnosti so spregovorili Jože Dekleva kot predsednik odbora, Giuseppe Pogassi v italijanščini kot predstavnik Mestnega osvobodilnega sveta in France Bevk kot predsednik PNOOja. Popoldanski govorniki so bili Branko Babič, podpredsednik Okrožnega odbora OF za Trst, Eugenio Laurenti, član istega odbora, in general Dapčević, komandant 4. jugoslovanske armade. Slovesnosti so prisostvovali tudi oficirji, in sicer en ameriški in šest jugoslovanskih. Nedeljska manifestacija je bila enotna. Podprli so jo vsi slovenski in italijanski demokratični krogi. Prisotna je bila delegacija tržaškega CLN (Comitato di liberazione nazionale), ki jo je vodil predsednik Ercole Miani.³⁷⁶ Shod je potekal v spomin na ustreljene in opomin za vse ostale.

Od takrat dalje vsako prvo nedeljo po 6. septembru poteka slovesnost v spomin na tragični dogodek 6. septembra 1930. Bazovica je postala simbol slovenskega, hrvaškega, italijanskega in danes tudi evropskega antifašizma. Antifašizem je ena izmed vrednot, na katerih sloni Evropska unija. Komemoracije v Bazovici niso le spominska slovesnost, temveč so postale ljudski shodi, kraj romanja vseh protifašistov. Majhen in skromen spomenik je zadobil velik simbolni pomen in kraj smrti in krvi se je spremenil v kraj, kjer se srečujejo ljudje dobre volje, ki si želijo mir, svobodo, enakopravnost, sožitje. Proslava (in prireditve) v Bazovici je z leti rasla in pridobivala na ugledu in pomembnosti. Del zasluge gre nedvomno stalnemu delu Odbora za proslavo, ki obstaja od leta 1945. Odbor je stalna ustanova, ki v najširšem pomenu besede skrbi za spomin na štiri ustreljene junake in je izraz vseh skupin Slovencev v Italiji. Osrednja proslava in spremne prireditve so skupna pobuda Slovencev v Italiji. Na prireditve prihajajo ljudje vseh starosti, od najstarejših do mladih.

Spomenik v Bazovici je bil v povojnih letih večkrat simbolno prizorišče večjih manifestacij in dogodkov. Tam je bil leta 1952 slovenski tabor (shod). Pri spomeniku je bil zaključek velike prireditve Spominski tek dvajsetletnice

³⁷⁶ Prav tam, str. 479.



Italijanski antifašist Bruno Pincherle kot govornik na proslavi v Bazovici

(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

osvoboditve (STEDO), ki se je odvijala 30. maja 1965.³⁷⁷ Na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let je bil tudi prizorišče Partizanskega praznika.

Pomena spomenika in izročila Bazovice se zavedajo tudi nasprotniki tam ustreljenih, neofašisti, nacionalisti, nestrpneži, netilci sovraštva. Spomenik v Bazovici je bil tako od odkritja 9. septembra 1945 kar 16krat oskrunjen. Policija ni skruniteljev nikoli odkrila, zabeleženi pa so natančni datumi skrunitev: 5. september 1949, 4. april 1956, 8. januar 1959, 28. april 1970, 29. junij 1970, 16. september 1977, 18. september 1978, 28. september 1978, 24. april 1980, 14. julij 1981, 19. april 1991, 5. september 1992, 12. september 1996, 5. december 1996, 28. avgust 1997 in 15. marec 2009.³⁷⁸

³⁷⁷ Pahor M., STEDO 1945–1965, str. 43–69.

³⁷⁸ Omenjeni datumi so vklesani v ploščo na hrbtni strani spomenika v Bazovici. Seznam in datume hrani: NŠK, Odsek za zgodovino, arhiv, fond HS, Odbor za proslavo bazoviških junakov in fond HI, Prvi tržaški proces.

ZAKLJUČEK

Bazovica je simbol antifašizma, spominske prireditve in ostale pobude pa so potrebne tudi danes. Na pohodu sta zgodovinski revizionizem in negacionizem, zato so antifašistični ideali danes potrebni prav tako, kot so bili v preteklosti. Slovenci smo stali na pravi strani včeraj (za časa antifašizma in narodnoosvobodilnega boja) in stojimo na pravi strani danes.

Problem odnosa oblasti do bivših tigrovcev v času po osvoboditvi ter padcu fašizma in nacizma se v matični Sloveniji razlikuje od istega vprašanja med Slovenci v Italiji. V Sloveniji velja, da so bili v povojnem času tigrovci zapostavljeni, pozabljeni in celo preganjani, med Slovenci v Italiji pa to ne drži. Dovolj je prelistati časopise ob obletnicah, spominskih prireditvah, ob jubilejih ljudi in vidna je povsem druga slika, zlasti v *Primorskem dnevniku* in *Jadranskem koledarju*. Bazoviški junaki in Vladimir Gortan, »borbaši«, na strelišču na Opčinah 15. decembra 1941 ustreljeni antifašisti (en komunist in štirje tigrovci), padli partizani, zaporniki, konfiniranci, deportiranci v taboriščih, aktivisti so bili v očeh ljudi vedno junaki in žrtve, ki se jih moramo s spoštovanjem spominjati. Če se izrazim prosto: spomenik v Bazovici (in če hočemo tudi tistega na Opčinah) so postavile takratne politične organizacije v Trstu ter Odbor za proslavo bazoviških žrtev, v ozadju pa je bila Titova Jugoslavija oziroma Titova Slovenija. Primorci so bili istočasno (predvojni) protifašisti in pripadniki vojnega narodnoosvobodilnega gibanja. Eno je bilo povezano z drugim.

Seveda so bila tudi med Slovenci v Italiji burna obdobja. Leta 1948 je spor na levi (Kominform) pustil hude posledice. Prišlo je do poizkusov, da bi različne politične sile prirejale vsaka svoje spominske prireditve v spomin na štiri junake. Precej let je slovenska desnica omalovaževala prireditve v Bazovici, a danes so lete ena izmed skupnih pobud Slovencev v Italiji. Tako je na eni strani Bazovica spomin vseh Slovencev v Italijo (v povezavi z demokratičnimi Italijani), po drugi strani pa kraj srečavanja za načrtovanje skupne poti.

Pisanja o antifašističnih temah, o prvem in drugem tržaškem procesu in spominske literature je bilo med Slovenci v Italiji skozi celotno obdobje od leta 1945 veliko. Zorko Jelinčič je v svojem članku v *Jadranskem koledarju* za leto 1960 jasno opisal, kako je bilo v TIGR-u in partiji. Malo pred tem – leta 1958 – je potekala »famozna« seja CK, ki se je nanašala tudi na posamezne Slovence v Italiji ter seveda na odnose med komunisti in tigrovci. Prvenstveno je šlo za vprašanje, kdo so bili prvi antifašisti: tigrovci ali komunisti. Pri tem velja poudariti dejstvo, da je bila velika večina t. i. tigrovcev tudi partizanov. Vekoslav Španger je svoje spomine napisal leta 1965. Ta knjiga ostaja prvo verodostojno pričevanje o Borbi in TIGR-u. Leta 1990 sta založba ZTT in Odsek za zgodovino pri NŠK v Trstu



Velika spominska slovesnost v Bazovici 10. septembra 2000,
ob 70-letnici usmrtnice štirih bazoviških junakov
(Narodna in študijska knjižnica v Trstu)

skupaj izdala knjigo spominov Draga Žerjala, soborca štirih ustreljenih junakov. Žerjal je bil med pobudniki postavitve spominskega obeležja v Kranju leta 1930. Ko je ob osvoboditvi Trsta prišel v mesto kot partizan, si je zadal nalogo, da najde kraj, kjer so bile žrtve zakopane.

Avtor tega prispevka je osebno spoznal več osebnosti iz antifašističnih vrst med Slovenci v Italiji. To so bili člani družin Bidovec, Tomažič in Colja, Jože Dekleva, Angelo Kukanja, Frane Tončič, Dorče Sardoč, Zorko Jelinčič, Franc Kavš, Lavo Čermelj, Boris Pahor, Danilo Benčina, Milan Bolčič, Srečko Colja, Franc Štoka - Rado, Anton Ukmar - Miro, Tine Lipovec, Milan Starc, Slavko Tuta, Vekoslav Španger, Drago Žerjal, Vid Vremec, Franjo Kosovel in drugi. Vse to me je nedvomno zaznamovalo in že v dijaških letih sem bil popoldanski sodelavec na Odseku za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu. Ustanovo je takrat vodil Drago Pahor, protifašist, sokol, gozdovnik, tabornik, učitelj, vzgojitelj, šolnik, družbeni delavec, prosvetar, raziskovalec in pisec o preteklosti Slovencev v Italiji. Tam sem spoznal našo antifašistično preteklost, narodnoosvobodilni boj in zavzemanje za pravice slovenske narodne skupnosti v Italiji po drugi svetovni vojni. Drago Pahor mi je posredoval mnogo znanja. Vse

to je prispevalo k drugačnemu odnosu in pogledu na predvojno protifašistično gibanje (na Primorskem in v Trstu) ter na kasnejše narodnoosvobodilno gibanje.

Slovenci v Italiji smo imeli drugačen odnos do Jugoslavije: morda mitičen in romantičen (seveda ne prav vsi). Jugoslavija nas je podpirala kot narodno manjšino in brez njene finančne pomoči ne bi preživeli kot organizirana skupnost, posebno do leta 1991. Na drugi strani pa je res, da nismo živeli v državi Jugoslaviji kot matični Slovenci. Vsa ta dejstva so nedvomno pogojevala tudi različne poglede na TIGR v preteklosti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACS – Archivio Centrale dello Stato, Roma

MI – Ministero dell'Interno

MI – CPC – Casellario Politico Centrale

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 537 – Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije

AS 1483 – Centralna komisija Varnostno obveščevalne službe Slovenije

AS 1487 – Centralni komite Komunistične partije Slovenije, 1941–1945

AS 1582 – Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Primorsko

AS 1584 – Obveščevalno gradivo Julijske krajine

AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, 1945–1990

AS 1643 – Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta

AS 1825 – Orožniška postaja Grahovo ob Bači

AS 1829 – Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica

AS 1837 – Zbirka Šinkovec Adolf - Črtomir

AS 1887 – Tisk narodnoosvobodilnega boja

AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve

AS 2065 – Osebna zbirka Frančka Sajeta

AS 2134 – Zbirka Emilije Kacin Wohinz

ASDMAE – Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri
(Zgodovinskodiplomatski arhiv italijanskega ministrstva za zunanje zadeve)

AP – Affari politici (Politične zadeve) 1946–1950

Narodna in študijska knjižnica v Trstu

Odsek za zgodovino, arhiv

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 85 – Okrožno sodišče Ljubljana

PERIODIČNI TISK

Demokracija

Gazzetta Ufficiale

Ljudska pravica

L'Unità

Partizanski dnevnik

Primorski dnevnik

Slovenski Jadran

Slovenski poročevalec

LITERATURA

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Die Kriegsjahre. 5. tom (prvi poltom – Februar–April 1941). Göttingen, 1969.

Alatri, Paolo. *L'antifascismo italiano*. Roma: Ed. Riuniti, 1961.

AULA IV: tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma: Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti, 1961.

Aventinci na razpotju. *Edinost*, 50, št. 267, 14. 11. 1925, str. 1.

Bajc, Gorazd. »Plaćanci – agenti / špijoni zahoda«: primer retorike povojnih jugoslovanskih oblasti glede pomena in vloge TIGR-a in ocene britanskih obveščevalnih služb. *Acta Histriae*, 15, 2007, št. 1, str. 261–276.

Bajc, Gorazd. *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002.

Bavec, Franjo. *Bazoviška brigada*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade: Partizanska knjiga, 1970.

Besednjak, Engelbert. Fašizem. *Socialna misel*, 1, 1922, št. 11–12, str. 289–294.

Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Biber, Dušan. Utrinki iz arhiva SOE. V: Čepič, Zdenko, Nečak, Dušan, Repe, Božo (ur.). *Mikužev zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 1999, str. 145–154.

Biber, Dušan. Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. *Borec*, 43, 1990, št. 1–3, str. 77–138.

Božič, Branko, Trojar, Štefan. *Zgodovina za tehniške šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.

Božič, Branko, Weber, Tomaž, Prunk, Janko. *Zgodovina 2: novejša zgodovina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.

- Božič, Branko, Weber, Tomaž. *Zgodovina 2*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Božič, Branko, Weber, Tomaž. *Zgodovina 8 (delno dopolnjena izdaja)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990.
- Božič, Branko, Weber, Tomaž. *Zgodovina 8*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987.
- Božič, Branko, Weber, Tomaž. *Zgodovina za osmi razred*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973.
- Brecelj, Martin. *Anatomija političnega zločina. Trojni umor v Rossettijevi ulici med ugibanji in dejstvi*. Trst: Mladika, 2016.
- Brgoč, Vera, Čuk, Alenka. *Anton Černač: (1905–1984): legendarni primorski junak*. Postojna: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske, 1998.
- Broz Josip, Tito. *Zbrana dela, knjiga 7*. Ljubljana: Komunist 1981.
- Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli–Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale*. Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1986–1991.
- Cencič, Mira. *TIGR: Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska Dolina*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Cencič, Miroslava. *Primorska sredina v primežu bratomorne vojne*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.
- Cernigoi, Claudia. *Operazione foibe a Trieste: come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo*. Udine: Edizioni Kappa Vu, 1997.
- Colloti, Enzo (ur.). *L'antifascismo in Italia e in Europa 1922–1939*. Torino: Loescher, 1978.
- Čermelj, Lavo. *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
- Čermelj, Lavo. *Ob tržaškem procesu 1941. Spomini in beležke*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Dato, Gaetano. Le celebrazioni per gli eroi di Basovizza (1945–1948): Alcuni risultati di una ricerca in corso. *Acta Histriae*, 18, 2010, št. 3, str. 471–498.
- Deželak-Barič, Vida. Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 181–196.
- Deželak-Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Dizionario della Resistenza: 1*. Torino: G. Einaudi, 2000.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 4. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1968.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1978.

Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 8. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001.

Dolenc, Ervin, Gabrič, Aleš, Rode, Marjan. *Koraki v času – 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke.* Ljubljana: DZS, 2003.

Dolenc, Ervin, Gabrič, Aleš. *Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije.* Ljubljana: DZS, 2002.

Domovina, kje si? Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899–1976). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1998.

Dougan, Ervin. Počeci narodnoosvobodilne borbe u Primorju. V: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941: zbornik. Knjiga 1.* Beograd: Vojno delo, 1962, str. 618–628.

Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, 2001, št. 1, str. 117–148.

Earle, John. *Cena domoljubja. SOE in MI6 na stičišču Italijanov in Slovencev med drugo svetovno vojno.* Trst: Mladika, 2009.

Ferenc, Tone. *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940.* Ljubljana: Borec, 1977.

Ferenc, Tone. *Ljudska oblast: 3. knjiga. Mi volimo.* Ljubljana: Mladika, 1991.

Fleck, Hans-Georg, Graovac, Igor (ur.). *Dijalog povjesničara – istoričara.* Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000–2003.

Gabrič, Aleš, Režek, Mateja. *Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije.* Ljubljana: DZS, 2011.

Gabrič, Aleš, Rode, Marjan, Galonja, Tadeja, Dolenc, Ervin. *Koraki v času 9: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole.* Ljubljana: DZS, 2013.

Gabrič, Aleš. Molc o TIGR-u. *Svobodna misel*, 31, št. 22, 26. 11. 1993, str. 15.

Gabrič, Aleš. Povojna usoda tigrovcev. V: Jančar, Drago (ur.). *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990: zbornik člankov in dokumentov.* Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 163–167.

Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Galkin, Ilija. *Zgodovina novega veka 1870–1918.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.

Gestrin, Ferdo, Hainz, Jože, Mikuž, Metod. *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.

Gestrin, Ferdo, Hainz, Jože, Mikuž, Metod. *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1958.

Godeša, Bojan. *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Godeša, Bojan. Dr. Andrej Gosar v času okupacije 1941–1945. V: Gašparič, Jure, Veber, Alenka (ur.). *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, 2015, str. 47–56.

Godeša, Bojan. Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci. *Acta Histriae*, 24, 2016, št. 4, str. 767–786.

Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Godeša, Bojan. »Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več«: nekateri vidiki razpetosti med nacionalnim in internacionalnim med slovenskimi komunisti na Primorskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 171–180.

Godeša, Bojan. O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije. *Zgodovinski časopis*, 67, 2013, št. 1–2, str. 152–170.

Godeša, Bojan. Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije*. Series Historia et Sociologia, 24, 2014, št. 4, str. 749–762.

Godeša, Bojan. Odbori Delavske enotnosti v Trstu. *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 3, 1993, št. 3, str. 167–176.

Godeša, Bojan. Pogledi slovenskih komunistov na medvojno vlogo primorske sredine. V: Pelikan, Egon (ur.). *Virgil Šček. Življenje in delo primorskega krščanskega socialca. Prispevki s strokovnega posveta Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka. Sežana, 26. oktobra 2000*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 2001, str. 65–75.

Godeša, Bojan. Slovenci in problem meja med drugo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 23, 2015, št. 3, str. 417–432.

Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Godeša, Bojan. Sredina na Primorskem in njen odnos z vodstvom OF. *Primorski dnevnik*, 72, št. 288, 8. 12. 2016, str. 11.

Godeša, Bojan. Umor Stanka Vuka je deloval kot bumerang. *Primorski dnevnik*, 72, št. 289, 10. 12. 2016, str. 14.

Godeša, Bojan. Ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda. V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005. str. 608–615.

Golia, Pavel. *Izbrane pesmi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1951.

Gombač, Andraž. Srečko Kosovel je prvi slovenski pesnik v veselju. *Primorske novice*, 66, št. 249, 26. 10. 2012, str. 19.

Goriški zbornik: 1947–1957: ob deseti obletnici priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji. Nova Gorica: Okrajni svet Svobod in prosvetnih društev Gorica, 1957.

Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. London – New York: Routledge, 1993.

Guštin, Damijan. Soška legija. V: *Enciklopedija Slovenije: knjiga 12*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 172.

Höpken, Wolfgang (ur.). *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe*. Hannover: Verlag Hansche Buchhandlung, 1996.

Höpken, Wolfgang. Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern. V: Höpken, Wolfgang (ur.). *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe*. Hannover: Verlag Hansche Buchhandlung, 1996, str. 159–177.

Il fascismo e il martirio delle minoranze. [S. l.]: Giustizia e Libertà, 1933.

Il fascismo e il martirio delle minoranze. Fašizem in zatiranje manjšin. Uredil Milan Pahor. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Mladika, 2004.

Jeraj, Mateja, Melik, Jelka. Poročila britanskih predstavništev o Jugoslaviji in Slovencih v prvih letih po drugi svetovni vojni. *Arhivi*, 34, 2011, št. 2, str. 407–420.

Jerman, Lučka. *Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik (1894–1944)*. Ljubljana: Družina, 2008.

Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Jovanović Stoimirović, Milan. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 2000.

Juvančič, Ivo. Razprave. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 6, 1966, št. 1–2, str. 141–143.

Juvančič, Ivo. Odnos primorskih Slovencev do Italije in stare Jugoslavije (fragmentarna razmišljanja). *Srečanja*, 1969, št. 19, str. 40–50.

Kacin Wohinz, Milica. Iz arhiva Komunistične partije Italije o akcijskem paktu med KPI in narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov Julijske krajine december 1935-marec 1936. *Goriški letnik*, 9, 1982, str. 109–122.

Kacin Wohinz, Milica. Predstavitev dokumenta gibanja Giustizia e Libertà: Il fascismo e il martirio delle minoranze/Fašizem in zatiranje manjšin, izdanega v Parizu 1933 in v Trstu 2004. *Razprave in gradivo*, 2004, št. 44, str. 231–236.

Kacin Wohinz, Milica. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa, 1990.

Kacin Wohinz, Milica. Tigr, Borba: Prvi oboroženi antifašizem. *Borec (Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij)*, 41, 1989, št. 1, str. 13–87.

Kacin Wohinz, Milica, Verginella, Marta. *Primorski upor fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.

Kacin Wohinz, Milica, Vremec, Vid, Turk, Lida. *Posebno sodišče: drugi tržaški proces = Tribunale speciale: il secondo processo di Trieste*. Opčine: Knjižnica »Pinko Tomažič in tovariši« Slovenskega kulturnega društva Tabor = Opicina: Biblioteca Pinko Tomažič e compagni dell'Associazione slovena di cultura Tabor, 2001.

Kalc, Aleksej. Čas med svetovnima vojnama je obrodil radikalna narodnoobrambna gibanja. *Primorski dnevnik*, 59, 21. 9. 2003, str. 16.

Kalc, Aleksej, Milharčič Hladnik, Mirjam. Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 2015, 4, str. 925–934.

Karlovšek, Metka, Robnik, Vesna. *Zgodovina za srednje strokovno in poklicno tehniško izobraževanje*. Ljubljana: DZS, 2012.

Karlsen, Patrick. Zadnja bitka v Stalinovem imenu : Vittorio Vidali, komunizem na obalah Jadranskega morja in boj Informbiroja proti Titu. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 2, str. 59–97.

Kavčič, Niko. *Pot v osamosvojitve*. Ljubljana: samozaložba, 2001.

Kern, Ana Nuša, Nečak, Dušan, Repe, Božo. *Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana: Modrijan, 1997.

Kern, Ana Nuša, Nečak, Dušan, Repe, Božo. *Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole, zgodovina za 9. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana: Modrijan, 2003.

Kocjančič, Karlo. Komunistična-tigrovska skupina iz Ocizle in Klanca. *Primorska srečanja*, 2000, št. 225, str. 19–22.

Kodrič, Ravel. O Vuku, Zajcu in gostilni pri Zlatem levu. *Nedeljski dnevnik*, 56, št. 2, 11. 1. 2017, str. 14.

Kodrič, Ravel. Pravljice za otroke o tretji žrtvi. *Nedeljski dnevnik*, 56, št. 1, 4. 1. 2017, str. 14.

Kodrič, Ravel. Vprašljiva metoda izsuševanja ribnika. *Nedeljski dnevnik*, 56, št. 3, 18. 1. 2017, str. 14.

Koledar Osvobodilne fronte Slovenije 1947. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1947.

Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

Konstantinović, Mihailo. *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad: Agencija Mir, 1998.

Koren, Snježana. »Prošlost na koju su sjećanja svake godine sve življa«: povijest NOB-a i KPJ u školskim programima i udžbenicima 1945–1960. V: Iveljić, Iskra idr. (ur.). *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – iz hrvaške zgodovine 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 37–55.

Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

- Kozak, Vlado. *Kozaška pričevanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Kraigher, Živa. *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941–1945)*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije; Postojna: Organizacijski odbor ZZB NOB, 2002.
- Kranjc, F. Marijan. *Josip Gabršček – 1948 v Beogradu obsojen na smrt zaradi gospodarskega kriminala*. (Dostopno na: www.vojaštvo-military.si. Dostop: 19. 7. 2015.)
- Kranjc, F. Marijan. *Tigrovci so padali v Ljubljani in Beogradu*. (Dostopno na: www.vojaštvo-military.si. Dostop: 14. 10. 2015.)
- Kravos, Marko. *Sol na jezik = Sale sulla lingua*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2013.
- Kremenšek, Marija, Trojar, Štefan. *Zgodovina 4*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984.
- Lipušček, Uroš. Odmev prvega tržaškega procesa v ZDA. Referat na posvetu Društva TIGR Primorske v Cekinovem gradu v Ljubljani dne 28. 9. 2012.
- Maček, Vladko. *Memoari*. Zagreb: Hrvatska seljačka stranka, 1992.
- Maganja, Nadja. *Trieste 1945–1949: nascita del movimento autonomo sloveno*. Trst: Krožek za družbena vprašanja »Virgil Šček«, 1980.
- Marinko, Miha. *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.
- Marušič, Branko: Med prvim Goriškim zbornikom in med Goriškimi / Novogoriškimi zborniki, ki so mu sledili. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 13, 2016, str. 43–48.
- Marušič, Branko. O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni. *Primorska srečanja*, 16, 1991, št. 127, str. 948–949.
- Mastnak, Tomaž. *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Zal. *cf., 2015.
- Matta, Tristano. *Il Lager di San Sabba. Dall'occupazione nazista al processo di Trieste*. Trieste: Beit casa editrice, 2013.
- Mejak, Mitja. France Bevk, Črna srajca. *Naša sodobnost*, 4, 1956, št. 11, str. 1039–1042.
- Mermolja, Ace. *Okruški*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2013.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knjiga 1*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
- Mikuž, Metod. *Zgodovina za 4. razred gimnazij*. Ljubljana: Zavod za šolstvo SRS, 1966.
- Milza, Pierre. *Zgodovina Italije*. Ljubljana: Slovenska matica, 2012.
- Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana: Založba Borec, 1982.
- Mlakar, Boris. Goriška sredina. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, 1997, št. 2, str. 325–334.
- Mlakar, Boris. *Tragedija v Cerknem pozimi 1944*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000.
- Najbar Agičić, Magdalena. Promjene u prikazu Drugog svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća. V: Fleck, Hans-Georg, Graovac, Igor (ur.). *Dijalog povjesničara - istoričara*. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001, str. 213–230.

Najbar Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945–1960*. Zagreb: Ibis, 2013.

Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec, 1978.

Nedog, Alenka. *Tone Tomšič*. Ljubljana: Borec, 1980.

Nemec, Nataša. Seznam umrlih za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti maja 1945 na območju nekdanje Goriške pokrajine. Elaborat, hrani Goriški muzej Nova Gorica.

Nešović, Branimir, Prunk, Janko. *20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.

Pahor, Drago. Odmev bazoviških žrtev v slovenski umetnosti. *Jadranski koledar za leto 1973*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1973, str. 103–115.

Pahor, Drago. Štirim z bazoviške gmajne. *Jadranski koledar za leto 1980*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980, str. 89–93.

Pahor, Milan. Anton Ukmar - Miro. Referat na srečanju v Kulturnem domu na Proseku pri Trstu v organizaciji sekcije VZPI-ANPI za Prosek in Kontovel, ki je poimenovana po Antonu Ukmarju. (Referat ni objavljen). Hrani avtor.

Pahor, Milan. *Bazovica: (6. IX. 1930–6. IX. 1980)*. Ljubljana: Komunist, 1980.

Pahor, Milan. *Bazovica: ob 80. obletnici ustanovitve Borbe in Tigra (1927–2007)*. Trst: Sklad Dorče Sardoč, 2007.

Pahor, Milan. *Odmevi v Evropi po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici*. Referat na posvetu Društva TIGR v Cekinovem gradu v Ljubljani dne 28. 9. 2012 (neobjavljeno gradivo, rokopis).

Pahor, Milan. Prvi tržaški proces in odmevi v Evropi. Okrogla miza, Ljubljana, 28. 9. 2012. Tipkopis hrani avtor.

Pahor, Milan. *Slavjanska sloga: Slovenci in Hrvati v Trstu: od avstroogrške monarhije do italijanske republike*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2004.

Pahor, Milan. STEDO 1945–1965. Spominski tek dvajsetletnice osvoboditve 26.–30. 5. 1965. V: Šušteršič, Mario (ur.). *Primorski sokoli bodo še leteli: življenje in delo Bojana Pavletiča*. Trst: Mladika, 2013, str. 43–69.

Pavšič, Franc. Atentat na davkarja Kumarja. *Idrijski razgledi*, 36, 1991, št. 1, str. 67–69.

Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.

Pervanje, Edvin. Akcije pripadnikov narodnorevolucionarne organizacije Tigr na Šentviški planoti 1930–1932. *Goriški letnik*, 1984, št. 11, str. 205–208.

Petrungaro, Stefano. *Pisati povijest iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

Pirjevec, Jože, Troha, Nevenka, Bajc, Gorazd, Dukovski, Darko, Franzinetti, Guido. *Fojbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.

Pirjavec, Jože. Dr. Lavu Čermelju v spomin. *Primorski dnevnik*, 55, št. 236, 7. 10. 1999, str. 4.

Pirker, Peter. *Gegen das Dritte Reich. Widerstand und Sabotage in Österreich und Slowenien, 1938–1940*. Wien: Kitab Verlag, 2010.

Pirker, Peter. Transnational resistance in the Alps-Adriatic area in 1939/40. On subversive border-crossers, historical interpretations, and national politics of the past. *Acta Histriae*, 20, 2012, št. 4, str. 765–788.

Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku (31. decembra 1944). *Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja*, 3, 1976, str. 258–267.

Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, pregledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.

Prevod poročila nemškega odpravnika poslov v Beogradu 5. aprila 1941 zunanjemu uradu v Berlinu o usodi Slovenije v sodelovanju z Nemčijo. V: Stanovnik, Janez, Grčar, Slavko, Pirnovar, Hardvik (ur.). *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. Slovenski zbornik 2007*. Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, 2007, str. 348–349.

Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1994.

PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon

Razgovori in članki. Primorska duhovščina za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo. Trst: Gregorčičeva založba, 1946.

Razpotnik, Jelka, Snoj, Damjan. *Raziskujem preteklost: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole, 3. izd.* Ljubljana: Rokus Klett, 2013.

Rejec, Albert. TIGR. *Borec*, IX, 1957, št. 11, str. 463–464.

Rejec, Albert, Černač, Tone, Vadnjal, Jože. *Pričevanja o Tigru*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995.

Rejec, Tatjana. *Partija in tigrovci: medvojna in poveljna usoda nekaterih vodilnih tigrovcev*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.

Rejec, Tatjana. Tigrova duša. V: Marušič, Branko. *Domovina, kje si?: zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899–1976)*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1998, str. 69–172.

Rejec, Tatjana. Uvod. V: Rejec, Albert, Černač, Tone, Vadnjal, Jože. *Pričevanja o Tigru*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995, str. 7–12.

Repe, Božo. *Naša doba – oris zgodovine 20. stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije*. Ljubljana: DZS, 1995.

Repe, Božo. *Sodobna zgodovina: zgodovina za 4. letnik gimnazij*. Ljubljana: Modrijan, 1998.

Režek, Mateja. Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične »kontaminacije« zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 2014, št. 4, str. 971–992.

Rojan skozi čas po spominih, slikah in zgodovinskih virih: Ob poimenovanju osnovne šole po bazoviških junakih. Rojan: Pripravljalni odbor za poimenovanje osnovne šole v Rojanu po bazoviških junakih, 1978.

Rutar, Borut. *Dr. Jože Dekleva: priprave na narodnostno vstajo Primorcev v organizaciji TIGR od 1927 do 1941*. Koper: Društvo TIGR Primorske, 1999.

Rutar, Borut. *Mala gora: Tigrovci v prvem spopadu z okupatorjem 13. maja 1941*. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR, 2008.

Rutar, Borut. TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci: Tolminsko 1918–1941. *Borec*, 48, 1996, št. 544–545.

Rutar, Tone. Zmotne trditve o TIGR-u. *Primorska srečanja*, 6, 1982, št. 32–33, str. 140–144.

Shiba, Nobuhiro et al. (ur.). *School History and Textbooks: a Comparative Analysis of History Textbooks in Japan and Slovenia*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.

Simšič, Tomaž. Ugo Ubaldi di Piandemeleto (1885–1968) e gli sloveni della Venezia Giulia nel periodo tra le due guerre. *Studi Montefeltrani*, 32, 2010, str. 439–474.

Slavnostni govor predsednika Državnega zbora dr. Milana Brgleza na državni proslavi ob 70. obletnici konca druge svetovne vojne (Dostopno na: https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/mediji/govori/govor/cef2f023-8c19-4711-b5bb-e7b2f0238e0b!/ut/p/z0/jYxNDoIwGESvoguWzVeKCizxJwEJYeEGuzEtFCxKC1hROb3oAYyr15nMPKCQAVVskBUzUit2nfKRrk5x1B78tR3glGx9HIU49GLfcbwdgT3Q34PJQPpkk1RAW2bOSKpSQ5aLkpSYOMjLbR8tXNtGfMk5Ei7_9p7A_HOVddfRAGiulRFPA1kxzgqd3xuhzM3CjShkLS2si1EOEys96H7iX_r2QvnrEczfXCitJQ!!/. Dostop: 11. 4. 2016.)

Stradjot, Alojz. Molk o TIGR-u. *Svobodna misel*, 32, št. 7, 25. 2. 1994, str. 7.

Šček, Virgilij. Primorski Slovani in fašizem. *Edinost*, 46, št. 195, 18. 8. 1921, str. 1.

Šinkovec, Črtomir. *Uporni svet pod Snežnikom*. Nova Gorica: Občinski odbor Zveze združenj borcev NOV, 1966.

Škerl, France. O nekaterih specifičnih oblikah v narodni zavesti primorskih Slovencev v najnovejši dobi, zlasti v dobi NOB. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 10, 1970, št. 1–2, str. 101–121.

Škerl, France. *Zgodovina za 8. razred osnovnih šol*. Ljubljana: Zavod za napredek šolstva SRS, 1966.

Škoberne, Boža. Premalo osvetljena osebnost Danila Zelena. *Primorska srečanja*, 16, 1991, št. 127, str. 939–942.

Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945. V okupirani Ljubljani*. Maribor: Založba Obzorja, 1993.

Šnuderl, Makso. Štajerski begunci v Ljubljani – ena od 18 skupin Vrhovnega plenuma OF od 1941 do 1943. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 53, 1982, št. 2, str. 53–42.

Šnuderl, Makso. Štajerski begunci v Ljubljani in Osvobodilna fronta. *Dialogi*, 11, 1975, št. 4, str. 241–244.

Španger, Vekoslav. *Bazoviški spomenik*. Trst: samozaložba, 1965.

Španger, Vekoslav. *Bazoviški spomenik: pričevanje*. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske, 2014.

Tavčar, Marko, Pelikan, Egon, Troha, Nevenka. *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Taylor, A.(lan) J.(ohn) P.(ercivale). *Trieste*. London: Yugoslav Information Office, 1945.

Titl, Julij. *Zgodovina za poklicne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

Tolminsko. *Goriška straža*, 7, št. 87, 13. 11. 1924, str. 3.

Troha Nevenka. *Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Troha, Nevenka. Pogrešani: kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 v tržaški pokrajini aretirale jugoslovanske oblasti. V: Troha, Nevenka (ur.). *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 157–230.

Troha, Nevenka. Razmislek o spominu na usmrtitve. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 53, 2013, št. 1, str. 87–108.

Troha, Nevenka. Volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Perovšek, Jurij, Luthar, Oto (ur.). *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, str. 475–490.

Turk, Lida. *Nenavadne zgodbe Lipeta Kosca*. Trst: Mladika, 2010.

Un percorso tra le violenze del novecento nella Provincia di Trieste: Po poteh nasilja v 20. stoletju v Tržaški pokrajini. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia; Trst: Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, 2006.

Urankar, Pavle, Šumi, Janez. *Zgodovina za srednje tehniške in druge srednje šole*. Ljubljana: Dopolna delavska univerza, 1970.

Uršič, Ivanka. Bogata zapuščina Antona Rutarja. *Primorska srečanja*, 1997, št. 191, str. 222–223.

Vilfan, Jože. Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini. *Partizanski dnevnik*, II, št. 236, 6. 9. 1944, str. 1. (*Partizanski dnevnik od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945* (kserografrana izdaja). Nova Gorica–Koper–Ljubljana, 1975).

Vremec, Vid. *Pinko Tomažič in drugi tržaški proces 1941*. Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1988.

Vodušek Starič, Jera. *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba, 2002.

Zadnik, Štefka. *Zbirka zgodovinskih virov za četrti razred gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

Zajc, Drago. Odgovor Ravlu Kodriču na prispevek v Nedeljskem dnevniku 4. in 11. januarja 2017. *Nedeljski dnevnik*, 56, št. 4, 25. 1. 2017, str. 19.

Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.

Zidar, Alojz. Resnica o Tigru. *Bistriški zapisi 2*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 1984, str. 58–64.

Zidar, Alojz. *TIGR v boju za domovino*. Koper, Nova Gorica: Branko, 1995.

Žerjal, Drago. *Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*. Trst: Odbor za proslavo bazoviških junakov pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, Društvo TIGR, 2012.

SPLETNI VIRI

<http://www.knjiznica.it/odbor-za-proslavo-bazoviskih-junakov/>

<http://www.slomedia.it/bazovica-2015-ob-70-letnici-osvoboditve-in-postavitve-spomnika-in-ob-85-letnici-ustrelitve-stirih-junakov>

http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza

[http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-\(edvard\)/912/](http://www.primorci.si/osebe/venturini-fran-(edvard)/912/)

<http://www.znaci.net/00003/7xx.php?bk=772>

<http://www.primorci.si/osebe/rudolf-ivan/867/>

http://www.primorski.it/stories/trst/145363/#.WL_Ve_IqtG0

<http://www.slomedia.it/bazovica-2016-celoten-sporod>

http://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_militare_%22Nunziatella%22

Imensko kazalo

A

Acanfora, Giovanni 143
Adlešič, Juro 32
Ahčin, Ivan 26
Alatri, Paolo 43, 162
Albertini, Paolo Sardos 145
Ambrož, Jože 68

B

Babič, Branko 156
Bačac, Viktor 56
Badalič, Lado 67
Bajc, Drago 111
Bajc, Gorazd 27, 99, 135, 142, 162, 169
Balbo, Italo 43
Bavec, Franjo 84, 137, 162
Bebler, Aleš 87
Bednaržik, Rado 89
Bellavite, Andrea 141
Beltram, Julij 89
Benčina, Danilo 150, 159
Bernetič, Marija – Marina 122
Besednjak, Engelbert 14, 21–25, 32–35, 39, 42, 55, 141, 162, 170

Bevk, France 26, 101, 102, 131, 138, 143, 155, 156, 168
Biber, Dušan 28, 30, 162
Bidovec, družina 159
Bidovec, Ferdo 9, 11, 40, 53, 57, 58, 85, 121–123, 127, 128, 130, 135, 137, 140, 150, 154, 155
Bidovec, Ivan 156
Bidovec, Stane 80
Bidovec, Tončka → Colja, Tončka
Blažina (fašist) 56
Blažina (govornik) 140
Bobek, Viktor 9, 11, 40, 58, 66, 79, 124, 127, 128, 138
Bolčič, Milan 159
Borghese, Bruno 15
Božič, Branko 120, 122–126, 134, 162, 163
Brajnik, Edo 87–89
Bratuž, Lojze 10, 11
Brazković, Stjepan 56
Brecelj, Martin 18, 19, 163
Brglez, Milan 10, 11, 14, 171
Brgoč, Vera 83, 163

Brovč, Andrej 82, 83
 Broz, Josip – Tito 11, 23, 80, 97, 110, 163
 Brumnič (župnik) 156
 Bukovec, Alojz 68

C

Cankar, Ivan 155
 Cenčič, Miroslava 16, 82, 163
 Cerkvanič 56
 Cernigoi, Claudia 142, 163
 Churchill, Winston 29
 Ciano, Galeazzo 37
 Colja, družina 159
 Colja, Srečko 159
 Colja, Tončka 155
 Colloti, Enzo 41, 163
 Cossiga, Francesco 142
 Cvetković, Dragiša 25, 26, 29

Č

Čeligoj, Alojz 105
 Čermelj, Lavo 26, 27, 29, 72, 88, 102, 109, 111, 116, 127, 138, 159, 163, 170
 Černač, Anton (Tone) 75, 83, 84, 92, 98, 163, 170
 Čok, Ivan Marija 14, 27, 29, 30, 76, 88, 89, 106
 Čuk, Alenka 83, 163

D

d'Antonio, Anna Maria 143
 Danev, Edvard 54
 Dapčević, Peko 156
 Dato, Gaetano 155, 163
 De Guarrini, Aldo 136
 Dekleva, Jože 51, 53, 69, 84, 154–156, 159, 171
 Destovnik, Karel – Kajuh 10, 11
 Deželak–Barič, Vida 22, 38, 71, 163
 Di Piazza, Roberto 142

Dobriča, Ksenija 142
 Dolenc, Ervin 62, 129, 130, 132–134, 164
 Dolgan, Anton 83
 Dolgan, Branko 105
 Dolgan, Ervin 75, 76, 80
 Dolhar, Rafko 141
 Drole, Franc 68
 Duce → Mussolini, Benito
 Dujc, Albin 102, 114
 Dukovski, Darko 135, 142, 169

E

Earle, John 40, 164
 Elizabeta II. 110
 Esih, Karel 11

F

Felaher, Julij 102
 Ferenc, Tone 27, 82, 84, 116, 164
 Ferjančič, Ferdinand 122
 Ferlan 155
 Fini, Gianfranco 144, 145
 Fleck, Hans-Georg 117, 164, 168
 Franzinetti, Guido 135, 142, 169
 Furlan, Boris 99
 Furlan, Borut 90

G

Gaberšček, Josip 62, 64–67
 Gabrič, Aleš 6, 39, 97, 108, 129, 131–133, 164,
 Galkin, Ilija 118, 164
 Galonja, Tadeja 133, 164
 Gaspari, Anton 65
 Gasparini, Leopoldo 140
 Gašparič, Jure 165
 Gerbec, Anton 67
 Gestrin, Ferdo 118, 119, 164, 165
 Giunta, Francesco 153,
 Gligorijević, Branislav 62

Godeša, Bojan 9, 12, 16–19, 21, 22, 24–26, 31, 35, 40, 78, 84, 165
 Godnič, Just 75, 83, 84
 Golia, Pavel 149, 165
 Golouh 14
 Gombač, Andraž 70, 166
 Gorinšek, Danilo 150
 Gortan, Vladimir 54, 56, 57, 59, 122, 123, 128, 135, 153, 158
 Gortan, Živko 56
 Gosar, Andrej 32–35, 165
 Gradnik, Alojz 150, 153
 Gramsci, Antonio 54
 Graovac, Igor 117, 164, 168
 Grazioli, Emilio 35–37, 149
 Grčar, Slavko 170
 Griffin, Roger 62, 166
 Gropajc, Alojz 58
 Gropajc, Anton 149
 Gruden, Igo 149, 150

H

Hainz, Jože 118, 119, 164, 165
 Hajna, Viktor 76, 83,
 Hamber, Charles 27
 Hitler, Adolf 25, 26, 30, 31, 36, 37
 Höpken, Wolfgang 117, 118, 166

I

Ivančič, Ivan 9, 11, 40, 58, 79, 124, 127, 128, 138
 Iveljić, Iskra 167

J

Jakopič, Albert – Kajtimir 105, 106, 108, 110, 111
 Janša, Janez 46
 Jelinčič, Dušan 149
 Jelinčič, Zorko 50, 51, 53, 65, 67, 84, 88, 101, 140, 148, 158, 159

Jeraj, Mateja 99, 166
 Jerman, Lučka 35, 166
 Jevnikar, Ivo 40
 Jovanović Stoimirović, Milan 24, 26, 166
 Juvančič, Ivo 39, 40, 89, 166

K

Kacin Wohinz, Milica 40, 42, 45–47, 51, 62–65, 71–73, 75, 116, 135, 136, 138, 166, 167
 Kajuh → Destovnik, Karel - Kajuh
 Kalc, Aleksej 61, 147, 167
 Kalin, Zdenko 149
 Kaluža, Lado 114
 Karadjordjevići, dinastija 39, 110
 Kardelj, Edvard 11, 108, 109, 166
 Karlovšek, Metka 132, 167
 Karlsen, Patrick 140, 167
 Kavčič, Niko 40, 167
 Kavs, Franc 138, 159
 Kern, Ana Nuša 132, 167
 Kidrič, Boris 143, 166
 Kidrič, Zdenka 87–89
 Kobe, Boris 149
 Kocijančič, Alojz 10, 11
 Kocjančič, Karlo 67, 73, 167
 Kodrič, Angel 76
 Kodrič, Ravel 18, 70, 167, 172
 Koljanin, Milan 26, 167
 Konstantinović, Mihailo 25, 167
 Koren, Snježana 117, 118, 167
 Korošec, Anton 24–26, 28–30, 33, 34, 62
 Kos, Simon 9, 11, 40, 58, 79, 90, 102, 124, 127, 128, 138
 Kosec, Filip (Lipe) 63, 65, 68, 172
 Kosmač, Ciril 150
 Kosovel, Franjo 148, 150, 156, 159
 Kosovel, Srečko 70, 166
 Košuta, Albert 65
 Košuta, Miroslav 141, 150

Kozak, Vlado 62, 168
 Kraigher, Boris 99, 109
 Kraigher, Vito 80
 Kraigher, Živa 83, 168
 Kralj, Janko 35, 166
 Kranjc, F. Marijan 66, 168
 Kranjc, Marko 61, 63, 65
 Kravanja, Ferdo 81, 82, 87, 89–91
 Kravos, Marko 151, 168
 Krek, Miha 29, 30
 Kremenšek, Marija 124, 125, 168
 Kučan, Milan 40
 Kuhar, Alojzij 29
 Kukanja, Angelo 159
 Kukec, Jože 64, 68
 Kulovec, Fran 25, 30, 34, 35
 Kumar, Anton 68, 169
 Kuret 56

L

Ladavac, Dušan 56
 Ladavac, Vjekoslav 56
 Lamut, Mara 150
 Laurenti, Eugenio 155, 156
 Leontić, Ljubo 61
 Libero 138
 Lipovec, Tine 159
 Lipušček, Uroš 147, 168
 Logar, Milan 150
 Logar, Srečko 111
 Lussu, Emilio 56
 Luthar, Oto 172

M

Maček, Ivan 109
 Maček, Vladko 24, 168
 Magajna, Bogomir 102
 Maganja, Nadja 140, 168
 Majnik, Anton (Tone) 75, 81, 83, 84, 90
 Malalan, Franc 156

Marangon 56
 Marinko, Miha 72, 76, 80, 168
 Martelanc, Vladimir 54
 Marušič, Branko 40, 41, 111, 116, 168, 170
 Marušič, Fran (Franjo) 9, 11, 40, 53, 57, 58, 85, 121, 122, 127, 128, 131, 135, 137, 140, 150, 154, 155
 Mastnak, Tomaž 41, 168
 Matta, Tristano 145, 168
 Matteotti, Giacomo 44
 Mejak, Mitja 101, 102, 168
 Melik, Jelka 99, 166
 Mermolja, Ace 151, 152, 168
 Mermolja, Lambert 21, 88, 89
 Miani, Ercole 156
 Mihailović, Dragoljub 88
 Mikuž, Metod 62, 79, 118–120, 164, 165, 168
 Milharčič Hladnik, Mirjam 147, 167
 Miloš, Zvonimir 9, 11, 40, 53, 57–59, 85, 121–123, 127, 131, 135, 137, 140, 150, 154, 155
 Milza, Pierre 44, 47, 168
 Mlakar, Boris 16, 17, 61, 168
 Modic, Lev 102
 Mussolini, Benito 26, 27, 31, 34, 36, 37, 44, 50, 64, 69, 125, 128, 138, 152

N

Najbar Agičić, Magdalena 118, 168, 169
 Natlačén, Marko 24, 25, 31–35, 37, 164
 Nećak, Dušan 132, 162, 167
 Nemeč, Nataša 142, 169
 Nešović, Branimir 126, 127, 129, 132, 169

P

Pahor, Boris 150, 159
 Pahor, Drago 149, 150, 159, 169

- Pahor, Milan 49, 50, 51, 54–58, 137, 147–150, 153, 154, 157, 166, 169
 Panariti, Loredana 142
 Pavelić, Ante 30, 31
 Pavšič, Franc 68, 169
 Pelikan, Egon 33, 34, 39, 165, 169, 172
 Perovšek, Jurij 172
 Pervanje, Edvin 68, 169
 Petaros, Stanko 56
 Petrungraro, Stefano 117, 169
 Pirina, Marco 143
 Pirjevec, Jože 27, 135, 142, 169, 170
 Pirker, Peter 27, 170
 Pirnovar, Hardvik 170
 Piščanec, Ivan 156
 Pivko, Ljudevit 61
 Pleterski, Janko 32, 170, 172
 Pogassi, Giuseppe 156
 Premrl, Janko – Vojko 21
 Prešeren, France 10, 137, 148, 153
 Prunk, Janko 120, 126, 127, 129, 132, 162, 169
 Pucelj, Ivan 32
 Pupo, Raoul 141
- R**
- Rakovac, Milan 141
 Ranković, Aleksandar 101
 Razpotnik, Jelka 133, 170
 Rejc, Albert → Rejec, Albert
 Rejec, Albert 51, 53, 56, 65, 66, 67, 70, 88, 98, 99, 101–106, 108, 109, 111, 114, 115, 164, 170
 Rejec, Maks 74, 90
 Rejec, Tatjana 74, 84, 90, 98, 103, 170
 Repe, Božo 127, 128, 129, 132, 162, 167, 170
 Regent, Ivan 54, 56, 108
 Remškar, Tine 111
 Režek, Mateja 117, 118, 131, 132, 164, 170
 Ribičič, Mitja 108
 Rijavec, Štefan 68
 Robnik, Vesna 132, 167
 Rode, Marjan 132, 133, 164
 Rosselli, Carlo 44
 Rožman, Gregorij 24, 32, 34, 165
 Rudolf, Ivan 27, 88, 137
 Rudolf, Janko 105
 Rupel, Drago 54
 Rutar, Anton 70, 88, 100, 101, 171, 172
 Rutar, Borut 68, 81, 84, 90, 171
 Rutar, Tone → Rutar, Anton
- S**
- Salvadori, mons. 155
 Saragat, Giuseppe 145
 Sardoč, Dorče 51, 53, 68, 69, 88, 138, 148, 159
 Scalfaro, Oscar Luigi 142
 Schifani, Renato 145
 Scopes, Arthur 99
 Sedej, Frančiška Borgia 10, 11, 124
 Sfiligoj, Avgust 84, 88
 Sfregola, Cosimo Damiano 136
 Shiba, Nobuhiro 117, 171
 Simčič, Andrej 10, 11
 Simović, Dušan 30,
 Simšič, Tomaž 32, 171
 Slavik, Edvard 67
 Slekovac, Dragutin 138
 Slokar, Ludvik 89
 Snoj, Damjan 133, 170
 Sottosanti 56
 Stanovnik, Janez 170
 Starc, Milan 159
 Stepanović 66
 Sterle, Jadran 149
 Stradjot, Alojz 100, 171
 Svetek, Lev – Zorin 150

Š

Šavli, Andrej 51
 Šček, Virgil 23, 33, 34, 42, 165, 170–172
 Ščuka, Zorko 88, 138
 Šentjurc, Lidija 22
 Šinkovec, Avgust 77, 90, 92
 Šinkovec, Črtomir 82, 171
 Širok, Albert 150
 Širok, Karel 150
 Škerl, France 22, 27, 38, 120, 121, 134, 171
 Škoberne, Boža 63, 171
 Škrabar, Stane 103
 Šnuderl, Makso 36, 37, 77, 78, 171
 Šorli, Andrej 53
 Šorli, Srečko 68, 93
 Španger, Alojz Vekoslav 51–54, 56, 101, 148, 149, 152, 158, 159, 171, 172
 Štiglic, Tugo 149
 Štoka, Franc 159
 Štoka, Vladimir 54
 Šuligoj, Josip 103,
 Šumi, Janez 120, 172

T

Taylor, Alan John Percivale 13, 28, 29, 172
 Taylor, George 27
 Terčelj, Filip 10, 11
 Tiso, Jozef 31
 Titl, Julij 120, 172
 Tomažič, družina 159
 Tomažič, Danica 18
 Tomažič, Pino (Pinko) 9–11, 38, 40, 58, 73, 79, 83, 124, 127, 128, 138, 172
 Tomšič, Tone 62, 75, 80, 169
 Tončič, Frane 155, 159
 Trinko, Ivan 10, 11
 Troha, Nevenka 33, 34, 105, 135, 140–143, 169, 172
 Trojar, Štefan 120, 124, 125, 162, 168

Turk, Lida 63, 68, 72, 167, 172

Turk, Žiga 46

Tuta, Igor 56

Tuta, Slavko 56, 159

Tuta, Venceslav 88

Tutta → Tuta, Venceslav

U

Ude, Lojze 102

Ujčič, Jože 101

Ukmar, Anton – Miro 54, 101, 103, 114, 122, 159, 169

Urankar, Pavle 120, 172

Uršič, Ivanka 101, 172

V

Vadnal, Ivan 9, 11, 40, 79, 124, 127, 128, 138

Vadnjal, Jože 51, 53

Valenčič, Alojz (Vekoslav) 9, 11, 40, 53, 57–59, 85, 121–123, 127, 128, 131, 136, 137, 140, 150, 154, 155

Veber, Alenka 165

Venturini, Fran 137

Verbič, Andrej 63

Verginella, Marta 40, 42, 45, 64, 65, 135, 136, 138, 167

Vidali, Vittorio 140, 141, 167

Vilfan, Joža 19, 20, 86–90, 172

Vilhar, Srečko 76, 77, 93, 114

Violante, Luciano 144

Vižintin, Bogomil 76

Vodušek Starič, Jera 27, 172

Vremec, Vid 72, 73, 159, 167, 172

Vuk, Stanko 18, 19, 127, 165, 167

W

Weber, Tomaž 120, 122, 123, 124, 125, 126, 134, 162, 163

Wilfan, dr. Josip 14, 55

Z

Zadnik, Štefka 120, 172

Zajc, Drago 18, 167

Zajc, Drago ml. 18, 172

Zečević, Momčilo 62

Zelen, Danilo 63, 70, 73, 81, 88, 90, 92,
130, 171

Zidar, Alojz 74, 83, 84, 100, 103, 104,
105, 111, 114, 173

Ziherl, Boris 62, 102, 109

Zlatic, Slavko 54

Ž

Žerjal, Drago 52, 53, 148, 155, 159, 173

Žetko, Franc 92

Žiberna, Jožko 80, 103

O avtorjih

Vida Deželak Barič je gimnazijo obiskovala v Celju in nato študirala zgodovino ter zgodovino umetnosti na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Diplomirala je leta 1978. Na isti fakulteti je leta 1985 magistrirala in leta 1999 doktorirala. Leta 1978 se je zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino (takrat Inštitut za zgodovino delavskega gibanja). Raziskuje predvsem obdobje druge svetovne vojne v Sloveniji s poudarkom na politiki in delovanju Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte slovenskega naroda, posega pa tudi v raziskavo marksističnega idejnopolitičnega tabora med obema svetovnima vojnama. Nekaj časa je vodila projekt priprave podatkovne baze *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Je avtorica monografije *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943* (Ljubljana, 2007).

Aleš Gabrič je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Doktoriral je leta 1994 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Raziskuje slovensko novejšo kulturno in politično zgodovino, razvoj šolstva, znanstvenih in umetniških ustanov ter usode intelektualcev v času politične netolerance. Je predavatelj na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani in Fakultete za turizem Univerze v Mariboru. Od leta 2008 je predsednik Državne predmetne komisije za splošno maturo za zgodovino. Med njegovimi pomembnejšimi deli so monografije *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952* (Ljubljana, 1991), *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*

(Ljubljana, 1995), *Šolska reforma 1953–1963* (Ljubljana, 2006), *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (Ljubljana, 2009) in *Slovenski zgodovinski atlas* (soavtor; Ljubljana, 2011). Objavil je številne znanstvene članke in je tudi soavtor več osnovnošolskih in srednješolskih učbenikov in urednik več zbornikov.

Bojan Godeša je leta 1993 doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na Inštitutu za novejšo zgodovino se od leta 1987 ukvarja predvsem z drugo svetovno vojno. Od leta 2008 predava na Univerzi v Novi Gorici. Leta 1994 je bil na izpopolnjevanju v Centre national de la recherche scientifique v Parizu. Objavil je več monografij: *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom* (Ljubljana, 1995), *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana, 2006), *Izgubljeni spomin na Antona Korošca* (z Ervinom Dolencem; Ljubljana, 1999) in *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije* (Ljubljana, 2011). Za slednjo mu je Zveza zgodovinskih društev Slovenije leta 2012 podelila nagrado Klio. Bil je urednik in pisec večine gesel o drugi svetovni vojni v *Slovenski kroniki XX. stoletja 1941–1995* (Ljubljana, 1996) ter eden od avtorjev in urednikov sinteze *Slovenska novejša zgodovina* (Ljubljana, 2005). Sodeloval je pri pisanju poročila slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije in bil član slovensko-avstrijske in slovensko-hrvaške zgodovinske komisije.

Branko Marušič je upokojeni znanstveni svetnik Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Diplomiral (1962) in doktoriral (1987) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Kot asistent je v letih 1963–1965 služboval na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, nato pa je bil kustos in ravnatelj Goriškega muzeja v Novi Gorici (1965–1987) in raziskovalec pri Zgodovinskem inštitutu ZRC SAZU in vodja raziskovalne enote tega inštituta v Novi Gorici. V raziskovalnem delu se je posvečal in se še posveča zgodovini Primorske in zlasti Goriške v 19. in 20. stoletju. Med njegove objave sodijo tudi knjige *Primorski čas pretekli* (Koper, 1985), *Z zlatimi črkami* (Trst, 1987), *Sto slovenskih politikov* (Ljubljana, 2002), *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899* (Nova Gorica, 2006), *Prispevki k primorski biografiki* (Koper, 2006), *Il vicino come amico realtà o utopia?* (Gorica, 2007), *Stockholmska spomenica Henrika Tume* (skupaj z Francem Rozmanom, Ljubljana 2011), *Sosed o sosedu: prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja* (Trst, 2012) ter *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba* (Ljubljana, 2016).

Boris Mlakar (1947) je gimnazijo obiskoval v Idriji. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je študiral zgodovino in sociologijo in diplomiral leta 1972.

Na isti fakulteti je leta 1977 magistriral, leta 2000 pa doktoriral. Po odsluženem vojaškem roku se je zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (sedaj Inštitut za novejšo zgodovino), kjer je ostal do upokojitve leta 2013. Kot raziskovalec se je posvečal predvsem problematiki kolaboracije, protirevolucije in državljanske vojne na Slovenskem, posebej pa tudi novejši zgodovini Primorske. V zadnjem času je njegova raziskovalna pozornost usmerjena k vprašanju odnosa italijanskega fašizma do primorskih Slovencev. Njegovo najpomembnejše delo je monografija *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana, 2003).

Milan Pahor je bil do upokojitve leta 2013 ravnatelj Narodne in študijske knjižnice v Trstu (od leta 1983) in načelnik njenega Odseka za zgodovino (od leta 1977). Od leta 1997 je predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov. Na Filozofski fakulteti Univerze v Trstu je študiral sodobno zgodovino. V raziskovalnem delu obravnava slovenski preporod v Trstu, odnose med Slovenci, Hrvati in ostalimi slovanskimi narodi v Trstu, protifašistični odpor in narodnoosvobodilni boj na Primorskem in še druge teme iz zgodovine Slovencev v Italiji. Je avtor več monografij, med drugim naslednjih: *Drugi tržaški proces: (Pino Tomažič in soborci)* (Ljubljana, 1981), *Delavska enotnost: prispevek k zgodovini delavskega gibanja v Trstu = Unità operaia: contributo alla storia del movimento operaio a Trieste* (Ljubljana, 1985), *Jadranska banka v Trstu* (Trst, 1996), *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj* (1998), *Slavjanska sloga: Slovenci in Hrvati v Trstu od avstroogrške monarhije do italijanske republike* (Trst, 2004), *Bazovica: ob 80. obletnici ustanovitve Borbe in Tigra: (1927–2007)* (Trst, 2007), *Zadružništvo na Opčinah – Le cooperative a Opicina* (Opčine, 2008). Ob tem je objavil več znanstvenih študij, izvernih člankov, razprav, referatov. Je soavtor razstave o uničevalnem taborišču Rižarna v Trstu, ki je bila maja 2010 postavljena v prostorih evropskega parlamenta v Bruslju.

Mateja Režek je višja znanstvena sodelavka na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper. Doktorirala je leta 2000 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se osredotoča na sodobno zgodovino, zlasti na zgodovino socialistične Jugoslavije in hladne vojne. Je avtorica znanstvene monografije *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem 1948–1958* (Ljubljana, 2005) ter številnih znanstvenih člankov v domačih in tujih znanstvenih revijah in zbornikih, urednica in soavtorica znanstvene monografije *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Ljubljana, 2010), soavtorica zgodovinskega učbenika za 4. letnik gimnazije *Zgodovina 4* (Ljubljana, 2011) idr. Med letoma 2007 in 2016 je

opravljala tudi pedagoško delo na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, kjer je predavala sodobno svetovno zgodovino in zgodovino jugovzhodne Evrope.

Nevenka Troha je gimnazijo obiskovala v Trbovljah. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je študirala zgodovino in sociologijo ter diplomirala leta 1980. Na isti fakulteti je leta 1993 magistrirala in leta 1996 doktorirala. Med letoma 1974 in 1986 je bila zaposlena v Revirskem muzeju ljudske revolucije (sedaj Zasavski muzej) v Trbovljah, od leta 1977 do 1986 kot direktorica, nato med letoma 1986 in 1990 v Zgodovinskem arhivu CK ZKS, med letoma 1990 in 1997 v Arhivu Republike Slovenije, med letoma 1997 do upokojitve leta 2013 pa na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. V glavnem raziskuje vprašanje slovensko-italijanskih odnosov po letu 1945, problematiko obmejnega območja Primorske in Istre (Julijske krajine), problematiko manjšin, v zadnjem času pa tudi vprašanje represije in delovanja Komunistične partije Slovenije oz. Zveze komunistov Slovenije. Njeno najpomembnejše delo je monografija *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*, (Ljubljana, 1999). Leta 2009 je izšel italijanski prevod te knjige.



9 1789616 386771

Cena: 15 EUR



Inštitut za novejšo zgodovino

